

BCECBIT

BCECBIT

CBIT

BCECBIT

3

BCECBIT

CBIT 1974

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1974-3

(189)

БЕРЕЗЕНЬ

Рік видання
сімнадцятий

ВСЕСВІТ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

КІТО ЛОРЕНЦ. Портрет бригадира. Струга. Народна художниця Марія Кудзеліна. Увечері після роботи. Весняний краєвид. Хвала красі. Поезії.	3
НГУЄН ТХІ КАМ ТХАНЬ. За Києвом. Оповідання.	10
РОБЕР МЕРЛЬ. Мальвіль. Роман. (Продовження).	20
РОБЕРТ ФРОСТ. Косовиця. Після збирання яблун. Нескошені квіти. Причини-но вікно... Питання. Час для розмови. Дрова. Тихої пори. Непройдений шлях. Останній індіанець. Вогонь і лід. Потреба знатись на сільським житті. Весняні води. Я знаю ніч... Ввійди! Що сказали мої п'ять десятків... Поезії.	129

ЖИТТЯ І СЛОВО

ВАЛЕРІЯ ВЕДІНА. Стихія творчості Юліана Кавальця.	138
Форум славістів.	147
РОМАН БЕЛОУСОВ. ЕОМ захищає Гомера.	151
ЮРІЙ ШАНІН. Вимушена лаконічність. (Г. Н. Підлісна. Історія античної літератури. Київ, Вид-во «Вища школа». 1972).	155

УКРАЇНА І СВІТ

БОГДАН ЧАЙКОВСЬКИЙ. Грунтовне дослідження. (Ярослава Погребенник. Шевченко німецькою мовою. Київ. «Наукова думка». 1973).	157
ВІКТОР ТУЛЬБУРЕ. Так я познайомився з Шевченком.	160
АНТОН ХИЖНЯК. «Заповіт» мовою пушту.	161

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

КІРА ШАХОВА. Великий фламандець. (До 375-річчя з дня народження Антоніса ван Дейка).	162
ТЕТЯНА ЯКИМОВИЧ. Старти і фальстарти. («Театр молодих» у Франції).	172
ВІКТОР КОПТІЛОВ. Листи з Парижа. Краса й комерція. (Лист третій).	184

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ЖАК АРНО. Американські робітники. (Закінчення).	194
---	-----

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

ЯКІВ ВАЛАХ. «Сильніше за смерть». (Сторінки пролетарського інтернаціоналізму).	222
КЛАУС ТІММ. Шлях з ізоляції. (Проблеми жіночої емансипації в арабських країнах).	226
МАЙКЛ МОЗЛІ, КЕРОЛ МАККІ. Чан-Чан — місто перуанських королів.	229
Звідусіль	236
Веселі сторінки	238

КИТО ЛОРЕНЦ

З поезії Кіто Лоренца постає цікавий образ самобутнього народу, на долю якого випали важкі історичні випробування. Тільки в 1948 році лужицани в складі Німецької Демократичної Республіки здобули культурну автономію.

Поезія Лоренца — один із яскравих виявів розквіту літератури в умовах соціалістичної дійсності. Дебютувавши на початку шістдесятих років, Лоренц відразу посів провідне місце в сучасній сербо-лужицькій поезії. Він своїм поетичним словом активно втручається в найпекучіші проблеми доби, виважуючи його на терезах сміливої мислі. З поетичного дебюту (збірка «Нові часи — нові весілля», 1961) у творчості К. Лоренца провідною стає тема праці, тема оновлення світу, оновлення людського в людині.

Ідейно-художній ріст поета засвідчила збірка поезій «Струга» (1967) і, особливо, остання — «Ключі і дороги» (1971).

Поетичному світобаченню Лоренца притаманний постійний пошук нових шляхів до людського серця, до сучасності.

Лоренц визнаний критикою НДР, як талант великої сили, високої мовної культури, як поет, що переступає суто національні кордони. Вірші його систематично перекладають і в Радянському Союзі, і в інших соціалістичних країнах.

Володимир ЛУЧУК

ПОРТРЕТ БРИГАДИРА

Одна зморшка турботи про хліб
одна зморшка упертості бідака
одна зморшка зневаги до здирців
одна зморшка ненависті гноблених
одна зморшка злоби зневажених
одна зморшка доброти трударя
одна зморшка гордості дбалих
одна зморшка неспокою гнаних
одна зморшка з першої світової
одна зморшка з другої світової
одна зморшка від виданих наказів
одна зморшка від прийнятих наказів
одна зморшка мовчанки досвідчених
одна зморшка сили досвідчених
одна зморшка грубого сміху

одна зморшка доброго усміху
одна зморшка сумних і зневірених
одна зморшка слухняного алкоголю
одна зморшка тілесного болю
одна зморшка страждань душевних
одна зморшка дозрілих роздумів
одна зморшка захоплень сучасністю
і всі оті зморшки глибоко проорані
часом що німо спливає
як темні води при скиді копалень
вимиті снігом дощами
засмаглі на сонці
морозами злучені
і в тій країні зморщених та покинутих
мов у глибині каламутній позірній
очі
в непогрішимої повісті зморщок
і над цілим обличчям
сажа і пил
піввікової праці
у шахті.

СТРУГА

Стояв я в півтемряві, зігнутий
під віадуком. А поїзд повз,
лихоманив, повзли
мурашки уздовж хребта:
а що — як завалиться?
А риби пливли косяком,
півився молоха слід.
Дитинство, і молох, і кольорові
камінчики блякнуть на світлі.
Струго, течеш ти крізь мене, постійно
твою світлу кров
у розкриті жили країни
жене моє серце. Не пам'ятаю,
коли: плига форель, бігом —
через луки вперед, мене
обіймає вода: зграя риб
з Бела Води¹, світиться

¹ Бела Вода — містечко, де бере початок ріка Струга, протікаючи в
через село Слепо, де народився Кіто Лоренц.

під моїми повіками й досі,
як метеори сіл —
Молочний шлях жнивних ночей:
Струга.
Крізь сріберний шепіт беріз,
поки тричі підскочить
сонечко на великдень,
дівчата несуть крадькома
у голубеньких глечиках
вроду твою та юність:
замовкни, не озирайся.
Та як-таки замовчати?
У повені світла гуркіт женемо через міст,
дивлюсь вітровіям у вічі
без страху: нехай
щось там спливе, все змива.
Очі твої виїдає
шлак. А русло нове —
довбає іржаве кайло
на пустирі, до того ж —
і зуби тих екскаваторів
у висохлій шкаралуці
пісковику. О Струго,
смуго волога в країні
порохнявої шерсті, дитинства
мого камінчику, ти пліснявієш,
міліючи. Глянь, задихаються
в мазуті качки. О Лужице,
мій занедбаний раю — я міг би
від тебе втекти, так, як гномики, перед
смертельними тими дзвіночками, шуснути,
наче риба, від затхлої течії; міг би
над усіма запалити кадила-сопла
Сліплянської тої дзвіниці,
небесної тої ракети,
стартів, відкладених
дідами моїми на потім
(жінка здригнеться, і дзвін
калатне диким вереском...)

Близько вокзал. Плига форель
з вагона, скоч, танцюристко-
сербине. Краса і молодість —

ніщо не знищено, тож
говори, повернися, просто:
бачиш — всередині нас
Струга бринить, як струна:
її треба настроїти, нині
піду аж до витоку.

НАРОДНА ХУДОЖНИЦЯ МАРІЯ КУДЗЕЛІНА ²

Чого витріщуєте очі?
Тут, на піску Треблінському,
в артілі «Новий час»
співаємо сьогодні
один про одне, а другий про інше,
і кожен про своє:

Цьому лиш давай спідницю,
а отому — рахівницю.
А цей хлопець із мотором
так запарився, що сором.

А он той безперестану
доїть лиш саму сметану.
Курей сиром кормлять діти —
хто зна, де ті яйця діти.

А колишній багатир
на машині — дир-дир-дир,
шпарко їздить, чортів син,
так, аж тхне за ним бензин.

А сторожа б'є тривогу:
порося зійшло з дороги
і пропав у полі слід —
кого ж тут винити слід?!
Голово, не лови гав!

---

² Марія Кудзеліна — народна сербо-лужицька художниця, широко відома своїм співом, танцями, вишиванням, складанням пісень.

Я собі на вечорницях
виспівую без угаву,
що спаде на ум.
Нові співанки кладуться
на старий мотив
без усяких жартів:
в нашім м'ясокомбінаті
працюють на нас —
масляний та житній, та грошовий змій.
А чому б і ні?
Добрий харч ми їм даємо.
Ми, жінки, балакаємо:
Добре їм ведеться.
А чоловіки? Сміються,
замовляють чарочку.
Йди, старий, до хліва
по кудлатого, по білого козля,
неси дуду рогатую,
рогатую, зубатую,
а ви скрипку, три струни.
Дайте місце. Ми старі
вам заграєм польку!
Де та молодь,
у-ха-ха, молода?
Дивуєтесь, не
чекали, дивина!

Тепер в танок до співанок:
Ду-ду-ду,
гопса, гоп!
Ох, це буде, кажу, люди, тут
на загальних зборах!
У фартушку, повнім світу,
голубодрукованім,
я, Марія Кудзеліна, вже
сил не маю змагатися,
писанка на кожному мопеді,
боюсь відьом, вірю в зміїв,—
та танцюю, не дармую —
моє
слово.

УВЕЧЕРІ ПІСЛЯ РОБОТИ

Увечері — після роботи — часто
мені здається, ніби я забув щось
зробити найважливіше: дозвілля
зазеленчить нараз смертельним дзвоником,—
стою, як вигнаний, на вулиці, задихано
назад лечу по поверхах годин
у ліфті всіх думок: дев'ята, восьма, сьома, шоста,
п'ята,

четверта, третя, друга, перша...
Скрізь штовханина, вереск, біганина,
і жодної забутої ідеї,
і жодної загубленої миті —
стою, одначе, збитий з пантелику,
як ошуканець, дорікаю:
злодій!

Увечері після роботи часто
забуте забуваю
і не шукаю згубленого вже.
Жіночого волосся ніжний доторк
довірливо
з чола мені змітає
зморшки...
Сьогодні ж я побачив:
здорові підозріло, мої ровесники і, видно, навіть
старші,

усівшись квочками за тесані столи,
оглуплені, ревуть, як ті воли,
жлуктять і цмулять, грають собі в карти,
і топлять всі думки ті, що забув я,
вбивають ті хвилини, що згубив я,
уже тоді, коли я сплю,
увечері
після роботи.

ВЕСНЯНИЙ КРАЄВИД

Великі блакитні орлани сонце несуть на рівнину,
верховіття дерев схиляється, відшмагане вітром крил;
тимчасом коріння внизу, тремтячи від ударів

шорстких пазурів жароти у галуззі,
пробивається глибше у землю, та їй
передає трепетання своє, аж у норах
просинаються всюди кроти і налякано,
мов навіжені, деруться вгору
ті ворохобні, ті оксамитові кожушки,
виринають свої городища на бойовиську
лук і полів, —і швидко
вираста побіч вологої зелені
чорне масне кротовиння.
Сурмлять лискучі фанфари неба,
мають темно-зелені майви землі.
Нечутно нечувана битва розпочинається.

ХВАЛА КРАСІ

Яка прекрасна ти, поро сівби! —
Іти по зоряному полі на світанку
І сіяти в ріллю туге зерно,
Що нетерпляче марить урожаєм!

О, бути б хоч зерняточком мені,
Що у собі таїть надії весняні!

Які прекрасні на часі жнива!
Іти у надвечір'ї стиглим полем
І золотисте гладити колосся,
Яке чекає спрагло косаря!

О, бути б тим врожаєм і мені,
Що людям прикраша робочі дні!

Та найславніша — дозрівань пора!
Вночі і вдень, удосвіта, опівдні!
В ясну погоду, чи в страшну негоду —
Не дати бур'янам глушить зело!

Я хтів би лиш — рости, як те стебло,
Як колосочок — людям на добро!

*З сербо-лужицької переклав
Володимир ЛУЧУК*

НГУЄН ТХІ КАМ ТХАНЬ

(ДРВ)

Нгуєн Тхі Кам Тхань (нар. 1927 р.) — письменниця Демократичної Республіки В'єтнам. Автор збірок оповідань «Подруги» (1964) та «Село в пісках» (1968). Оповідання «За Києвієтом» письменниця написала після творчого відрядження до Південного В'єтнаму.

ЗА КИЯВІЄТОМ

ОПОВІДАННЯ

Я геть вичовгав підошви своїх черевиків на розпеченому прибережному піску, перемішаному з гільзами, патронами і осколками. Від задухи в горлі геть пересохло.

На березі валялися подерті нейлонові сілі, буї, кулеметні стрічки з клеймом «Made in USA», шматки плямистих мундирів. Таких самих поцяткованих жовтим мундирів військ морської піхоти, в який був одягнений і я. Мабуть, не одна сотня моїх однокашників загинула тут. Мене аж морозом обдало, хоч уже починалося літо, і вітер, що дув з Лаосу, просто обпалював. Води не було, і солдати ремствували.

— Командире, ми вже мов спечені в солі¹.

Я подивився на них і занекопівся. Наша частина відійшла кілометрів на десять за Києвієт. Звідси видно бетоновану пристань порту, який раніше називали «американським», а тепер над ним майорів прапор збройних сил Визволення. На білому піску чорніли підбиті американські танки — знайшли те, що шукали. Їх було там понад сто двадцять. А коли ще тільки починався наступ на Києвієт, капітан Шанг, мій безпосередній командир, одержавши наказ стискати кільце навколо Києвієта кількома заходами, — за планами операцій «Божа хвиля 36», «Божа хвиля 18», «Гірський вогонь», «Грім авангарду» і, зрештою, «Дві шовкові стрічки», — сказав панові Нго Куанг Тьонгу:

— Та я візьму Києвієт лише з однією ротою піхоти і одним танком!

Однак уже наступного дня ми не тільки не оточили Києвієт, а й самі потрапили в оточення. Визвольна армія міцно закріпилася біля мосту Бобан і перерізала шлях підкріпленню, яке йшло нам на допомогу. Потім докотилися чутки, що вона захопила й міст Чионгбан. Та армія була така могутня, як легендарний Чионг Фі, і так громила наші війська, що ми не встигали й опам'ятатися.

¹ Спечений у солі птах — національна в'єтнамська страва.

Капітан Шанг панічно просив підкріплення. Нам надіслали кілька десятків, а потім кілька сот танків. Пан Нго Куанг Тьонг наказав:

— Вирівнюйте фронт! Пробирайтесь через піски! Хто не йтиме вперед, розстрілюйте на місці! Передусім пристреліть командира бронетанкової роти! — репетував він. — Який з нього командир! З самого ранку я тільки те й роблю, що витираю слину його воякам!

Не знаю як, але ці слова докотилися до моїх солдатів, і вони відкрито передавали їх один одному. Перестали стріляти. Лежали в окопах уздовж лінії фронту й чекали часу національної злагоди, приязно перемовляючись із солдатами Визвольної армії. Наказ пана Нго Куанг Тьонга чи й навіть самого президента Тхієу для них уже нічого не важив. Навіщо тепер вирівнювати фронт, навіщо йти вперед? Наші танки спробували просунутися вперед, та застрягли в піску, лише кільком пощастило повернути назад і пірнути в бомбові вирви. Визвольна армія зчинила таку стрілянину, що наші солдати цілісінький день просиділи під танками, ховаючись від куль і снарядів, і задихались від нестерпної спеки. Тут було сконцентровано зброю всіх калібрів Визвольної армії, наче на параді. Ми опинилися в пастці, навіть поворухнутися боялися. Безупинно стріляли танки, базуки «Б-40», автомати й гвинтівки. Найбільше дошкуляли базуки. Від кожного їхнього пострілу гинуло близько сорока наших солдатів. Наближався час припинення вогню. Але наша зброя теж не вмовкала, здавалося, ми прагнули заглушити гіркоту своєї поразки. Та все одно ми відступали й відступали.

Ми з острахом чекали наказу припинити вогонь, боялися, що прапор Визволення буде піднято першим. Усі нетерпляче поглядали на годинника.

Над білими пісками котилося вогненно-червоне ранкове сонце. Подекуди зеленіли кущі соромливіки з дрібним листям, китицями і м'якими, чашоподібними плодами, які запахом своїм нагадували варений рис неп. Удаліні виднілося село з поваленою бамбуковою огорожею, що потопало в бананових садках. Біля села стояла якась жінка з групою дітлахів... У моїй пам'яті зринуло рідне село, вже зовсім забуте... Я з трепетом рахував останні секунди... Тік-так, тік-так...

— Годі, припиніть стрілянину! Мир! — вигукнув хтось із моїх солдатів.

— Скільки ще хвилин? — запитав інший.

— Чотири.

— Ви уже раз казали, що чотири, а зараз знову чотири?

Нам нетерпеливись.

Нарешті!.. Угору злетіли червоно-сині прапори із зіркою посередині... Один, два, три, аж чотири прапори! Мої солдати застрибали, мов діти, й радісно закричали. Хтось у мене за спиною встромив автомат у пісок, здійняв до неба руки й щосили вигукнув:

— Матінко рідна! Я живий!

А, це той, що не раз розповідав про стареньку матір, яка тяглася з останнього, щоб виростити його. Мимоволі мені пригадалися рядки з його щоденника:

«Матінко рідна, я почуваю себе, як слимак під каблуком чи мошка між стуленими долонями злої долі... Січе дощ, валить з ніг вітер — чи буде колись усьому цьому край, матусю?»

Цілком закономірно, що в перші хвилини миру він насамперед згадав про матір.

Я теж мріяв про цей день, коли мене забирали в солдати, не давши закінчити навчання й одержати диплом. Моя мати завмерла тоді на порозі, вчепившись руками мені в сорочку. З очей у неї нестримно лилися сльози... Чому я не втік тоді? Скільки разів за час цього осоружного солдатського життя я червонів від сорому, каявся нишком і картав себе за те, що мовчки корився командирам і не спромігся втекти. Проте, якби впіймали мене, було б іще гірше!

Я був наче пташка в клітці, слабенька, поневолена пташка. Боявся, що кинуть до в'язниці і мене, і мою родину, тому ні на що не наважився...

Нараз я почув таке, у що не міг повірити: в могутньому хорі вигуків чітко лунало:

— Хай живе мир! Хай живе мир!

— Ура братам з Визвольної армії!

Цікаво, чи то кричав хтось один, а чи багато солдатів? Слова ті вирували нестримно, наче вода, що прорвала греблю.

Я знав, мої солдати крадькома гомоніли, що цей мир став можливим тільки завдяки бійцям Визволення. Але я не міг припустити, що наші солдати вигукуватимуть такі слова. Я подався туди, звідки долинали ці вигуки. Солдати з обох боків повстромляли зброю в пісок і радісно обнімалися. Наші танкісти прогулювалися разом з бійцями Визволення або сиділи з ними між дюн. Обличчя і в тих, і в тих були веселі, схвильовані, мовби вони після тривалої розлуки зустріли рідних братів. Тільки тепер я зрозумів своїх солдатів. І сторопів, зачарований широю радістю національної злагоди.

— Пане молодший лейтенант!

Я озирнувся. До мене прямував капітан Шанг.

— Що це ви порозпускали своїх підлеглих? Хочете без погонів лишитися?

Капітан наклав стягнення: мої сердешні солдати мусили майже цілий день марширувати під пекучим сонцем, високо тримаючи зброю на здійнятих угору руках.

Ми дістали завдання охороняти свій жовтий прапор і кордон. До цієї події готувалися вже кілька місяців. Але тільки сьогодні я мав можливість порівняти прапори двох сторін. Я наблизився до рову й, намагаючись прибрати якнайповажнішого вигляду, запитав бійця протилежної сторони:

— Чому ваші прапори стоять на деякій відстані один від одного?

— Вони стоять так, як треба,— чітко відповів той.— Перший прапор — це прапор нашого авангарду, а далі — прапори інших частин.

Що це означає? Невже вони підтягуватимуть сюди свої війська? Уночі ми безперервно стріляли над лінією кордону освітлювальними ракетами. Більшість наших солдатів взагалі не спали. Дехто до ранку дудлив горілку. Ми ж сподівалися, що найближчим часом повернемося до матерів, дружин, дітей. Натерпляче лічили кожен день, кожную хвилину!

Ні другого дня, ні ще через день протилежна сторона не збільшила своїх військ. Її прапори так само здіймалися на певній відстані

один від одного на верхівках дерев і вершинах дюн. Вони гордовито майоріли, мовби дражнили нас.

— Послати туди танк з нашим прапором!— наказав капітан Шанг.

Танк з жовтим, смугастим прапором ліниво поповз по піску, витолочуючи блідо-лілові щойно розквітлі квіти.

— Стій!

З окопа вистромилася голова в крислатому капелюсі. Вмить у танк почала цілитися базука. Така швидка реакція бійців Визвольної армії була цілковитою несподіванкою для нас. Я подивився на капітана Шанга. Він зблід. «Киньте це, капітане, так жартувати з в'єтконівцями не можна!— звернувся я до нього подумки.— Бійці в крислатих капелюхах міцно тримають у руках зброю і свій прапор, отже, наш жовтий, з трьома смугами стяг мусить відступити».

Танк ревів і здригався всім корпусом... А той сповнений рішучості боєць Визволення з базукою і червоно-синім прапором вистрибнув на танк і став біля люка водія, мов командуючий нашими танковими військами. Танк мусив відступити. Коли він опинився на наших позиціях, тільки тоді боєць у крислатому капелюсі зістрибнув долі й устромив свій прапор на вершечку дюни майже біля самісінького носа танка. Так скінчилася спроба просунути нашу заставу на кілька десятків тхиоків² уперед.

Капітан Шанг тупцював на місці, люто вимахуючи кольтом. А по той бік уздовж окопів вишикувалися бійці Визволення — свідки інциденту. Капітан, упіймавши облизня, круто вилаявся і подався на позиції.

А що було робити? Ми хотіли погратися з вогнем, а нам завернули голоблі, не тільки не дали рук умочити, а й упіймали на гарячому.

Щоб змити ганьбу, підтримати свій авторитет, капітан Шанг звелів підкласти нишком гранати під шафранно-жовтими прапорами. Він розраховував, що або боєць протилежної сторони, або хтось із селян неодмінно наштотхнеться на них, бо в перші дні Тета³, та ще й Тета національної злагоди, селяни з обох зон вчащатимуть одні до одних.

Я тільки головою хитав. Безодня між мною і капітаном Шангом дедалі глибшала.

Якось уночі я прогулювався серед дюн. Світив місяць. На морському плесі погойдувалися срібlistі місячні плями. Мене огортав непогамовний сум. Я уявляв себе хвилькою, що бавиться місячним промінням. Лише якусь мить вона зблискує в сяєві, а відтак її поглинає невблаганна темрява. Нараз насунули чорні хмари, надворі зовсім споночіло. Я не бачив, куди йти.

Ненароком я опинився біля прикордонних окопів. І тут з боку наших укріплень озвався молодечий голос із сайгонською вимовою:

— Брате, я знаю, американці воювали підлими засобами. Зараз у нас вісімнадцять мільйонів, та у вас...

² Тхиок — міра довжини, приблизно 40 сантиметрів.

³ Тет — свято весни. Новий рік за в'єтнамським місячним календарем 1973 року припав на 3 лютого, а вогонь припинено 27 січня.

— Стривай, навіщо це: у вас, у нас? Увесь В'єтнам єдиний, і народ В'єтнаму єдиний. Нас тридцять п'ять мільйонів, — пролунало з окопів Визволення. Я мовчки зупинився і нашорошив вуха.

— Мене завжди переконували, що В'єтнамів два.

— Скільки класів ти закінчив?

— Я ходив до школи лише три роки. Кажуть, на визволеній території культура висока. А в нас немає змоги вчитися.

— Послухай мене: в історії ніде не згадується про два В'єтнами. Завжди мова йде про один, що простягається від Намкуана до мису Камау.

— Ну, а якщо наш В'єтнам тепер знов стане єдиним, то зросте його міць. Ми зможемо воювати з будь-якою державою!

— Ні, навіщо ж воювати проти якоїсь держави, якщо вона не порушує нашого суверенітету, не зазіхає на нашу територію? Вигнавши американських імперіалістів, ми в злагоді відбудовуватимемо свою країну, зробимо її могутньою й багатою.

— Я теж такої думки.

Запала мовчанка.

За мить знов озвався голос із сайгонською вимовою.

— Стало холодно, брате! А я вдягнений поганенько. Чи не позичив би ти мені плаща? Кидай сюди.

— Гарзд, лови.

Через лінію кордону перелетів згорток, було чути, як щось упало на землю.

Серце в мене тривожно закалатало. Я повернувся й пішов геть. Отже, простий боєць Визвольної армії добре розуміє, за що він бореється. Що ж до нас, то навіть наші офіцери не знали, чому їх примушували воювати, а про солдатів годі й казати. Ми наче той перепел з перебитим крилом, що відстав від зграї і б'ється в кущах, втрачаючи силу й надію.

Капітан Шанг не зрадів би, почувши таку розмову. Обличчя його налилося б кров'ю, як після доброї пиятики, рубець на підборідді засмикався б, і він наказав би заборонити розмови між двома сторонами. А навіщо забороняти? Будувати клуб національної злагоди він теж не хотів. Протилежна сторона наполягала. Капітан мусив погодитися. Тепер будову зведено, і вона дошкуляє йому, наче якась болячка.

Ми назвали той клуб будинком задушевних розмов, і наші солдати ринули до нього, як вода, що прориває греблю.

Якось протилежна сторона запросила наших солдатів на обід. Мої хлопці не примушували довго просити себе. Після обіду гостинні господарі дали по бляшанці м'ясних консервів кожному нашому солдатові. Наступного дня тільки й чути було:

— Гей, брате з Визволення, чи є у вас сухе молоко? Прихопи з собою. А я візьму окропу й цукру, поп'ємо разом...

І сайгонський солдат прямував до клубу з термосом та пачкою цукру.

Чому б я мав перешкоджати таким радісним зустрічам. Протилежна сторона поводитися так, як велять давні в'єтнамські традиції. Ми теж були гостинні.

Настали дні Тета. Бійці Визвольної армії принесли до клубу пиріжки бань-тїнг, цукерки й цигарки і запросили нас разом зустрічати мирне свято весни.

— У Визвольній армії чудове і святкове частвування. У них є кондитерська і тютюнова фабрика, — гомоніли поміж себе мої солдати. Пиріжки були із смачним клейким рисом, цукерки також смачні, а цигарки пахучіші за американські.

Капітан Шанг, поглянувши на етикетку на пачці цигарок, прискіпався:

— На що ви натякаєте, частуючи цигарками «Дьєн-Б'єн-фу⁴»? — Бачте, він побоювався, чи не іронізують вони з сайгонської армії.

— Перемога під Дьєн-Б'єн-фу — це перемога всього в'єтнамського народу, — відказав офіцер Визвольної армії. — Ця перемога — гордість усіх в'єтнамців, і наша з вами також.

Капітан Шанг мусив узяти подарунки. Він передав їх мені. Я роздав цигарки солдатам, але перед тим відірвав етикетку з написом «Дьєн-Б'єн-фу» і сховав її в лівій нагрудній кишені. Хотілося зберегти її на згадку про ці чудові дні.

— Солдати тільки те й роблять, що бігають до клубу, — гнівався капітан Шанг. — Не давайте їм стільки волі. А ще ота яма, — кивнув він на вирву від бомби біля застави, що наповнилася водою. — Солдати обох сторін миються там. Якщо так і далі триватиме, то наші солдати всі порозбігаються. Негайно зробіть огорожу.

— Виконуючи ваш наказ, я вже звертався з цього приводу до командування Визвольної армії, але воно не погоджується на це. Біля нашої застави немає прісної води, і, як на лихо, та яма стоїть на самісінькому кордоні.

— Відгородіть нашу половину.

— Навіщо, пане капітан? Якщо й відгородимо, однаково зустрічей не уникнути...

Після цієї розмови про спільне джерело води я почав думати про спільну вітчизну.

Хто намагається розділити нас? Навіщо?

Побачивши, що роздратований капітан Шанг люто скривився, я не наважився вимовити вголос останні слова. В нього не раз так раптово змінювався настрій.

Якось на заставу прибув ансамбль Визволення. Спочатку капітан Шанг за наказом старшого командира спробував зірвати його виступ. Між низками колючого дроту через кожні сто метрів він виставив солдатів з автоматами. Ми спрямували в той бік самохідні й танкові гармати. Щоб атмосфера і далі лишалася напруженою, підірвали шість мін. Протилежна сторона теж спрямувала на нас базуки, а тоді — хто б міг подумати! — рупор гучномовця. І полилися чарівні пісні.

Наших солдатів ніби хтось викурив з окопів та бліндажів, усі висипали на поверхню й посідали на дюнах.

Крізь огорожу з колючого дроту, біля якої стояли наші вартові з автоматами наготові, через мінні поля нестримно линули з нашого боку бурхливі оплески й схвильовані, підбадьорливі вигуки.

Хтось із солдатів, мабуть, не помітивши мене, сказав:

— Якби в мене вирости крила, перелетів би на той бік і наслухався б тих пісень на все життя.

Другого вечора бійці армії Визволення запросили нас до клубу. Наші солдати почали ремствувати:

⁴ Перемога в'єтнамських революційних сил в районі Дьєн-Б'єн-фу примусила французьких колонізаторів сісти за стіл переговорів і назавжди залишити В'єтнам.

— Вогонь уже припинено, настав мир. Чому ж нам забороняють ходити на концерти?

Зрештою, капітан Шанг мусив погодитися, навіть вирішив і сам піти до клубу. (Правда, часом глухо гули мотори танків «М-113», і мені довелося пояснити протилежній стороні, що до нас прибув начальник штабу дивізії.)

Увійшовши до клубу з незалежним виглядом, капітан Шанг сів, схрестивши ноги, і глянув на тацю з наїдками. Він просяг руку й почав пригощатися. Але концерт захопив і його, і, склавши руки на колінах, він уважно стежив за подіями, що розгорталися на сцені. Солдати свистіли, в такий спосіб виявляючи свій захват, плескали в долоні й гучно вигукували: «Bic! Bic!». Були й такі, що поприносили із своїх бліндажів музичні інструменти й почали акомпанувати співакам.

А я остаточно розгубився.

Один молодий солдат капітана Шанга був непідстрижений, з оголеними грудьми, на яких витатуйовано звірів і які прикрашала низка патронів «М-16» і гудзиків — якесь химерне намисто. Біля нього сидів літній боєць, артист ансамблю, в зеленій елегантній уніформі.

— Мій батько за віком такий, як ви, — озвався до нього непідстрижений солдат.

— Як ся мають твої батько й мати⁵?

— Дякую, добре.

— Тобі не здається, що ти надто вже вирядився? — спитав артист Визволення.

— Це, дядьку, першокласний сайгонський шик.

— Боюся, що твій батько з матір'ю не зраділи б, побачивши тебе такого...

Сайгонський солдат зніжковів і відразу ж зник. Невдовзі він повернувся, причесаний, у застебнутій сорочці і без чудернацького намиста...

Капітан Шанг, помітивши це, шаленів. А мої солдати казали, що такі зустрічі корисні й приємні обом сторонам.

Серед жовтих пісків перед будинком злагоди височіла дюна білого, як морська сіль, піску. Біля тієї дюни росли «колючі кістки дракона», тобто кактуси. Несподівано вони зацвіли дрібними, як намистини, квітками.

«Що доброго дасть нам наше перебування тут?» — запитував себе я, прислухаючись до розмови мого приятеля з літнім бійцем Визволення, який саме заварював чай у коричневому чайнику.

— Як ви гадаєте, мир надовго?

— Це залежить од вас, — відповів той і додав, що Тимчасовий революційний уряд прагне національної злагоди.

П'ятеро сайгонських солдатів повернули обличчя до нього й слухали. Мене вони не бачили. Обличчя бійця армії Визволення випромінювало доброту і щирість. А який він у бою? Мабуть, уміє воювати!

⁵ За традицією в'єтнамці насамперед запитують у співрозмовника про здоров'я його батьків.

— Чи є хто серед вас із Шадека? Хочеться порозмовляти із земляком, — сказав літній боєць із армії Визволення.

Я сторопів. Здавалося, він знає, звідки родом кожен із нас. Проте ні, глянувши йому в обличчя, я зрозумів, що це випадковий збіг обставин. Я озвався до нього. І сам не знаю чому — чи відчувши повагу до нього, чи через його вік, — я раптом назвав його дядьком:

— Я із Шадека, дядьку, звать мене — Вінь.

— А де саме ти жив? — зрадів той.

— На краю Танкханьтаю.

— Я теж колись жив там. А хто твої батько й мати?

Я сказав.

— А-а-а, знаю, знаю. Твій батько юнаком добре грав у футбол.

— Справді, дядьку, — зрадів я і розгубився.

Отже, цей солдат Визвольної армії був таки з мого краю. Я розхвилювався, бо разом з ним подумки побував і на Мионгдісу з синюватою прозорою водою, і на мосту Танкханьтай, де завжди дують сильні вітри, і на сільському ринку, і на футбольному полі. Потім ми пригадали старовинний храм і його літнього доглядача, якому вже років та років, а він ще й досі чепуриться, наче парубок... Боєць із Визвольної армії розпитував і розпитував мене про спільних знайомих, про моїх батьків, про мене...

Батько й мати мої заробляли чесною працею: ткали шовк. Але їх не раз заарештовували й кидали до в'язниці. А мене закрутив вир війни, і я віддався на волю стихії. Не так слід було жити, не так...

— Настав мир, а я й досі не вірю, що зостався живий... Я, дядьку, так розчарувався в житті!

Не знаю, як у мене зірвалося з язика те нарікання. У наших солдатів слова «розчарувався в житті» не сходило з вуст. Але навіщо було знати про те бійцеві з Визвольної армії, навіщо йому було знати, що ми кожного дня, навіть сьогодні, жлуктили клятву горілку, щоб забути про те розчарування? Навіщо йому було знати про рубець у мене під лопаткою, про те, що я ледь не загинув не знати за що.

Оте «розчарувався в житті» було таким болісним, що мені стало дуже прикро й на очі набігли сльози.

— Молодший лейтенант Вінь, обережно. Онде з'явився лейтенант з підрозділу психологічних методів ведення війни, — хтось тихенько попередив мене.

Справді, до капітана Шанга наблизився офіцер з підрозділу психометодів війни. В нашій частині його не любили, бо він завжди щось винюхував, порушував наш розпорядок і у все втручався.

Наші солдати відрекомендували його бійцеві Визвольної армії.

— Цей лейтенант родом із Ханоя, але з дитинства живе на Півдні. Ви мрієте побувати в Шадеку після об'єднання, а лейтенант хоче покрасуватися в Ханой.

— Нема чого мені там красуватися, — сухо відрубав офіцер з підрозділу психометодів ведення війни.

— Дозволю собі нагадати, що Ханой і навколишні райони — це колиска в'єтнамського народу, який заснував свою державу чотири тисячі років тому, — спокійно сказав боєць Визвольної армії — мій земляк. — І вже здавна ведеться так, що кожен в'єтнамець прагне

побувати в Ханой. А те, що лейтенант не бажає відвідати свої рідні місця, — справа його уподобань і сумління.

Присоромлений офіцер почервонів і пихнув американською сигарою.

Солдати засміялися, підштовхуючи мене під лікоть:

— Нокаут з першого удару! Дивина та й годі!

— Молодший лейтенанте Він, скажіть, чи сторона Визволення вже зняла ту картину в клубі? — вже вкотре запитував капітан Шанг.

Він мав на увазі картину, на якій молода дівчина, посміхаючись, тримала на долоні птаха миру, а внизу стояли солдати і матроси в оточенні цивільних людей з радісними, привітними обличчями.

— Згідно з вашим наказом, пане капітан, я не раз звертався з цього приводу до командування Визвольної армії. Але воно стоїть на своєму.

— Стоїть на своєму! Стоїть на своєму! — репетував капітан.

Приходячи до клубу, я завжди замиловано дивився на цю, всю ніби блакитну, картину. У дівчини обличчя гарне й лагідне. Її усміхнені вуста нагадували мені мою Уен. Одне слово, мені завжди приємно було дивитися на цю картину. Загрубіле солдатське серце трохи м'якшало, коли в напруженому житті застави випадало кілька хвилин помріяти про кохану дівчину... Що ж у цьому поганого? Чим та картина так дошкулила капітанові?

Капітан Шанг заохочував офіцерів з підрозділу психологічних методів ведення війни всіляко порушувати злагоду. Він немовби навіть боявся картини про мир.

— Я сам говорю з командуванням протилежної сторони, — нахвалявся він.

— Не треба, — стримував я його. — Вони не поступляться. Вони так і сказали мені: «Це картина про національну злагоду. Сайгонська сторона перешкоджає національній згоді, вона поставила огорожу, заклала міни. Якщо й слід щось прибирати, то це міни. А картину про мир навіщо ж прибирати?» Вони так і сказали: «Не знімемо! Не бачимо в цьому ніякої потреби!»

— Та ви розумієте, що ця картина підриває бойових дух наших військ?!

Я вийшов від нього. Сонце вже догоряло над піщаними дюнами, над бліндажами, над окопами, над прапорами. Мені здалося, що я стою перед макетом побоїща якоїсь стародавньої держави. Та ні, ось прапори протилежної сторони... Червоний колір переважає над яскраво-синім, а зірка... як згусток...

Я не наважився докінчити цю думку. Наші смугасті прапори, вже вицвілі, наче зів'ялі, навівали смуток. Може, тому, що на душі в мене було невесело? У промінні надвечірнього сонця жовті прапори, густо натикані на невисокі дюни, нагадували жертвні прапорці на мигилі. Я аж здригнувся. Ліворуч від мене, скільки око сягало, тягнулася огорожа з колючого дроту з закладеними в ній американськими мінами і ланцюгом сайгонських солдатів-вартових. Земля була встелена осколками міді, криці, свинцю, патронами, снарядами, гільзами, контейнерами від бомб із зигзагоподібним американським клеймом. Сайгонські солдати були тут так само непотрібні, як ці ос-

колки. Я з сумом згадував двох своїх друзів, яких мобілізували разом зі мною до морської піхоти. Один з них, трохи грубуватий, розмовляв важко, наче молотом гупав. Після розгрому в Південному Лаосі він на ринку Камло вихопив кинджал і заходився виколювати очі на портреті президента Тхієу, примовляючи: «Це через тебе ллється кров, через тебе наклали головою наші хлопці!» Другий мій друг був мрійником. І досі пам'ятаю його вірш, що він написав на чорній від бруду стіні бліндажа, темного, як тюремна камера, коли після ліквідації поста Контієн нас перевели на східний фронт. Не скажу, що вірш був дуже гарний, але він належав моєму другові, і я переписав його собі. Там є такі рядки.

Нас доля вела, але не з'єднала,
Розлучимось завтра, я їду в Золінь.
Так, певне, судилось: любилися мало,
Поїду, про мене ти й думати кинь.

В останній битві на піщаній косі Киавієта вони обоє загинули. Солдати, що лишилися живими, раділи: «Нарешті, американці з сателітами вимелися. Веселімося, друзі!» Навіщо ж стромляти палиці в колесо історії? Пане Тхієу, чому ви не бажаєте тверезо оцінити ситуацію, куди ведете нас?

Із Півночі на заставу прибув поет. Він розповів нам про морський порт Вієтен, поблизу якого розташувалася наша застава. Я слухав його і думав, що річки Віньдінг, Куєт, Тионг, які впадають у Киавієт, мов діти горнутья до матері.

А ми? Чому ми несемо свої води кудись у різні боки? Чому не вливаємося в єдиний могутній потік?

Можливо, я вчинив нерозсудливо, але написав поетові про це:
ХАЙ ВАМ ЩАСТИТЬ.

*З в'єтнамської переклала
Майя КАШЕЛЬ*

РОБЕР МЕРЛЬ

МАЛЬВІЛЬ

РОМАН

Мал. В. Яворського

VII

Я взяв довгостволий карабін моделі 22 (дядько подарував мені його в день мого п'ятнадцятиріччя), а Тома — мисливську рушницю з накладними стволами. Ми домовилися, що решта залишиться в Мальвілі з двостволкою. Зброя ненадійна, але Мальвіль мав фортечні мури, бійниці, захищався ровом.

Коли ми звертали на в'юнку стежину, яка веде від мальвівільського шляху на дорогу в Рюнах, я на мить зупинив погляд на замку, що вгруз у скелю. Помітив, що Тома також дивиться на замок. Слова були зайві. З кожним кроком ми почували себе в дедалі більшій небезпеці. Мальвіль був нашим барлогом, нашим «замурованим гніздечком». Досі він захищав нас від усього, в тому числі й від останніх досягнень техніки. Як страшно було його кидати, який страхітливий був цей наш довгий похід. Небо сіре, земля сіра, пні дерев почорнілі, тиша, мертвотна нерухомість. І до того ж самотні істоти, які жили ще десь серед цього пейзажу, причаївшись, чекали, щоб повбивати нас.

Я був переконаний: викрадення кобили за умов, коли її сліди неможливо було замести на вигорілій і вкритій попелом землі, означало, що злодії здогадувалися про наше переслідування, і десь там, на оголеному обрії, на нас чекала засідка. Ми не могли допустити, щоб вони оглушили одного з наших товаришів і вкрали в нас кобилу. Якщо ми не бажаємо залишатися пасивними, то повинні взяти на себе роль переслідувачів.

Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 2.

Відтоді, як я побачив непорушно розпростертого Пейссу, до тієї хвилини, коли ми вийшли з Мальвіля, минуло не більше півгодини. Очевидно, злодій довго морочився, поки приборкав Бурку. Я бачив місця, де вона відмовлялася йти, гарцювала, кружляла колом. Хоча вона й була дуже лагідна, однак надто вже звикла до своєї конюшні, Мальвіля, Любоньки. Крім того, це була молода кобила, яка ще всього боялася — калюжі, шланга, каменя, об який спотикалася, газети, принесеної вітром. Її сліди поряд зі слідами чобіт свідчили, що злодій не наважився сісти на неї. А те, що він злякався її, підтверджувало, що вершник з нього був поганенький.

Рюни — це долина завширшки метрів сто між двома пасмами пагорбів, які колись були вкриті лісом, два старі русла тягнуться з півночі на південь, а путівець іде паралельно з горбом, який прилягає до низки східних пагорків. Злодій ішов не рівним шляхом, на якому його можна було побачити здалеку, — він подався попід західними пагорками, звивисті обриси яких ховали його від людського ока. В усякому разі, я вважав, що небезпека нам майже не загрожувала, доки він не дістався до свого притулку. Він і його спільники не почнуть боротьбу, не сховавши Бурку в безпечному місці — в стайні чи десь за огорожею.

Однак я був напеготові, карабін тримав у руках, а не за плечем і пильнував за обрієм.

Через півтори години сліди Бурки вивели нас із Рюнів і круто повернули праворуч, на захід, між пагорком і скелею. Місцевість тут була така сама, як і біля Мальвіля: з півночі — скеля, в підніжжі скелі — потічок, який біля Мальвіля вже пересихає, а тут іще повноводий і бистрий.

Я зовсім не знав, хто жив там, у тій ущелині в скелі, замурованій стіною, в якій пробили вікна. Якись неговіркі люди, яких підозрювали в поганих звичках і навіть гірше — вони незаконно полювали на землях сусідів. Пан Кутльє називав їх за вигляд їхнього житла «троглодитами». Але для мешканців Мальжака вони були просто «чужинцями», навіть більше, «циганями», оскільки голова родини походив з півночі. До того ж усім не давало спокою й те, що цих людей ніколи не бачили в Мальжаку: вони запасалися необхідними речами у Сен-Совері. Але найстрашніше, звичайно, було те, що про них майже нічого ніколи не знали, навіть із кількох осіб складається їхнє плем'я. Однак розповідали, що старий, про якого дядько казав мені, що він поставою й обличчям схожий на людину з Кро-Маньйона¹, двічі «сидів» у в'язниці: перший раз за каліцтво, а другий — за те, що згвалтував свою доньку. Її єдину я знав з цієї сім'ї, вона звалася Каті й служила в ларокського мера. То була, як казали люди, вродлива дівчина з зухвалими очима й легкою поведінкою.

В часи «Гуртка» ферма троглодитів заінтриговувала нас своєю назвою «Ставок». Вона інтригувала нас тому, що там не було ніякого ставка, лише багно між скелею й крутим горбом. Ні електрики, ні дороги. Якось вогка ущелина, куди ніхто ніколи не ходив, навіть листоноша залишав пошту, вірніше одного листа на місяць, у «Кюссаку» — чепурненькій фермі на горбі. Від листоноші Будно ми дізналися, що звалися ті люди Варвурдами. На нашу думку, то було

---

¹ Кро-Маньйон — печера у Франції, де було знайдено рештки людей сучасного типу, які існували в Європі наприкінці палеоліту.

нехристиянське прізвище. Будно твердив, що батько — «дикун», але далеко не бідняк. Має худобу й добрі землі на пагорбі.

Я наздогнав Тома, зупинив його, взяв за руку й, нахилившись до вуха, прошепотів:

— Тепер я йтиму попереду.

Він озирнувся навколо, глянув на годинника й мовив таким самим тоном:

— Але мій час іще не скінчився.

— Облиш. Я знаю цю місцевість, — сказав я й додав: — Ти йтимеш за десять метрів позаду.

Я випередив його і, ще трохи віддалившись, подав рукою знак зупинитися. Сам я також зупинився. Вийняв з футляра бінокль і, піднісши його до очей, пильно оглянув місцевість. Пагорок і скелю розділяв похилий вузький лужок. Пагорок був такий же голий і по-чорнілий, як і все, що ми бачили, коли йшли сюди. Але лужок, захищений скелею з півночі й затиснутий між крутими схилами, потерпів, так би мовити, трохи менше під час спустошення. Зовні він нагадував місцевість, на якій рослинність обсмалилася, однак не обвуглилася, й земля, либонь, тому, що до дня події досхочу напилася води, не перетворилася на сірий порошок. Подекуди виднілися жовтаві жмутики, напевне, то була трава, й стояли двоє чи троє голих, по-чорнілих дерев. Я сховав бінокль у футляр і обережно рушив уперед. Але на мене чекала інша несподіванка: земля під ногами була тверда й неподатлива. В день події вода від тепла, очевидно, випарувалася з неї, як випаровується вона з чайника.

У мене рясно потіли долоні, прискорено билосся серце, гупало в скронях і навіть, коли я ховав бінокль у футляр, легко тремтіли руки, що нічого втішного не віщувало, коли б мені довелося стріляти. Я спробував дихати повільно й глибоко, у такт своїм крокам, очі мої стежили то за Бурчиними слідами, то за лужком, що стелився переді мною. Вітрець ані дихне, ніде ні звуку. За десять метрів попереду я побачив невисокий кам'яний мур.

Усе відбулося дуже швидко. Я помітив кінський кізяк, що видався мені свіжим. Зупинився й присів, щоб роздивитися його, навіть помацати, чи він ще теплий. Тієї ж миті щось просвистіло в мене над головою. За хвилину біля мене з'явився Томас й також присів, тримаючи в руці якусь стрілу з чорним і дуже гострим вістрям.

Тієї ж миті щось знову просвистіло над нами. Я ліг і поповз до кам'яного муру. Я повз так швидко, що, здавалось, залишив Тома далеко позаду, але, на превеликий свій подив, коли поклав карабін поряд з собою й озирнувся ліворуч, побачив, що він, розпростершись на землі, робив собі захисток, накладаючи на мур каміння, яке з нього обвалилося. Дивна річ, він здогадався захопити з собою стрілу. Вона лежала поряд з ним, жовте й зелене пір'я її хвостового оперення різко виділялося на фоні сірого пейзажу. Я подивився на неї. Й не повірив своїм очам! Троглодити стріляли в нас із лука!

Я швиденько зазирнув за мур. За п'ятдесят метрів від нас, перетинаючи вузьку долину, здіймався інший мур. Посеред долини стояло обгоріле горіхове дерево. Позиція чудова, однак вони все-таки припустилися помилки: їм треба було пропустити нас за малий мур і атакувати на відкритій місцевості. Вони вистрелили надто рано, коли я зупинився, побачивши кінський кізяк.

Коли пролунав знову свист, я, сам не відаючи чому, підігнув ноги. То був вчасний рефлекс, бо стріла, яка, здавалося, летіла з неба, вп'ялася глибоко в землю за півметра від моїх ніг. Цією стрілою, мабуть, вистрелили вгору під певним кутом, щоб надати її траєкторії дуги. Я зразу помітив, куди цілився стрілець, — у захисток Тома. Я кивнув йому повзти за мною й сам відповз на кілька метрів ліворуч попід муром.

Просвистіла ще одна стріла й поцілила в самісіньке каміння, яке ми щойно кинули, але за метр від попередньої. Я почав повільно рахувати: «Один, два, три, чотири, п'ять». Пролунав новий свист: отже, стрільцеві потрібно було п'ять секунд, щоб узяти стрілу, покласти її на тятиву, прицілитися й відпустити хвостове оперення. Стріляли не з двох, а лише з одного лука.

Я зняв з карабіна оптичний приціл. Видимість у ньому була незначна, бо він дуже збільшував. Я шепнув Тома зайняти позицію з того боку каміння і, як тільки стрельну двічі, висунути голову за мур, вистрелити навмання разів зо два й негайно перебратися на інше місце. Він усе зрозумів. Я провів його очима. Коли він зупинився, я зняв запобіжник і став на коліна, нахиливши голову й тримаючи карабін обома руками. Потім раптово підвівся, прикладаючи зброю до плеча, обернувся, сподіваючись побачити бодай краєчок лука за горіхом, двічі вистрелив і сховався. Тієї ж миті, коли я перебігав на інше місце, пролунали два постріли рушниць Тома. Вони були набагато гучніші від сухого ляскання моїх куль.

Я чекав відповіді. Її не було. Зненацька, на превеликий свій подив, лобачив, що метрів за десять від мене Тома підвівся й спокійно стоїть, поклавши рушницю на передпліччя.

— Лягай! — просичав я йому.

— Вони вивісили білий прапор, — сказав він спокійно й неквапливо повернувшись до мене голову.

— Лягай! — крикнув я сердито.

Він скорився. Я дістався до купи каміння й зазирнув за мур. Звідси було видно, як там розмахували луком, на кінці якого висів білий носовичок, однак не видно було руки, що розмахувала ним. Я підніс до очей бінокль і оглянув гребінь муру. Але не побачив нічогосінько. Тоді я опустил бінокль, склав долоні рупором і крикнув місцевою говіркою:

— Для чого ти вистромив свою білу ганчірку?

Відповіді не було. Тоді я повторив своє запитання літературною мовою.

— Здатися! — відповів літературною мовою молодий голос.

— Заклади лук за голову й ходи сюди! — гукнув я.

Запала тиша. Я подивився в бінокль. Лук і білий прапор не ворушилися. Я пильно прислухався. Але не почув жодного звуку.

Почекавши з хвилину, я прокричав, не відриваючи бінокля від очей:

— Ну, чого ти ждеш?

— А ви не стрелите в мене? — запитав голос.

— Звичайно, ні.

Спливла ще якась хвилинка, відтак я побачив, як з-за муру з'явилася людина, закривши лук за голову, як я наказував. Я опустил бінокль і взяв карабін.

— Тома!

— Що?

— Коли він буде тут, сховайся за камінням і пильнуй. Не спускай очей з муру.

— Гаразд.

Чоловік ступав швидкими кроками, майже біг. На превеликий мій подив, він був молодий, з розкуйовдженим білявим, з рудуватим відтінком, чубом. Неголений. Зупинився по той бік муру. Я наказав:

— Кидай зброю сюди, перелазь через мур, клади руки на потилицю й ставай навколішки. Затям собі, що в мене в обіймі вісім патронів.

Він скорився. Це був високий, кремезний молодик, одягнений у безбарвні джинси, полатану картату сорочку й стареньку коричневу куртку, роздерту на плечі. Обличчя його було бліде, очі опущені.

— Подивись на мене.

Він підвів повіки, й мене здивував його погляд. То було зовсім не те, чого я сподівався. Нічого підступного й жорстокого. Навпаки. Очі золотисто-карі, майже дитячі, — вони дуже пасували до його круглого обличчя, широкого, з пухлими губами рота. Я звелів йому подивитися на мене, й він подивився. Сором'язливо, зі страхом, наче дитина, яка чекає лайки. Я сів за два метри від нього, спрямувавши в його бік дуло карабіна. Й мовив, не підвищуючи голосу:

— Ти сам?

— Так, — відповів він швидко.

— Вислухай мене уважно. Я повторюю: ти сам?

— Так, — цього разу він на мить завагався, перш ніж відповісти.

— Скільки в тебе залишилося стріл? — змінив я раптом тему.

— Там?

— Так.

Він поміркував.

— Дюжина, — відповів невпевнено. Потім додав: — Можливо, менше.

Дивний стрілець з лука, який не здогадався порахувати свої стріли.

— Скажімо, з десяток буде? — запитав я.

— Десяток, мабуть, буде.

Я подивився на нього й раптом сказав швидко й грубо:

— Якщо в тебе залишилося ще десять стріл, то чому ти здаєшся?

Він почервонів, розтулив рот, очі в нього забігали, але не промовив ні слова. Не чекав такого запитання. Воно захопило його зненацька, й він зовсім розгубився, неспроможний знайти якусь відповідь.

— Повернися до мене спиною й поклади руки на голову, — наказав я суворо.

Він незграбно повернувся на колінах.

— Сядь навпочіпки.

Він підкорився.

— А тепер слухай. Я поставлю тобі зараз одне запитання. Єдине. Якщо збрешеш, я продірявлю тобі мозок. — І притиснув дуло карабіна до його потилиці. — Зрозумів?

— Так, — відповів він ледь чутним голосом.
Я відчув, як тремтить його потилиця.
— Тепер слухай уважно. Я не ставитиму тобі двічі одне й те ж саме запитання. Якщо збрешеш, вистрелю.
Я трохи помовчав, а тоді запитав так само швидко й грубо:
— Хто був з тобою за муром?
— Тато, — відповів він ледь чутно.
— А ще хто?
— Більш ніхто.
Я притиснув дуло до його потилиці.
— Хто ще?
— Більш ніхто, — відповів він без вагання.
Цього разу я впевнився, що він не брехав.
— У твого батька є лук?
— Ні. В нього рушниця.
Я побачив, як Тома обернувся і роззявив рота. Я подав йому знак не спускати очей з муру й, сторопівши, перепитав:
— У нього є рушниця?
— Так, мисливська двостволка.
— Твій тато мав рушницю, а ти — лук?
— Ні. Я не мав нічого.
— Чому?
— Тато не дозволяє мені брати рушницю.
— А лук?
— Лук також.
— Чому?
— Він мені не довіряє.
Гарні родинні стосунки, нічого не скажеш. В моїй уяві почав потроху вимальовуватися образ троглодитів.
— То батько наказав тобі здатися?
— Так.
— І сказати, що ти сам?
— Еге ж.
І ми, повіривши, підвелися б, спокійно пішли б по свою Бурку й потрапили в самісінькі пазури до старого, який чекав на нас за муром з двостволкою. По кулі на кожного.
Я зціпив зуби й суворо наказав:
— Розстебни пасок.
Він виконав це й знову поклав руки на голову. Його слухняність викликала в мене співчуття: незважаючи на поставу й широкі плечі, він був ще зовсім хлопчисько. Хлопчисько, якого тероризував батько, а тепер тероризую я. Я звелів йому закласти руки за спину й зв'язав їх паском. Тільки тоді, коли зробив це, згадав про мотузку у кишені, зв'язав нею його ноги й, знявши з лука носовичок, заткнув рота.
— Тома, — мовив я до товариша.
— Що?
— Ти пильнуватимеш за муром, скелею й пагорком. А я спробую обійти його з пагорка.
— Ти викриєш себе.
— Як тільки побачиш щось із свого боку, навіть ствол рушниць, стріляй. Раз і вдруге, для того, щоб примусити його опустити голову.

Я поповз уздовж муру до пагорка. За кілька метрів рука, що тримала карабін, почала пітніти, а серце — шалено битися. Однак я був задоволений, що зумів розгадати підступний задум троглодита.

Від пагорка на нічийній території між двома ворожими мурами йшов відріг в невеличку долинку. Я розраховував, що цей відріг сховає мене від очей старого, коли спробую опинитися в нього над головою. Однак не врахував того, що видертися нагору буде надто важко. Схил був стрімкий, кам'янистий, рослинність зникла, взятися ні за що. Я закинув карабін за плечі, щоб допомагати собі обома руками. За десять хвилин був весь мокрий від поту, ноги піді мною тремтіли, і я мусив зупинитися, аби перевести дух. Стояв однією ногою на виступі скелі, ледве тримаючись за неї обома руками. За кілька метрів од себе розгледів гребінь відрогу, точніше те місце, де він зливався з пагорком. Коли дістануся до тієї точки, то постану перед очима людини за муром, мов на долоні. Я з острахом подумав, як мені стати, щоб скинути зброю і прицілитися, не втративши рівновагу. Очі мені заливав піт, руки й ноги тремтіли, груди важко дихали, і я так занепав духом, що ладен був відмовитися від свого задуму й спуститися вниз. Саме тоді я подумав, сам не знаю чому, про Жермена. Вірніше, уявив собі, як він без піджака посеред двору ферми «Сім буків» пиляє дрова. Він був високий і товстий, а оскільки хворів на емфізему легенів, то завжди, коли виконував якусь важку роботу, дихав нерівно, зі свистом. І раптом, коли моє дихання заспокоїлося й у скронях мені перестало гупати, я приголомшено подумав, що тільки-но чув Жерменове дихання. Я чув його виразно, воно долидало до мене з того боку відрогу, з-за кількаметрової товщі дикого каменю. Отже, з другого боку відрогу старий ішов у тому ж напрямку, що і я.

Піт заливав мене з голови до ніг, і мені здалося, що зараз моє серце зупиниться. Якщо старому вдасться видертися нагору раніше, він побачить мене перший. Я опинився в безвиході, не мав навіть часу спуститися вниз. Зрозумів, що моє життя залежить від якихось двох-трьох секунд і що єдиний мій шанс на порятунок — це дряпатися вперед і накинутися на нього. Я почав знову несамовито дертися вгору, не звертаючи більше уваги на каміння, що котилося з-під моїх ніг, бо був упевнений, що людина, оглушена своїм гучним диханням, не чула мене.

Діставшись на вершину, я розчарувався, бо був майже переконачений, що наштотхнуся тут на дуло рушниці, спрямоване в мене. Я визирнув з-за каміння, але не побачив нікого. Й мені з грудей немовби зсунувся важений тягар. І тут за якийсь метр від себе я побачив досить міцний пеньок, у який можна було впертися лівим коліном і утримати рівновагу на схилі, випроставши праву ногу й упершись нею в камінь. Я скинув ремінь карабіна через голову, зняв запобіжник і виставив зброю перед собою, готовий вистрелити кожної миті. Чув захекане й гучне сопіння, що наближалось до мене, й, прикипівши очима до того місця, де мала з'явитися людина, відмовився від наміру кинути погляд вниз на рівнину й на Тома за муром. Я намагався розслабитись і вирівняти своє дихання.

Моє очікування, яке, мабуть, тривало не більше кількох секунд, видалося мені нескінченним: ліве коліно на пеньку задерев'яніло,

і я відчув у всіх м'язах, навіть на обличчі, болісне напруження, начебто поволі перетворювався в камінь.

Спершу з'явилася голова, потім — плечі, відтак — груди. Знесилившись чи шукаючи опори для ніг, чоловік дивився вниз і не бачив мене. Я звів карабін і затамував подих. І в цю мить сталося те, чого я не сподівався. Я націлювся в серце старого. Був певен, що влучу з цієї відстані. Але мій палець немічно лежав на курку. Я ніяк не міг вистрелити.

Старий підвів голову, й очі наші зустрілися. Він блискавично звів рушницю. Сухо клацнув мій курок, і я побачив, як кулі одна за одною вп'ялися в його сорочку й подірявили її. З рани вдарила цівка крові, очі старого закліпали, рот розтулювся й почав хапати повітря; відтак тіло перегнулося й покотилося схилом разом з лавиною каміння, гуркіт якої тривалою луною відбивався в ущелині.

Спустившись униз, я побачив, що Тома переліз мур, тримаючи рушницю наготові, перетяв навскоси лужок і йшов до трупа. Опинившись у долині, я пішов спершу розв'язати сина. Коли він побачив мене, очі в нього заокруглилися від подиву й страху. Хлопець не сподівався побачити мене живого. І тим більше не повірив мені, коли я сказав, що його батько мертвий.

— Ну, гаразд, ходімо побачиш сам, — сказав я, легенько підштовхнувши його стволом карабіна в спину.

Дорогу нам перепинив Тома. Він забрав патронташ і рушницю старого й ніс її на лівому плечі, а його рушниця висіла на правому.

— В самісіньке серце, — мовив він, трохи збліднувши. — Воно просто нашпиговане кулями.

Я вийняв з карабіна обойму: вона була порожня. Отже, я випустив у старого п'ять куль.

— Можеш бути спокійний, — сказав Тома. — Він сконав зразу, — й докинув: — Я залишаю тебе. Піду тільки позбираю стріли. Не забувай, що я комірник. — На останньому слові він спробував усміхнутися й пішов.

Троглодитові було років п'ятдесят. Це був кремезний, світло-рудий чоловік в коричневих, дуже брудних, вельветових штанах і такого ж кольору подертому піджаку. Я дивлюся на це велетенське тіло, сповнене сили й позбавлене життя. Дивлюсь також на його сина. Він зовсім не сумує. Раптом обертається до мене, дивиться з боязкою пошаною й, схопивши мою праву руку, схиляється, щоб її поцілувати. Я відштовхую його. Мені огидна ця його вдячність. Однак, побачивши, як страх і розгубленість змінюють його обличчя; запитую, як його звати. Ім'я його Жаке (зменшене від Жак).

— Жаке, — кажу я приглушено, — допоможи Тома позбирати стріли.

Йому вже час іти звідси. Мені здається, що я зараз зомлію. Нogi в мене тремтять, в очах потьмарилося. Сідаю в підніжжі схилу, за три метри від троглодита, потім, оскільки мені не легшає, простягаюся, заплющую очі й почуваюся дуже зле. Мене обливає піт. Потім відчуваю під собою холодну землю. Я народжуюся вдруге. Відчуваю страшне безсилля, але це — безсилля народження, а не смерті.

За якийсь час сідаю й дивлюся на троглодита. Дядько порівнював його з людиною з Кро-Маньйона. Щось подібне справді є. Випнуті

щелепи, низьке чоло, випуклі дуги брів. Однак, якби його помити, поголити, коротко підстригти, зодягти в нову уніформу, то на вигляд він не був би примітивніший за пересічного старшого офіцера з ударних підрозділів. Ні дурніший. Він теж добре обізнаний із тими основними звірячими хитрощами, що їх називають військовим мистецтвом. Пастка. Засідка. Псевдокапітуляція. Зупинити ворога в центрі, щоб обійти його з флангу.

Я підводжуся й іду до Тома й Жаке. Вони не помітили мого почуття неспокою. Подумали, що я просто відсаплюся. Тома подає мені лук, і я оглядаю його. Зброя ця заввишки з метр сімдесят сантиметрів і, здається, зроблена набагато краще, ніж той лук, що його я подарував Біргітті.

Тома скінчив збирати стріли. Зв'язав їх у невелику в'язку нейловою мотузкою.

— Вона тамечки, — мовив Жаке, натякаючи на Бурку, й опустил очі.

Ми підіймаємося лужком, на якому де-не-де видніють кушкини жовтуватої трави, й хоча вони вельми жалюгідні, все-таки на них приємно дивитися. Я кидаю погляд на Жаке, його велику світло-руду голову й простодушне обличчя. Бачу його дитячі очі, що втупилися в мене. Як я вже казав, вони золотисто-карі, але, дивна річ, здається, в них зовсім нема білків, це, коли він зводить брови, надає йому смиренного й сумного вигляду, і він скидається на собаку. На собаку, який завинив і скавучить, щоб йому вибачили й розмовляли з ним. Він сповнений доброї волі, покірності, готовності пожертвувати собою. Сповнений також сили, тієї сили, про яку сам не здогадується і яку випромінюють його міцна шия, широкі плечі й довгі, наче в мавпоподібних, руки, скуті м'язами, яким ніяк не вдається повністю випростатися. Великі долоні його, напівстискаючи якусь невидиму рукоять, теж ніяк не можуть розтулитися. Жаке крокує між Тома й мною, перевалюючись, кидаючи погляд то на нього, то на мене, але особливо на мене, бо за віком я міг би бути йому батьком.

Я показую йому лук і кажу літературною мовою (знаю вже, що він не розмовляє місцевою говіркою):

— Де твій батько навчився орудувати цим знаряддям?

Жаке невимовно щасливий, що я заговорив до нього, й від радості аж трохи заїкається. Він розмовляє якоюсь мішаною мовою, в якій я не ловлю ні відтінків, ні ритму місцевої говірки. Акцент у нього і не тутешній, і не північний. Вплив батька й школи призвів до утворення дивної суміші. Одне слово, як кажуть тут, він «чужинець».

— На півночі, — швидко відказує Жаке. — В стрілецькому товаристві. Казав, що був там чемпіоном. — І додає: — Він сам викував вістря для стріл. Для полювання.

Я вражено дивлюся на нього.

— Для полювання?! Він полював із цим? А чому не з рушницею?

— Само собою зрозуміло, й з рушницею теж, — мовить Жаке, по-змовницькому посміхаючись. Певне, він знає, що я не мисливець і що мої ліси відкриті для всіх.

Я мовчу. Здається, починаю розуміти будні троглодитів. Орудкування стрілою вважаю надто підступною справою. Набагато підступнішою, ніж застосування сильця, бо єгер може помітити сильце, а стріла влучає в одну мить і вбиває безшумно, не полохає дичину й не

здіймає тривоги в сусідів. Останні, коли почнеться мисливський сезон, небагато вполюють у своєму лісі.

Жаке, здається, відчув у своїй мовчанці осуд і з продуманою покірливістю каже, щоб обеззброїти мене, мальвільського вельможу, який ніколи не знав голоду:

— Якби він не мав лука, ми не їли б щодня м'ясо.

Звісно, вони їли м'ясо щодня. Я тільки зиркнув на нього. Він добре розповнів на дичині, впольованій батьком. Але все ж одна річ мене дивує: невже можна поцілити стрілою в кролика, який біжить?

— Тато, — мовить гордо Жаке, — пронизував на льоту фазана!

Тепер я вже знаю, куди дівалися дядькові фазани. Щороку дядько випускав дві-три пари фазанів, але ніколи більше не бачив їх — ні їх, ні їхніх нащадків.

Захоплений своєю розповіддю, Жаке додає:

— Бачте, за звичайних умов він влучив би у вас першою ж стрілою.

Я насуплюю брови, а Тома мовить холодно:

— Нема чим хвалитися.

Час перейти на серйозніший тон, і через те я суворо кажу:

— Жаке, це ти оглушив нашого товариша й украв Бурку?

Він червоніє, опускає велику світло-руду голову й ніяково переступає з ноги на ногу.

— То батько наказав мені це вчинити, — й дуже швидко веде далі: — Він наказав мені вбити вашого товариша, але я не зробив цього.

— Чому?

— Бо то гріх.

Відповідь ця для мене несподівана, але я беру її до відома. Допитую далі Жаке. Він підтверджує батьків план, який я розгадав: заманити нас маленькими групами до себе й убити всіх п'ятьох, щоб заволодіти Мальвілем. Справжнє божевілля. Після дня «Д» він міг би заволодіти всією Францією, але йому закортіло тільки Мальвіля — ціною п'яти вбивств. Він не вбивав би, каже син, «наймитів». І мою німкеню.

— Яку німкеню?

— Ту, що прогулювалася верхи в лісі.

Я дивлюсь на нього. Не слід недооцінювати помилкових даних нерегулярної розвідки. Замок і пані. Дика жакерія² з убивством пана, а відтак згвалтування господині замку. Пана чи панів? Бо я дізнаюся, що Тома, Колен, Пейссу, Мейссоньє і я були для батька Жаке «мальвільськими панями», й він часто з гнівом і ненавистю говорив про нас — нас, які ніколи його не бачили. За його наказом син шпигував за нами. Я зупиняюся, обертаюсь до Жаке й пильно дивлюся на нього:

— А тобі ніколи не спадало на думку, що ти можеш попередити нас, аби запобігти всім цим убивствам?

Він стоїть переді мною, опустивши очі, заклавши руки за спину, й весь вигляд його свідчить про каяття. Я запитую себе, чи здатний він повіситись, якщо я накажу йому.

² Жакерія — селянське повстання у Франції 1358 року, яке було спрямоване проти феодалів й охопило кілька провінцій. Його придушили з немилосердною жорстокістю. Слово «жакерія» стало загальним у Франції для стихійних селянських повстань.

— О, так, — мовить Жакє, — але якби батько довідався про це, він убив би мене.

Бо, звичайно, батько його був не тільки непереможний, а й усевидаючий. Я дивлюся на нього: співучасть у вбивстві, замах на одного з наших товаришів, крадіжка Бурки.

— Ну, Жакє, що нам з тобою робити?

Губи в нього тремтять, він ковтає слину, дивиться на мене добрими полохливими очима й покiрно мовить:

— Не знаю. Мабуть, ви вб'єте мене.

— Тільки цього ти й заслуговуєш, — озивається Тома, блідий від гніву.

Я зиркаю на нього. Він, мабуть, потерпав за мене, коли я видрався на пагорок. А тепер вважає мене надто поблажливим.

— Ні, — кажу я. — Ми тебе не вб'ємо. По-перше, тому, що вбити — це гріх, як ти сказав. Але заберемо тебе з собою до Мальвіля й на певний час позбавимо волі.

Я не дивлюся на Тома. Йому, певно, не сподобалося, що я вжив таке «клерикальне» поняття, як гріх. Однак як iще можу я розмовляти з Жакє, як не мовою, котру він розуміє?

— Самого? — запитує Жакє.

— Як це розуміти?

— Ви заберете мене самого до Мальвіля?

Я здивовано зводжу брови, і він додає:

— В нас є ще бабуся...

У мене складається враження, що Жакє почне зараз перераховувати, хто в них iще лишився, проте він замовкає.

— Якщо бабуся захоче піти з нами, ми заберемо й її.

Я бачу, що його ще щось турбує. Думаю, що не моя погроза, бо його обличчя, на якому можна все прочитати, дедалі сумнішає, неначе він боїться, що ми його вб'ємо. Я знов рушаю, наготувавши низку нових запитань, як раптом серед тиші спустошеної й голої ущелини, якою ми йдемо поміж почорнілих недогарків дерев на обгорілій землі, досить близько лунає кінське іржання.

Воно зовсім не схоже на іржання Бурки — це тріумфальне, владне й ніжне іржання жеребця, який кружляє навколо кобили й розпалює її.

— Ви маєте коня?

— Так, — відповідає Жакє.

— І ви його не вихолостили?!

— Ні. Батько був проти.

Я зиркаю на Тома. Не вірю своїм вухам. Мене всього заповнює радість! Бодай єдиний раз хвала батькові! Я зриваюся з місця й біжу, наче дитина. Більше того, оскільки лук мені заважає, я віддаю його Жакє, який бере його без будь-якого подиву й, роззявивши рота, біжить поряд. Звичайно, він одразу обганяє нас на кілька кроків і з кожною секундою віддаляється, тим більше, що я, засапавшись, сповільнюю біг.

Ось і їхнє пристанище. Товсті почорнілі каштанові стовпи заввишки з півтора метра, обсновані двома низками колючого дроту, утворюють перед «домом троглодита» (більше печера, ніж дім) загороду приблизно на тисячу квадратних метрів. Посередині загороди стоїть прив'язана до обгорілого дерева моя Бурка, вся тремтить із нетерпіння, а білява грива кокетливо розсипалася по шиї. Хто б

міг подумати, що це блюзнірство, хоча воно ще не звершилося, може сповнити мене радістю! Незграбного першерона спарувати з самцею англо-арабської породи! Настільки він негарний. Темно-сірий, майже чорний, з велетенським крупом, товстеними ногами, з шиєю, яку я не обхоплю й обома руками. По суті, своїм широким крупом він схожий на місцевих вельмож. І він кружляє навколо Бурки, незграбно гарцює, хрипло ірже й сипле іскри з очей...

У троглодитів не один, а два будинки, розташованих поряд; перший править за житло, а другий, мабуть, за хлів, стодолу й свинарник. Вони збудовані майстерно, з кам'яним дахом і дашком над входом до печери, а на даху — комин. Будинок дбайливо обштукатурений, на першому поверсі засклені двері й вікно, на другому — двоє вікон, у яких вціліли всі шибки. На віконницях залишилися сліди бордової фарби.

Над дашком і чвертю даху стримить скеля метрів з п'ятнадцять заввишки. Її вершина, потовщена й кругла, нависла над будинком, захищаючи його від дощу й навіть створюючи йому затишок. Але водночас ця голова ста скеля навіює жах. Здається, що її вершина ось-ось обвалиться й гепне перед будинком. Однак, мабуть, уже тисячоліття минуло відтоді, як вона так ризиковано тримає свою рівновагу. А Варвурд, оселяючись тут, мабуть, пересвідчився, що вона ще вистійть і протягом усього його життя.

Розташування будівель нагадує розташування нашого «Материнства» (тільки в нас нема дашка), й саме це в день події врятувало життя троглодитам.

Я не бачу більш ніяких будівель, тільки в загороді невеличкий будиночок, схожий на домашню пекарню.

Відчуваю чийось присутність і чийсь погляд. На порозі житла стоїть огрядна жінка в чорному, досить брудному фартусі й дивиться на нас із забобонним подивом. Я запитую себе, чи це не мати мого ворога, ступаю вперед і збентежено мовлю:

— Ти здогадуєшся, що сталося. Що не задля власної втіхи прийшов я сюди.

Вона опускає голову, нічого не відповівши мені. Я помічаю також, що мої слова її зовсім не засмутили. Вона низенького зросту, обличчя в неї одутле, щоки обвислі, шия брезкла й товста — підборіддя, здається, злилося з великими грудьми, що погойдуються від найменшого руху, наче два мішки вівса на спині в віслюка. З цього жирного обличчя з-під густого кучерявого білого волосся дивляться досить гарні чорні очі.

— Як я здогадуюсь, це мусило статися, коли я бачу тебе тут, — спокійно каже вона.

Ані тіні жалю й, дивна річ, місцевий акцент, навіть побудова речення.

— Повір, я дуже шкодую, — кажу, — але в мене не було вибору. Або твій син, або я.

Відповідь її не менш несподівана:

— Заходь, — каже вона й сходить з порога, — щось перекусиш разом з нами. — І додає місцевою говіркою, зітхаючи й знизуючи плечима: — Дякувати богам, він не був моїм сином.

Я вражено дивлюся на неї.

— Ти розмовляєш місцевою говіркою?

— Та я ж із цих країв,— жваво відповідає вона місцевою говіркою і гордо випростується з виглядом, ніби каже: «Я зовсім не дикунка». — Я народилася в Лароці, — провадить далі. — Ти знаєш Фальвіна з Ларока?

— Шевця, який приручив ворону?

— Він — мій брат,— мовить жінка шанобливо. — Заходь же, хлопче,— додає вона,— почувай себе тут, як дома.

Але навіть сестрі поважного шевця з Ларока я не зовсім довіряю. Беру в руки зброю, вставляю обойму і, закриваючи затвор, заганяю патрон у ствол. Відтак, замість йти попереду, штовхаю поперед себе Фальвіну, ніби з поштивості. Коли я торкаюся її спини, в мене складається враження, що моя рука застрягла в смальці.

У будинку нічого підозрілого. Цементна долівка, подекуди залатана, стіни утворює світло-сірий камінь печери. Їх залишили такими, якими вони були, не пригладили навіть нерівності на їхній поверхні. Жодного сліду вогкості. Вгорі — сволки, на яких лежить поміст другого поверху, й оті маленькі дверцята, що в кутку, певне, ведуть туди. З фронтоного боку — вікно, засклені двері й камін. У каміні жевріє вогонь. Під вікном — полиця з чобітьми. Я відчиняю велику незграбну шафу в стилі часів Людовіка XV, бурмочучи про людське око: «Можна?». Праворуч — білизна, ліворуч — посуд. Посеред кімнати — великий, як кажуть парижани, «хутірський стіл», але задля екзотики до нього вони приставляють ослони, а ми надаємо перевагу стільцям заради комфорту. Я нараховую сім м'яких стільців, але тільки чотири біля столу. Інші стоять під стіною. Переходжу на другий бік столу. Уявляю собі, що саме тут, мабуть, колись сидів батько, сідаю й собі спиною до глибини печери, поклавши карабін на коліна. Таким чином, я не випускаю з поля зору обоє дверей. Подаю знак Тома сісти праворуч, щоб він не застував мені двері; Жаке також покірно сідає з того боку стола, спиною до вікна.

Я дістаю з кишені пакунок з шинкою, що його мені дала Мену, коли ми йшли з дому, а ображена Фальвіна щось вигукує й бурчить, щоб я їв з тарілки, а не з голого стола, що вона зараз підсмажить мені до шинки яечню й щоб я погодився випити келих вина. Я погоджуюсь на все, крім вина, бо підозрюю, що воно з вичавків. Замість вина прохаю молока, вона наливає мені його по вінця в розмальований кухоль і не перестає торохтіти: вони справді продали теля перед днем події, в них стільки молока, що не знають, куди його подіти, воно їх просто затопило; вони роблять масло, але однаково лишається ще й для свині.

Однак, коли вона кладе на стіл круглий буханець і масло, мені аж очі лізуть на лоба з подиву:

— Хліб! У вас є хліб!

— Ми завше самі пекли хліб у «Ставку», — каже Фальвіна. — Варвурд сіяв пшениці стільки, що її вистачало нам на цілий рік і навіть ще лишалося. Правда, пшеницю доводилось молоти на ручних жорнах, бо в «Ставку» немає електрики, масло також колотили в ручній масниці. Варвурд нічого не хотів купувати.

Нарізвавши хліба для всіх, як це, мабуть, робив Варвурд за життя, я обмірковую її слова. Взагалі цей відлюдник Варвурд хотів жити в своєму закутку, користуючись власними засобами. Навіть перелюбство він чинив з дочкою.

Однак, коли я натякаю на пригоду з Каті, Фальвіна червоніє.
— У тому, що сталося,— мовить вона сором'язливо,— нема ніякого сумніву. Але Каті сама винна. І вона все-таки не його дочка. Так само, як і М'етта. Вони — діти моєї дочки Раймонди.

Коли Фальвіна називає ім'я М'етти, Жаке підводить голову по той бік столу й з острахом зиркає на неї. Але це триває лише мить, і мене бере сумнів, чи взагалі я щось бачив.

Я насилу жую хліб. Чекаю обіцяну яєчню. Та все ж смак сільського хліба, добре намащеного маслом (вони в «Ставку» солять масло не так, як це ще дехто робить у нас), здається мені чудовим і навіює трохи смутку, бо нагадає попереднє життя.

— А хто пече тут хліб? — запитую я, щоб висловити свою вдячність.

— До останнього часу це робив Луї,— відповідає Фальвіна, зітхаючи. — А після його смерті — Жаке.

Фальвіна гомонить і гомонить, снуючи по кімнаті, важко дихає й зітхає, дріботить безперестану й сипле десять слів там, де досить й одного. Щоб підсмажити троє яєць, їй треба мінімум півгодини, й за цей час я буду про все добре поінформований.

Фальвіна — літня жінка, і їй треба повернутися до діда-прадіда, щоб розповісти мені, що її дочка Раймонда мала двох дочок, Каті й М'етту, від першого чоловіка, а, овдовівши, вийшла вдруге за Варвурда, який, овдовівши також, залишився з двома хлопчиками — Луї й Жаке.

— Ти здогадуєшся, якої я думки про цей шлюб, особливо коли зважити, що мій сердешний Гастон також помер і мені довелося прийти сюди жити, так би мовити, по-дикунському — без електрики, без води, навіть газу нема, про який Варвурд не хотів і чути, варити їсти доводиться біля каміна, як колись давно. Такого хліба, що ти оце їси, в тебе нема,— веде вона далі місцевою говіркою, звівши очі вгору, — його дуже важко жувати. За десять довгих років я небагато з'їла його у Варвурда.

Слухаючи все це, я наминав шинку, яєчню й молоко, а Фальвіна, заклопотана, наче курка, так не сіла й на хвилинку за стіл біля нас, не з'їла ні шматочка, вдаючи, що стримується в їжі й після смерті Варвурда. Та хоч яка вона була балакуча, проте не все мені розповіла.

— Жаке,— кажу я, витираючи дядькового ножика об м'якушку останнього шматка хліба,— візьми заступ, кирку й поховай батька. Тома наглядатиме за тобою.— І додаю, клацнувши вістрям ножика й ховаючи його в кишеню:— До речі, я помітив, що на ньому непогані черевики. Буде добре, якщо ти їх знімеш. Вони тобі знадобляться.

Жаке, трохи згорбившись і похиливши голову на знак своєї покірливості, підводиться. Я встаю також, тримаючи карабін у руці, підходжу до Тома й шепочу йому:

— Оддай мені Варвурдову рушницю. Візьми тільки свою. Хай цей хлопець іде попереду, а коли він копатиме яму, тримайся на відстані й не спускай з нього очей.

Жаке, скориставшись із нашої таємної розмови, наближається до Фальвіни й щось шепоче їй на вухо.

— Жаке! — гукаю я суворим тоном.

Він здригається, червоніє й, не промовивши ні слова, погойдуючи величезними руками, в супроводі Тома йде до дверей. Тільки-но вони вийшли, я обертаюся до Фальвіни.

— Жакє оглушив нашого товариша і вкрав у нас кобилу. Ні, Фальвіно, не захищай його, я знаю, що він виконував Варвурдів наказ, але все-таки заслуговує покарання. Ми конфіскуємо його майно й заберемо Жакє до Мальвіля, де позбавимо його волі.

— А що буде зі мною?— розгублено питає Фальвіна.

— Тобі я даю право вибору: або ходи з нами до Мальвіля, або залишайся тут. Якщо зостаєшся тут, я дещо тобі залишу.

— Зостатися тут?— злякано вигукує вона. — А що я робитиму?

Ллється потік слів, які я вислуховую уважно. Вони мене заінтриговують, бо серед них немає одного слова, якого я чекаю від неї, а саме: слова «сама». Адже її повинно б лякати те, що вона лишається «сама» в «Ставку». А Фальвіна, яка так багато торохтить, не вимовила цього слова. Я нюхав повітря, наче мисливський собака. Дарма. Однак ця старушенція щось від мене приховує. Я розкусив її з самого початку. Щось або когось. Більше я не слухаю її. А оскільки мій нюх підводить мене, вдаюся до послуги очей. Роздивляюся по кімнаті, старанно вивчаю її. Навпроти раптом помічаю дошку, прикріплену до стіни з сирії цегли сантиметрів за сорок від долівки, а на ній цілу низку чобіт. Я перебиваю Фальвіну уривчастим голосом:

— Твоя дочка Раймонда померла. Луї також. Жакє саме зараз ховає Варвурда. Каті перебралася до Ларока. Так чи ні?

— Та так, — відповідає спантеличена Фальвіна.

Я міряю її поглядом і стьобаю своїм голосом, наче батогом:

— А М'етта?

Фальвіна розтуляє рот, наче риба. Я не даю їй часу отямитися:

— Так, М'етта. Де вона?

Вона кліпає повіками й відповідає ледь чутним голосом:

— Вона також перебралася до Ларока. Один лише бог знає, що з нею...

Я перебиваю її:

— До кого?

— До мера.

— Отже, як і Каті? Виходить, мер мав двох служниць!

— Ні, я помилилася. До корчми.

Я замовкаю. Опускаю очі. Дивлюся на її литки, вони дуже товсті.

— В тебе болять ноги?

— О, так, у мене дуже хворі ноги! — відповідає вона і заспокоюється, радіючи такому повороті. — Це все через мою біганину. Подивися, — вона піднімає спідницю, щоб показати мені литки, — які в мене розширені жили.

— Коли йде дощ, ти взуваєш чоботи?

— Ніколи. Я не можу їх узуті. Особливо відтоді, як захворіла на флєбіт...

Про свої ноги вона може розповідати без кінця. Цього разу я навіть не вдаю, що слухаю її. Підводжусь з карабіном у руці й, обернувшись спиною до Фальвіни, простую до полиці з чобітьми. На ній — три пари жовтих гумових чобіт великого розміру — 44 або 46, а поряд одна пара набагато менша, 38 розміру, не більше, чорна,

на високих підборах. Я перекидаю карабін у ліву руку, а правою хапаю малі чоботи, обертаюся, підіймаю їх над головою й мовчки кидаю під ноги Фальвіні.

Вона робить крок назад, дивиться на чоботи, що лежать на цементній долівці, наче на гадюк, готових її вкусити. Відтак підносить пухкі руки й затуляє ними обличчя. Вся побагровіла. Не наважується й глянути на мене.

— Зараз же приведи її, Фальвіно.

Западає короточасна мовчанка. Фальвіна зиркає на мене. Поволі заспокоюється. Вираз її одутлого обличчя змінюється. В чорних очах спалахує вираз потайної зухвалості.

— А може б, ти сам пішов по неї? — запитує вона єхидно.

Я не відповідаю, і Фальвініні обвислі щоки здригаються, вона всміхається, блискаючи маленькими гострими зубками. З її погляду все це цілком природно. Я переміг і вбив Варвурда. Я займаю його місце, і мені тепер належить усе. М'єтта також. Але я керуюся не стільки розумом, скільки доброчесністю, й відмовляюся від свого права переможця.

Повторюю, не підвищуючи голосу:

— Я звелів тобі зараз же привести її.

Усмішка щезає з її обличчя, вона опускає голову й дріботить до виходу. Плечі, стегна, товсті литки — все погойдується.

Я повертаюся й сідаю біля столу обличчям до дверей. Рукі мої, які я кладу на дубову дошку столу, почорнілу від миття, тремтять, і я силкуюся опанувати себе. Знаю: та, що зараз з'явиться переді мною, буде дуже великою радістю і дуже великою небезпекою. Знаю також, що ця М'єтта, яка житиме одна серед шістьох чоловіків, не рахуючи Момо, поставить перед нами жахливі проблеми, і я повинен бути дуже уважним, якщо хочу, щоб життя в Мальвілі й далі було мирним.

— Ось і М'єтта, — мовить Фальвіна, штовхаючи її до кімнати.

Коли б у мене було сто очей, то і їх не вистачило б, щоб роздивитися її. Мабуть, їй років з двадцять. І яке оманливе це ім'я — М'єтта!³ Від бабусі вона успадкувала чорні очі й пишне волосся, тільки смолястого кольору. Але на зріст вона вища сантиметрів на десять, плечі в неї широкі, гарно збудовані, груди високі й випуклі й захищають її, наче щит, стегна округлі й ноги м'язисті. О, звичайно, коли б я захотів знайти якийсь гандж, то міг би сказати, що в неї трохи великий ніс, трохи широкий рот, надто велике підборіддя. Але ні, я не збираюся цього дошкукуватися, милуюся всім, навіть її незграбністю.

В мене дуже тремтять руки, хоча я не бачу їх, але від цього тремтить усе моє тіло. Я ховаю руки під стіл, грудьми лягаю на краєчок столу й, зацікавившись, пожираю очима М'єтту. Тепер я розумію, що відчув Адам, побачивши одного ранку біля себе Єву, ще вогку з гончарного круга, на якому її виліпили. Але не можна так дуже ціпеніти від захоплення, роззявляти так широко рота від несподіванки, як це роблю я. В цій печері, в глибині якої я причаївся зі зброєю, М'єтта розливає світло й тепло. Її полатана блузка сяє, поношена, подекуди посічена міллю, червона колись спідниця піднята вище колін. У неї міцні ноги, як у жіночих скульптур, виліпле-

³ Miette — крихта (франц.).

них Майолем, і вона широкими босими ступнями стоїть на долівці, з якої, здається, черпає силу. Чудове людське створіння, ця майбутня мати людей.

Я відриваю від неї очі, випростуюся на стільці, хапаюся обома руками за краєчок столу й кажу:

— Сідай, М'етто.

Голос мій звучить хрипко. Я думаю про те, що треба говорити твердіше. М'етта, не промовивши ні слова, сідає там, де перед цим сидів Жаке, її відділяє від мене вся довжина стола. В неї гарні й лагідні очі. Й вона дивиться на мене без будь-якої сором'язливості, як дивляться діти на нову людину, що прийшла в їхній дім.

— М'етто, — мені подобається це ім'я, — ми забираємо з собою Жаке.

Її темні очі збентежено блискають, і я негайно додаю:

— Не хвилюйся, ми його не скривдимо. А якщо твоя бабуся й ти не бажаєте лишатися в «Ставку», можете перебраться з нами до Мальвіля.

— А й справді, як нам лишатися самим у «Ставку»? — озивається Фальвіна. — Хлопче мій, як я тобі вдячна!

— Мене звать Емманюелем.

— Ну, дякую, Емманюелю.

Я обертаюся до М'етти.

— А ти, М'етто, згодна?

Дівчина мовчки нахилиє голову. Вона неговірка, але очі її промовляють замість неї. М'етта невідривно дивиться на мене. Вона щось обмірковує й оцінює нового господаря. Заспокойся, М'етто, тебе в Мальвілі чекають тільки друзі.

— Звідки в тебе таке ім'я — М'етта?

— Насправді вона зветься Марією, — озивається Фальвіна. — Але вона дуже довго не росла, бо, бідолаха, народилася передчасно, в сім місяців. І Раймонда назвала її «мов'етта»⁴. А наша Каті, якій було тоді три роки, вимовляла це слово «м'етта», і ось відтоді це ім'я прилипло до неї.

Відчиняються двері, і в супроводі Тома входить Жаке. Забачивши М'етту, Жаке зупиняється, блідне, дивиться на неї, відтак обертається до Фальвіни й з гнівом вигукує:

— Я ж тобі казав...

— Гей, ти, ану облиш! — гримає на нього Тома, який цілком серйозно грає роль охоронця.

Він ступає вперед і, вздрівши М'етту, що її затуляв від нього Жаке, торопіє. Рука, яку він збирався покласти на плече Жаке, опускається.

— Жаке, то не бабуся сказала мені, що М'етта тут переховується. Це я сам відгадав, — озиваюся спокійно.

Жаке дивиться на мене, розтуливши рота. Він ні на мить не бере мої слова під сумнів. Вірить мені. Більше того, кається, що намагався дещо приховати від мене. Я нагадую йому батька: я непогрішний і все знаю.

— Ти не вважай себе більшим хитруном, ніж панове з Мальвіля! — каже йому Фальвіна глузливо.

Тепер вона говорить про мене в множині. «Мій хлопче» чи «па-

⁴ Польовий жайворонок; квюла, немічна людина (франц.).

нове»? Правди тут так і не доможешся. Я дивлюся на Фальвіну. Підозрюю її в підлості. Але не хочу передчасно осуджувати. Кого не зіпсували б десять років рабства в троглодита?

— Жаке, що ти шепнув бабусі, коли йшов ховати батька?

Він тримає руки за спиною, голову схилив на груди, очі втупив у землю й засоромлено каже:

— Я спитав у неї, де М'етта. Вона сказала: в stodолі. І я шепнув їй, щоб вона не казала цього панам.

Я вражено зиркаю на нього.

— Отже, ти збирався втекти з Мальвіля, забрати з собою М'етту й сховатися з нею?

Жаке червоніє. Тоді відказує пошепки:

— Так.

— І куди б ви пішли? Що їли б?

— Не знаю.

— А бабуся? Вона лишилася б у Мальвілі?

Фальвіна, яка підвелася, коли ввійшли чоловіки (рефлекс, що виробився в неї за Варвурда), стоїть поряд з М'еттою, спершися обома руками на стіл.

— Я не думав про бабуся, — відповідає Жаке, ніяковіючи.

— Та невже? — вигукує Фальвіна і заливається слізьми.

Сумніваюся, що Фальвіна — плаксуня, але ж Жаке був, мабуть, її улюбленцем. Є від чого заплакати.

М'етта кладе свою руку на Фальвінину, підводить очі й дивиться на неї, хитаючи головою, буцімто каже: «Я тебе не кинула б». Мені хочеться почути М'еттин голос, та, з іншого боку, я розумію її, хоч вона й мовчить: її погляд промовляє про все. Мабуть, це за Варвурда, який примушував усіх мовчати, в неї виробилася звичка вдаватися до міміки. Я веду далі:

— Жаке, ти питав згоди у М'етти щодо свого плану?

М'етта хитає головою, а Жаке засмучено дивиться на неї.

— Ні, — відповідає він ледве чутно.

Западає мовчанка.

— М'етто, — кажу я, — ходи з нами доброхоть до Мальвіля. Бабуся також піде. Жаке, починаючи з цієї хвилини, ніхто не має права сказати: «М'етта належить мені». Ні ти. Ні я. Ні Тома. І ніхто в Мальвілі. Зрозумів?

Він схвально киває головою.

— Чому ти намагався приховати від мене, що М'етта в «Ставку»? — питаю я далі.

— Сам знаєш чому, — тихо відповідає він.

— Ти боявся, що я ляжу з нею спати?

— О ні, на це ти маєш право, якщо її ласка.

— Тоді, що я вдамся до сили?

— Так, — шепоче він.

Отже, він думав не тільки про себе, а й про М'етту. Однак я відчуваю, що мені треба бути трохи суворішим. Він обеззброює мене своїми добрими очима. Мені не треба піддаватися. Я повинен навчити його належно поводитися, бо він житиме з нами.

— Вислухай мене, Жаке. Є одна річ, яку ти повинен зрозуміти. Це тільки в «Ставку» вбивають, гвалтують, оглушують людей і викрадають коня в сусіди. В Мальвілі такого не роблять. Як зветься твій кінь?

— Силач.

— Гаразд. Зараз ти підеш і запряжеш Силача. Сьогодні ми зможемо перевезти тільки частину майна. Завтра ми повернемося знову, запрягши й Бурку в нашого воза. Зробимо стільки ходок, скільки буде потрібно.

Жаке відразу йде до дверей. Тома, здається, розгнівався, круто повертається і йде його супроводжувати.

— Не турбуйся, Тома. Тепер він не втече! — кидаю я йому.

Тома повертається, радий, що може знову дивитися на М'етту. Він прикипає до неї очима. Мені здається досить безглуздою його закоханість, я забуваю, що кілька хвилин тому був у такому самому становищі. М'еттині чарівні очі невідривно дивляться на мої, радше на мої губи, за рухом яких вона стежить, коли я розмовляю.

Мені хочеться все уточнити.

— М'етто, я хочу тобі дещо сказати. В Мальвілі тебе ніхто не примусить робити те, чого ти не бажатимеш.

Оскільки вона не відповідає, я питаю:

— Ти зрозуміла?

М'етта мовчить.

— Звичайно, вона все зрозуміла, — озивається Фальвіна.

Я нетерпляче кажу:

— Фальвіно, дозволь їй самій щось сказати.

Фальвіна обертається до мене:

— Вона не може тобі нічого відповісти. Вона німа.

VIII

Яке ж то було наше повернення до Мальвіля разом з сутінками! Я їхав верхи на Бурці, почепивши карабін собі на шию. М'етта сиділа ззаду за мною, останньої миті давши мені своєю мімікою зрозуміти, що також хотіла б сісти на коня. Бурка ішла ступою, бо запряжений у воза Силач, який, здавалося, ладен був бігти за нею на край світу, зразу переходив на рись, як тільки вона трохи виривалась вперед. На возі сиділи Фальвіна, Жаке й Тома, а також лежала гора матраців і всякого іншого майна. За возом плентала тільки корова: Фальвіна не хотіла залишити її в «Ставку» навіть на одну ніч. «Вона ось-ось має отелитися», — казала жінка.

Ми поїхали плоскогір'ям повз колишню ферму «Кюссак», від якої зосталася тільки купа попелу, бо пробратися з возом через кам'яні мури, що перетинали невеличку рівнину, яка збігала до Рюнів, було неможливо. До річі, Жаке запевнив мене, що дорога через плоскогір'я хоч і довша, зате не захаращена обвугленими стовбурами дерев: він не раз ходив тією дорогою, коли за наказом батька підкрадався до Мальвіля шпигувати за нами.

Коли я побачив здалеку освітлену смолоскипами головну башту замку, серце моє радісно закалатало. Я відчув те саме, що відчував середньовічний вельможа, коли він повертався додому переможцем з далекого походу, везучи в свій замок хури трофеїв і бранців. Звичайно, я не згвалтував М'етту й вона не була моєю полонянкою. Навпаки, я її визволив. Зате трофеї були значні, і їх вистачить

не тільки на три зайві роти, які нам тепер доведеться годувати: дві корови — Маркіза, яка ось-ось мала отелитися, — і друга, дійна корова, що разом з биком тимчасово залишилася на фермі «Ставок», кнур і дві свині (не рахуючи ковбасних виробів), удвічі чи втричі більше курей, ніж у Мену, й особливо багато зерна, бо Варвурд хліба ніколи не купував, а пік його сам. Його ферма хоч і здавалася вбогою, але їй належали родючі землі на плоскогір'ї, що поряд з фермою «Кюссак». Того вечора ми не забрали й десятої частини багатства Варвурда, і я розраховував, що доведеться цілісінний день завтра, а може, й позавтра возити його двома возами, щоб переправити все до Мальвіля.

У Мальвілі аж занадто багато горить смолоскипів. Два на головній башті й два в бійниці надбрамної башти. В мене радісно калатає серце, коли я дивлюся на свій чудовий, такий могутній уцілілий замок. Піднімаючись крутим схилом, який веде до Мальвіля, я милуюсь височенною головною баштою, що стримить на задньому плані у тьмяному світлі смолоскипів, і надбрамною баштою, яка здійснюється переді мною; від неї тягнеться фортечний зубчастий мур, на якому незабаром, просунувши між зубці шию, з'являються якісь тіні, що їх розпізнати я ще не можу. Хтось махає смолоскипом на парпеті.

Лунають вигуки. Невиразні слова. Чутно глухе рипіння двох стуклок важкої дубової брами. Великі завіси добре змащені, але брама все одно весело рипить. Я ступаю за браму і впізнаю смолоскипника — це Момо.

— Момо, зачини браму за коровою!

— Емамуель! Емамуель! — збуджено вигукує Момо.

— Корова! — скрикує Мену й задоволено сміється. — Він привів нам корову!

— І жеребця! — вигукує Пейссу.

Розмахуючи смолоскипом, наближається Момо, і світло смолоскипа вихоплює з темряви М'етту в ореолі чорного волосся. Западає мертва тиша. Пейссу, Колен і Мейссоньє ціпеніють. Всі пильно й захоплено дивляться на М'етту. Ніщо ані шелесне, чути лише людське дихання, а за кілька метрів од нас Мену ніжно, місцевою говіркою розмовляє з коровою:

— Ой моя красуне, ой моя люба, ти тільна, ти ось-ось отелишся. Сердешна, ти вся мокра від поту, вони примусили тебе бігти в такому стані!

Оскільки друзі мовчать і далі, я вирішую відрекомендувати їх М'етті:

— Це — Пейссу. Це — Колен. Це — Мейссоньє. А це — Момо.

М'етта кожному з них подає й тисне руку. Ніхто не каже ані слова. Заціпеніння триває. Лише Момо, з доброго дива затанцювавши на місці, вигукує: «Мем'енна! Мем'енна!» (мабуть, це спотворене «М'етта») і, вимахуючи смолоскипом, кидає нас у темряві, а сам біжить розповідати про все матері. Та ось з'являється й сама Мену. А оскільки Момо побіг зі смолоскипом хтозна-куди, можливо, він роздивляється корову, Мену спрямовує ліхтарика на М'етту й оглядає її з ніг до голови. Круглі плечі, повні груди, міцні стегна, м'язисті ноги — все гаразд.

— Ну-ну! — мимрить вона. — Ну-ну!

І більше ні слова. Німа М'єтта теж мовчить. Друзі закам'яніли. З того, що Мену довго затримує світло ліхтарика на міцній М'єттиній постаті, я здогадуюсь, що вона схвально оцінює її. Принаймні за фізичну силу — здатність народжувати, працювати. Крім отого «Ну-ну! Ну-ну!», Мену більш нічого не каже. Мовчить. Ні пари з вуст. Я пізнаю в цьому її обережність. І її женоненависництво.

— Я йду, — нарешті каже Мену. — Поки ви розвантажуватимете воза, я приготую вечерю.

І вона простує до будиночка епохи Відродження, швидко дрібчучи ногами, перед нею витанцьовує коло світла, і її постать здається ще крихітнішою, коли вона наближається до звідного моста й підніжжя другого фортечного муру.

— Мену! Готуй на дев'ятох. На возі є ще двоє! — гукаю я.

Нам вісьмом вистачило години, щоб розвантажити воза й тимчасово скласти все в «Материнстві», за винятком матраців, які я вивірив занести до будиночка, щоб оселити там трьох новачків.

Доглянувши тварин і замкнувши їх, — Силача ми поставили в стійлі, в якому я тримав свого жеребця до дня події і яке він не міг розбити, ані перескочити через двері, щоб кинутися шукати кобил, — ми несемо матраци на другий поверх будиночка й зразу ж спускаємося вниз; тут, у світлиці, горить вогонь, вже накритий довгий монастирський стіл і, на наш подив, посеред нього велично стоїть стара дядькова гасова лампа, яка видається нам верхом розкоші й освітлення; її розшукав і полагодив під час нашої відсутності Колен.

Але Мену зустрічає нас холодно. Оскільки я йду поперед невеличкого гурту, вона, чорна й худа, обертається й гостро дивиться на мене, міцно стуливши губи й скрегочучи зубами. Новачки ніяковіють. Старожили стримано жартують.

— А де ж іще двоє? — запитує вона сердито. — Оті чужинці зі «Ставка»? Ніби нам своїх ротів бракує!

Я заспокоюю її. Перераховую всі скарби, що привезу до Мальвіля, не кажучи вже про пшеницю, з якої ми зможемо пекти хліб, про одяг для Пейссу, адже Варвурд був його зросту. Нарешті, про допомогу. Відтак виводжу з гурту Жаке й показую їй.

Він справляє на неї гарне враження. Мену симпатизує вродливим юнакам і взагалі сильній статі. І потім усе-таки в Жаке такі плечі, такі руки! Як і з М'єттою, вона не вітається з ним за руку й не каже «добридень» («Чужинець зі «Ставка». Ви ж знаєте: ганчірка ніколи не стане рушником»). Вона лише здалеку киває йому головою. Своєю пихатістю Мену втерла б носа й герцогині.

— А ось...

Але я не встигаю відрекомендувати Фальвіну, навіть вимовити її прізвище, бо Мену, помітивши її, в ту ж мить, щоб я не зміг її зупинити, вибухає місцевою говіркою, переконана, що «чужинка» нічого не розуміє:

— Ой боже мій! Та що ж це таке, Емманюелю? Кого ти привів на мою голову? Сімдесятирічну старушенцію (сама Мену, якщо мене не зраджує пам'ять, має сімдесят п'ять). З молодістю я ще можу якось змиритися, вона тобі, гадаю, робитиме деякі послуги! Але ця стара корова годиться хіба що для того, щоб сидіти на кухні й на-топтувати свій кендюх! І вона така стара, така зморшкувата, — з огидою докидає Мену, — що мене аж нудить, коли я дивлюся на неї! А

весь цей жир на ній, — можна сказати, горщик зі смальцем, який вивернули на тацю!

Фальвіна почервоніла, важко дихає, і я вже здогадуюся, що дрібні сльози градом котяться по її щоках. Цієї сцени не бачить Мену, бо вона вдає, що не дивиться на Фальвіну, й звертається тільки до мене.

— І до того ж ця старушенція не тутешня, вона чужинка, дикунка, як і її син! Той чоловік спокусився був на рідну дочку. А хтозна, чи не спокушався він і на свою матір?

Це звинувачення несправедливе, й воно спонукає Фальвіну заперестувати.

— Але ж Варвурд не мій син! Він мій зять! — кричить вона місцевою говіркою.

Мену, отетерівши, обертається й уперше дивиться на неї, як на людську істоту.

— Ти розмовляєш по-нашому? — трохи зніяковівши, каже вона.

Всі презираються, а старожили регочуть.

— Ну то й що? — озивається Фальвіна. — Я народилася в Лароці! Мабуть, ти знаєш Фальвіна, який має майстерню біля замку? Я його сестра.

— Ти маєш на увазі шевця Фальвіна?

— Атож!

— Та він же мій троюрідний брат! — вигукує Мену.

Всі дивуються, як це може бути, що Мену не знала Фальвіни й ніколи навіть не бачила її. Але я їй вірю.

— Сподіваюсь, — каже Мену, — що мої слова тебе не образили, адже я кинула їх не в твій город.

— А я й не образилася, — мовить Фальвіна.

— До столу! До столу! — весело гукаю я, сідаю посередині й киваю М'єтті сісти навпроти мене. Після короткочасного вагання Тома за звичкою сідає праворуч від мене, а Мейссоньє — ліворуч. Момо намагається вмотитися ліворуч біля М'єтті, але цій його спробі відразу ж перешкоджає Мену, яка садовить його праворуч від себе. Пейссу дивиться на мене.

— Ну чого очікуєш, здорованю? — кажу я, і він засоромлено сідає праворуч від М'єтті, а Колен уможується ліворуч. Оскільки Жаке й досі стоїть, я йому киваю на місце біля Мейссоньє. Залишається єдиний прибор коло Пейссу, і я подаю знак Фальвіні. Ввічливий Пейссу час від часу розмовляє з нею.

Коли вечеря скінчилася, я посилаю Жаке затопити на другому поверсі, й коли він повертається, підводжуся і кажу до новачків:

— Сьогодні ви всі троє спатимете на матрацах на другому поверсі. А завтра вирішимо, де кого покласти.

Фальвіна збентежено підводиться, вона не знає, як їй попрощатися з нами.

— Ідіть, ідіть, — кажу я новачкам і роблю широкий жест. — Я проведу вас.

Я підштовхую їх до дверей, і ніхто ні з новачків, ні зі старожилів, виходячи за поріг, не каже «на добраніч». На другому поверсі я вдаю, що перевіряю, чи добре зачинені вікна й чи матраци неприсутні надто близько до каміна. «На добраніч вам», — кажу я й знову роблю широкий жест руками; надто важко мені кидати М'єтту так

байдуже, уникаючи навіть її очей, які, здається, прискіпливо втупилися в мене.

Я повертаюся до світлиці, де Мену, заспокоївшись, і друзі, які повсідалися біля каміна, чекають на мене. Я сідаю посередині й зразу ж, глянувши на них, доходжу висновку, що вони й досі ще думають про М'єтту, бо не можуть думати про щось інше. Йду на парі, що Пейссу перший згадає про неї.

— Гарна дівчина,— озивається він байдужим тоном.— Але не дуже балакуча.

— Вона німа.

— Не може бути! — вигукує Пейссу.

Всі мовчать. А оскільки мовчанка триває надто довго, я починаю розповідати, як ми провели день у «Ставку».

Дуже коротко знайомлю їх із війсьними подіями. Ще коротше зупиняюся на родинних стосунках у племені Варвурда. Більше говорю про Жаке, його замах на Пейссу, про його пасивну співучасть, про те, що батько тероризував сина. Закінчую тим, що пропоную покарати його — ув'язнити, хай знає, що вчинив недобре, й хай це буде йому наукою.

— Як ти уявляєш собі це ув'язнення? — питає Мейссоньє.

Я знизую плечима.

— Сам знаєш, що ми не закуємо його в кайдани. Просто заборонимо виходити з Мальвіля і за його межі. У всьому іншому він матиме ті самі права, що й кожен з нас.

Зі мною всі погоджуються в принципі, але ми сперечаємося з приводу тривалості ув'язнення Жаке. Пропозиції надходять різні. Найсуворішу вносить Тома: десять років. Найпоблажливіший Пейссу: один рік.

Я пропоную п'ять років і конфіскацію всього його майна. Голосуємо. Мою пропозицію прийнято, і мені доручається завтра оголосити Жаке вирок.

Відтак я переходжу до проблеми безпеки. Ми не знаємо, чи не вціпіли й інші люди, чи не блукають вони довкола з агресивними намірами. Відтепер треба стерегтися. Вдень виходити тільки зі зброєю. Вночі в надбрамній башті, крім Мену й Момо, мають спати ще двоє. А чому б і ні, адже на третьому поверсі надбрамної башти є вільна кімната з каміном. Я пропоную, щоб варта складалася з двох осіб. Друзі в принципі погоджуються зі мною, але палко сперечаються про тривалість вартування і черговість. За двадцять хвилин ми доходимо згоди, що Колен і Пейссу вартуватимуть у парні числа, а Мейссоньє й Тома — в непарні. Колен пропонує, і всі погоджуються, щоб я не залишав головну башту і зміг забезпечити захист другої огорожі, коли першу захоплять зненацька.

В головній башті звільнялася одна кімната, якщо двоє з нас постійно спатимуть у надбрамній башті, і я пропоную віддати М'єтті ту, що поряд з ванною на другому поверсі.

При згадці про М'єтту пожвавлення згасає й западає мовчанка. Та кімната, цього не знає тільки Тома,— колишній притулок «Гуртка». А в часи «Гуртка» ми безперестанку сперечалися про те, як приємно було б мати тут якусь дівчину, котра варила б нам їсти і «вдовольняла наші пристрасті». (Останні слова належали мені, я їх вичитав у якомусь романі, вони вражали нас, хоча ніхто точно не знав, що означало слово «пристрасть»).

— А куди ми поселимо двох інших? — зрештою запитує Мейс-соньє.

— Вони хай лишаються в будиночку.

Знову западає мовчанка. Всі розуміють, що становище М'єтти в Мальвілі не може прирівнюватися до становища Фальвіни чи Жаке. Але про це ніхто не каже й слова.

— Гаразд,— озиваюся нарешті я,— будемо відверті щодо М'єтти. Але, звісно, за однієї умови: жодне наше слово не вийде за ці стіни.

Я дивлюся на друзів. Вони схвально кивають головами. Мену бай-дуже втупилася в своє в'язання, і я звертаюся до неї:

— Ти, Мену, також будеш утаємничена в це.

Вона згортає своє в'язання й підводиться, міцно стуливши губи:

— Я йду спати.

Мену йде до дверей, Момо ступає за нею.

— Гаразд,— кажу я,— поговоримо про М'єтту. В «Ставку», поки Жаке й Тома ховали Варвурда, я міг побавитися з М'єттою й, повернувшись сюди, сказати: «М'єтта належить мені, вона моя дружина, й ніхто не має права навіть доторкнутися до неї».

Дивлюся на друзів. Ніякої реакції, принаймні зовні.

— І якщо я не вчинив цього, то не задля того, щоб це зробив хтось із вас. Інакше кажучи, М'єтта не повинна стати чиеюсь винятковою власністю. М'єтта — це не майно, яке має комусь належати. Вона належить сама собі. Ви згодні?

Западає тривала мовчанка. Ніхто не вимовляє жодного слова й навіть не дивиться на мене. Закон моногамії настільки вкорінився в них і викликає стільки рефлексів, спогадів і почуттів, що вони не здатні не лише погодитися зі мною, а навіть збагнути, чому я скасовую його.

— Є дві можливості,— озивається врешті Тома.— Або М'єтта обере одного з нас...

Я перебиваю його:

— Зразу ж кажу, що не пристану на таке, якщо навіть вона обере мене. А якщо її обранцем буде хтось інший, я відмовлю йому в будь-якій винятковості.

— Я ще не скінчив,— мовить Тома.

— Будь ласка, Тома,— люб'язно кажу я.— Я перебив тебе, але говорити не заважаю.

— Дуже радий,— каже Тома, але всім добре видно, що я трохи пригасив його порив.

— ...або М'єтта спатиме з усіма, й це виглядатиме аморально.

— Аморально?— перепитую я.— В чому полягатиме ця аморальність?

— Вона цілком очевидна,— відповідає Тома.

— Зовсім ні. Я не погоджуюся з такою попівською думкою.

Приписати Тома «попівську думку»! Я мимохідь утішаюся своєю невеличкою підлістю.

— Це зовсім не попівська думка,— запально відказує він.— Ти не станеш заперечувати: жінка, яка спить з усіма,— повія.

— Помиляєшся,— кажу я.— Повія — це та жінка, яка спить з чоловіками за гроші. Саме гроші роблять усе це аморальним, хіба мало жінок, які сплять з іншими чоловіками. Навіть у Мальжаку. Й ніхто не ставиться до них з презирством.

Западає тиша. Ми всі думаємо про Аделаїду. Крім Мейссоньє, який ще зовсім юним заручився зі своєю Матільдою, Аделаїда всім нам допомогла передчасно подорослішати. Й ми вдячні їй за це, навіть Мейссоньє, я цього певен, хоча він такий добродушний з виду.

Мабуть, Тома відчув, що я вдався до спогадів, бо мовчить.

— Мені це не подобається,— озивається нарешті Пейссу.— Я проти того, щоб ділити одну жінку з багатьма,— наполягає він.

Мовчанка.

— Я поділяю його думку,— озивається Колен.

— Я теж,— мовить Мейссоньє.

— І я,— роздратовано посміхається Тома.

Я дивлюсь на вогонь. Сталося щось неймовірне: я залишився сам! Мене побито! Причому вперше відтоді, як у дванадцять років я очолив, так би мовити, колективне керівництво «Гуртком». Я почувався дуже ображеним. Хочу не показувати цього й, ніби нічого не трапилося, повести мову далі, перейти до порядку денного. Та мені це не вдається. Щось здушує горло.

Авжеж. Шануймо шлюб. Не порушуймо подружню вірність, навіть за згодою. Умовна мораль не вмерла. На мою думку, ця шанована система зовсім не зможе прищепитися в общині з шести чоловіків, яким випало ділити єдину жінку. Однак не можна брати гору над усіма. Позиція моїх товаришів здається мені максималістською й безглуздою: краще лишитися неодруженим до кінця життя, якщо не мати власної дружини. Правда, кожен сподівається бути обраним.

Я мовчу. Хвилююсь за майбутнє. Боюся обману, ревнощів, а можливо, навіть убивства. А також, і я цього зовсім не приховую, відчуваю болісний жаль, що не скористався з нагоди в «Ставку». Мені не дуже віддячили за те, що я контролював свої «пристрасті».

Після дуже неспокійної ночі на світанку наступного дня мене розбудив дзвін надбрамної башти, що бив, наче на сполох. То був велетенський церковний дзвін, що його я купив і повісив біля входу до надбрамної башти, щоб відвідувачі й туристи могли повідомляти про свій прихід. Проте його бамкання було надто гучне,— мені казали, що воно долиняло навіть до Ларока,— і я поставив електричний дзвінок, який тепер був уже не потрібен.

Я запитую себе: що ж могло скоїтися, що так гучно й довго дзвонять? Зіскакую з ліжка, натягаю штани, взуваю чоботи на босу ногу й, схопивши карабін, в супроводі Тома, який теж озброївся, летчу гвинтовими сходами на перший поверх, мчу звідти через звідний міст за першу огорожу.

Всі, одягнені похапцем, зібралися тут, перед «Материнством», де Маркіза зі «Ставка» щойно народила в кутку стійла одне теля й зараз народжує друге. Момо, якому мати доручила повідомити нам цю новину, шаленіючи від захоплення, вдарив у дзвін. Я картаю його. Нагадую про свою рішучу й неодноразову заборону торкатися дзвону, відтак, обернувшись до Фальвіни, вітаю її з телятами, до речі, з двома теличками.

Минуло чотири дні, й ми знов поїхали орати маленьку ниву в Рюнах, виробивши перед цим нові правила безпеки. Жаке орав, а ми по черзі вартували з карабіном на невеличкому пагорку, що височів на захід від Рюнів. Якби вартовий побачив одну або кілька підозрілих осіб, йому звелено було стріляти вгору й не показуватися. Це дало б змогу Жаке втекти з конем до замку, а нам — прибігти на місце по-

дії з рушницями, тепер уже з трьома, якщо рахувати Варвурдову, до того ж ще й четвертий карабін.

Зброї було дуже мало. Тоді мені спав на думку Варвурдів лук, який виявився досить грізною і влучною зброєю в близькому бою. Біргітта колись навчила мене стріляти з лука, й, нехтуючи загальним скептицизмом, я став тренуватися на доріжці, що вела за першу ого-рожу. Доклавши трохи зусиль, я досяг задовільних результатів, потім поволі збільшував відстань стрільби. Через кілька днів я вже влучав однією з трьох стріл у мішень на відстані сорока метрів. Звичайно, мені ще далеко було до Вільгельма Телля й навіть до Варвурда, але загалом лук стріляє краще, ніж мисливська рушниця, яка, починаючи з п'ятдесяти метрів, надто розсіває шріт. Мене дивувала також пробивна сила стріли, яка впивалася так глибоко в тверду мішень, що іноді доводилося висмикувати її двома руками.

Коли друзі довідалися про це моє досягнення, в них прокинувся дух змагання, й відтепер стрільба з лука стала для нас улюбленим дозволлям. Мене наздогнав і навіть випередив малюк Колен, який з шістдесятиметрової відстані посилав усі три стріли в мішень і потроху почав влучати ними ближче до центру.

З нас п'яти, а якщо рахувати Жаке, то шести, хоча його ми ще не залучаємо до стрільби, Колен був найнижчого зросту й найслабкіший. Ми так звикли до цього, що навіть у вічі називали його «малюком». Не думали, що він може образитися, бо Колен ніколи не протестував проти такого епітету. Й, раптом побачивши, який він радий, що перевершив нас у стрільбі з лука, я зрозумів: він завжди страждав, що був такого маленького зросту. Лук — і той був вищий за нього. Але коли Колен брав його в руки, — це траплялося з ним часто, бо він став тренуватися частіше, ніж ми, — то почувався королем. Ополудні, пообідавши, я бачив, як Колен сидів біля одного з вікон великої зали й уважно вивчав теорію стрільби з лука за підручником, що його мені купила Біргітта. Одне слово, малюк Колен став нашим великим стрільцем з лука. Я почав його так називати, помітивши, скільки радості приносило йому слово «великий» навіть у переносному значенні.

Він умовив Мейссоньє змайструвати ще три луки. Кожен, вважав Колен, повинен мати свій лук. Я заохочував кожну його ініціативу, бо думав про ті часи, коли в нас закінчаться набої й ми не матимемо з чого їх виготовити; тоді наші рушниці нічого не будуть варті в світі, в якому, цілком очевидно, не зникне насильство, хоч і не буде вогнепальної зброї.

Вже цілий місяць минув відтоді, як на світанку Момо вдарив у дзвін, щоб повідомити, що Маркіза народила двох телят. Одного вечора, десь близько сьомої, коли я готувався зачинити свою кімнату в головній башті, щоб з біблією під пахвою спуститися вниз, Тома, який стояв уже на сходах, сказав мені: «Ти дуже схожий на святошу». Замикаючи двері, я повернув голову до нього, щоб відповісти йому, коли раптом знову пролунав дзвін, не так гучно, як тоді, але перші два удари були могутні, а третій трохи слабший, після чого запала незвичайна тиша. Я завмер. То дзвонив не Момо. То не його «почерк». Я знову відчинив двері, поклав біблію на стіл, схопив свій карабін і подав рушницю Тома.

Ми мовчки побігли до надбрамної башти. Там нікого не було. Мену й Момо були, певне, в будиночку, мати готувала вечерю, а син

крутився біля неї, сподіваючись щось ущипнути. Залишивши Тома пильнувати за брамою, я повільно походжав безлюдними кімнатами надбрамної башти й дійшов висновку, що наші правила безпеки надто недосконалі. Перша огорожа була набагато нижча від другої, на неї легко можна було видертися з допомогою драбини або вірьовки з гаком.

Я вийшов з надбрамної башти, шепнув Тома, щоб він піднявся на фортечний мур і взяв з бійниці на мушку відвідувача чи відвідувачів. Я почекав, доки він дістався до свого місця, відтак навшпиньках підкрався до потайного віконця в брамі, легенько підняв на кілька міліметрів заслінку й обережно визирнув.

Десь за метр од себе я побачив чоловіка років сорока, що сидів верхи на великому сірому віслиюкові. З-за лівого плеча визирав ствол рушниці. Чоловік був простоволосий, смаглявий, чорнявий, в дуже запорошеному костюмі антрацитового кольору й, що мене приголомшило, на шиї в нього, наче в єпископа, висіло срібне розп'яття. Він видався мені високим і кремезним. Обличчя в нього було дуже спокійне, я помітив, що він і бровою не повів, коли, глянувши на бійницю, побачив, що Тома взяв його на мушку.

Я з брязкотом смикнув заслінку й щосили гукнув:

— Що тобі тут треба?

Мій грубий тон зовсім не вплинув на відвідувача. Він навіть не здригнувся, глянув на потайне віконце й статечно мовив:

— Ну, насамперед я хочу побачити вас, а також переночувати в замку. Я не зможу за ніч подолати той шлях, який проїхав сьогодні.

Я звернув увагу, що він висловлювався якимось вишукано, старанно вимовляючи кожне слово. Акцент у нього не зовсім був схожий на тутешній, але наближався до нього.

— Чи є в тебе ще якась зброя, крім рушниці?

— Ні.

— Краще скажи правду. Ми обшукаємо тебе, тільки-но ти переступиш поріг.

— Я маю ще при собі кишенькового ножика, але не вважаю це зброєю.

— Він зі стопорним візизом?

— Ні.

— Як тебе звати?

— Фюльбер Ле-Но. Я священник.

— Послухай, Фюльбере. Вийми затвор зі своєї рушниці й поклади в кишеню піджака.

Він виконав мій наказ, сухо зауваживши:

— Ви недовірливі.

— Ми маємо на це підстави, на нас уже нападали. Зараз я тобі відчиню. Ти проїдеш у браму, зупинишся метрів за десять і не злазитимеш на землю, поки я тобі не скажу.

— Гаразд.

Я підвів голову.

— Тома, тримай його на мушці.

Тома кивнув головою. Я взяв карабін у правицю, зняв запобіжника, смикнув обидва засуви, штовхнув стулки і став чекати. Як тільки віслиюк Фюльбера переступив поріг, я хутенько зачинив браму, штурхнувши віслиюка. Віслиюк стрибнув убік і ледь не скинув з себе

господаря. В «Материнстві» заіржали коні, віслук настовбурчив довгі вуха. Фюльбер зупинив віслюка.

— Злазь, — сказав я місцевою говіркою, — і віддай мені затвор.

Він підкорився, отже, зрозумів місцеву говірку. Я поклав затвор собі в кишеню. Цього разу був майже певен, що ця моя обережність зайва.

Прийшов Тома, щоб узяти за вуздечку сірого віслюка й відвести в стійло «Материнства». За хвилину він вийшов з відром, щоб напоїти віслюка. Я очікував на Тома, повернувшись до Фюльбера.

— Звідки ти?

— З Каора.

— Однак ти розумієш нашу говірку.

— Я розумію не всі слова.

Я з цікавістю дивився на нього. Він був не такий уже й високий, як я гадав, але міцно збудований, з елегантною поставою.

— То ти приїхав з Каора?

Він усміхнувся, і я помітив, що усмішка в нього досить приємна.

— Та ні, я їду з Ларока. Я був у Лароці в момент вибуху бомби.

Я здивовано глянув на нього.

— Невже в Лароці хтось уцілів?

— Авжеж, — відповів він. І додав так само спокійно: — Двадцять чоловік.

Примітка Тома

У розділі, який ви щойно прочитали, є такий великий пропуск, що я зараз перерву Емманюелеву розповідь, щоб доповнити його. Спершу я прочитав наступний розділ, аби пересвідчитися, чи Емманюель, як він це іноді робить, не повернувся назад, щоб бодай із запізненням розповісти про одну обставину. Та ні. Жодного слова. Можна подумати, що він забув про це.

Але спершу, оскільки мова піде про М'етту, я хочу сказати пару слів про неї. Після Емманюелевої лірики я не хотів би розвіювати ореолу її чарівності. Однак М'етта — звичайна сільська дівчина, яких багато. Звісно, вона дуже й кремезна, їй не бракує усіх тих округлостей, які так подобаються Емманюелеві. Коли погодитись, що М'етта вродлива, то, мені здається, це буде перебільшенням. В моїх очах вона не вродливіша за купальницю з картини Ренуара, репродукція якої висить у головах Емманюелевого ліжка, або від Біргітті, зображеної на фотографії в позі стрільця з лука; фотографія та стоїть на письмовому столі в нашій кімнаті.

Тим більше не поділяю я Емманюелевої думки щодо М'еттиного «розуму». М'етта — недоношена дитина, німа з народження. Очевидно, мозок її має якусь ваду, яка заважала їй навчитися говорити, внаслідок цього її уявлення про світ дуже вбоге. Я не тверджу, що М'етта — ідіотка чи хоча б недоумкувата, бо Емманюель міг би навести багато прикладів, коли М'етта виявила свою дотепність у стосунках з людьми. Але запевняти, що М'етта «вельми розумна», як мене в цьому неодноразово переконував Емманюель, — це вже

справді занадто. М'єтта, хоча й дотепна, проте вона все ж таки дуже наївна. Вона, наче дитина, сприймає дійсність тільки наполовину. Решта — мрії і фантазія, що зовсім не пов'язані з фактами.

Хтось може подумати, що М'єтта мені не подобається. Навпаки, я високо ціную її. Вона великодушна, вся виліплена з доброти, в неї нема ані крихти егоїзму.

Наступного дня після наради, на якій Емманюелів проект багатомужжя спіткав крах, в Мальвілі почалося напружене чекання, бо ми запитували себе, кого обере М'єтта. Ніхто з нас більше не зважувався дивитися на неї, щоб не подати знаку, що ми прагнемо здобути перевагу над іншими.

Не можу сказати, що думала М'єтта про нашу несподівану стриманість. Однак зазначу, що під час нашої другої поїздки до «Ставка» дебелий Пейссу, найвідвертіший з усіх нас, сказав, скорившись долі, що, напевне, «вона» обере собі Емманюеля. Це він сказав Колонові, Мейссоньє й мені. Ми всі троє не без смутку погодилися з ним.

Настав вечір. Після вечері Емманюель читав біблію. Тепер у нього на троє слухачів було більше, але, на мою думку, друзі слухали його не дуже уважно. Він притулювся спиною до каміна, а М'єтта сиділа всередині півкола; тремтливое полум'я кидало на її обличчя червоний відблиск. Я згадую цей вечір, згадую своє чекання, точніше, наше чекання, згадую, як Емманюелів голос дратував мене своєю млявістю. Не знаю, чи то денна втома, чи нервування від непевності, чи, може, вечірні сутінки так вплинули на нас, але стриманість, яка нам заважала протягом усього дня, зникла. Ми всі прикипіли очима до М'єтти, граціозної й спокійної, яка уважно слухала Емманюелеве читання. Однак вона й не намагалася вдавати, що нехтує наші погляди. Час від часу її очі стрічалися з нашими, й тоді вона усміхалася нам. Щиро кажучи, всміхалася кожному з нас. Емманюель уже розповідав про її усмішку, вона в неї справді була дуже приємна, хоча М'єтта всміхалася всім нам однаково.

Нарешті М'єтта неквапливо підвелася, взяла за руку Пейссу й повела його за собою.

Я гадаю, Пейссу був дуже задоволений, хоча роздивитися його обличчя я не міг, бо вогонь уже догоряв і у великій залі було темнуватого. Він одвернувся від нас і сховав своє обличчя. Ми, пригнічені й мовчазні, залишилися біля каміна; Мену, засвічуючи каганці, кидала образливі слівця на адресу новосельців.

Наступного вечора М'єтта обрала Колона. Відтак мене. Четвертим був Мейссоньє. П'ятим — Жаке. А потім вона знову почала з Пейссу, обминувши Емманюеля. Так воно і йшло.

Ні в кого не було бажання сміятися, хоча становище склалося більш ніж комедійне. Поборник багатомужжя став його жертвою. А запеклі прихильники моногамії безсоромно погодилися з багатомужжям.

Тут не було нічого дивного: М'єтта зробила свій вибір мимоволі, не знаючи про нашу дискусію.

Щодо порядку, за яким М'єтта обирала собі партнерів, то незабаром ми помітили, що він цілком відповідав нашому розташуванню за столом. І все ж для нас залишилося загадкою: чому вона не обирала Емманюеля, який так палко кохав її?

Згодом з'ясувалося, що вона також покохала його і, наче дитина, нітрохи не соромлячись, виказувала це. Як тільки він заходив до світлиці, вона не спускала з нього очей.

Коли черга дійшла до мене втретє, я вирішив усе з'ясувати. Коли я спитав М'етту, чому сьогоднішнього вечора вона не обрала Емманюеля, в неї відразу збайдужіло обличчя й вона тільки невиразно похитала головою. Це запитання я повторював у різній формі, але одержував ту саму відповідь.

Тоді я змінив тактику наступу. Запитав, чи подобається їй Емманюель взагалі? Вона жваво закивала головою, закліпала повіками, уста її напіврозтупилися. Я зразу ж поставив своє запитання, чому, в такому разі, вона обминає його? Вона знову похитала головою. Ніяких зрушень. Я підвівся, вийняв з кишені піджака невеличкий записничок, до якого записую видачу й прийом знаряддя в коморі, й при тьмяному світлі каганця написав на аркушику паперу великими друкованими літерами: «ЧОМУ НЕ ЕММАНЮЕЛЯ»? Простяг записничок і олівець М'етті. Вона поклала записничок собі на коліна, послухала олівця й старанно написала: «Бо». Трохи поміркувавши, поставила ще крапку після «бо», мабуть, для того, щоб показати мені, що відповідь її вичерпна.

Лише через три дні я зовсім випадково збагнув її мотиви або радше мотив, бо він був тільки один.

Емманюель, суворо дотримуючись правил безпеки, вирішив зберігати в нашій кімнаті три мисливські рушниці, карабін, набої, два луки й стріли до них, щоразу замикаючи двері й ховати ключа на дні однієї з шухляд у коморі; про цю схованку знали, крім нього, тільки я і Мейссоньє.

Якось пополудні я вирішив перевдягтися, — Емманюель почав учити мене верхової їзди, і я весь спітнів, — і пішов до схованки по ключа. Підійматися гвинтовими сходами головної башти не так уже й легко було, і я, зморившись, ішов повільно, тримаючись лівою рукою за кам'яну колонну, навколо якої вилися вгору сходи. Так я доплентався до третього поверху й зупинився на площадці, щоб звести віддих, і раптом з подивом побачив у великій порожній залі, яка вела до двох кімнат, М'етту. Вона припала до замкової щілини в наших дверях і, здавалося, пильно до чогось прислухалася. Я ж добре знав, що в кімнаті не було нікого, бо, по-перше, щойно залишив Емманюеля біля «Материнства», а, по-друге, власноручно замкнув її півтори години тому, взявши чоботи для верхової їзди.

Я підійшов до неї й вигукнув: «М'етто, що ти тут робиш?» Вона здригнулася, випросталася, почервоніла й злякано озирнулася, мовби збиралася тікати. Але я зразу ж кинувся до неї, схопив її за зап'ястя й мовив: «М'етто, тут немає чого підслухати, кімната порожня!» Вона недовіркою подивилася на мене, і тоді я дістав з кишені ключа, відчинив двері й, стискаючи зап'ястя її руки, рішуче повів до кімнати. Переступивши поріг, М'етта переконалася, що тут і справді немає нікого, й здивовано завмерла на місці. Відтак, не слухаючи моїх запитань, дівчина насупила брови, відчинила гардероб і, мабуть, упізнала, котрий одяг Емманюелів, а котрий мій, бо на мій не звернула уваги, а Емманюелів ніжно погладила долонею. Потім почала висувати шухляди комода, й обличчя в неї потроху яснішало. Випроставшись, вона запитально глянула на мене, а що я, вражений цим обшуком, не промовив ні слова, показала на канапку біля вікна, а від-

так на мене. Я ствердно хитнув головою. Нишпорячи здивованими очима по всіх закутках, вона помітила на Емманюелевому письмовому столі фотографію, на якій Біргітта стріляла з лука, люто схопила її й, витріщивши на мене очі, помахала нею мені перед обличчям. Вся її поза, вираз обличчя, жести, здавалось, запитували мене: «А де німкенья?»

Все з'ясувалося. На фермі «Ставок» вважали, що Біргітта й досі живе в нас. Цю помилкову думку поділяла і М'етта; Емманюелеву стриманість у ставленні до неї того вечора, коли він повернувся до Мальвіля, вона витлумачила як доказ того, що серце його належить іншій. А що вона ніде в замку не бачила Біргітти, то вважала, що Емманюель замикав її, аби заховати від ласих очей. Той факт, що тільки Емманюелева кімната замикалася на ключ, ще більше зміцнив цю її думку. Вона пройнялася пошаною до Емманюелевого уявного кохання до Біргітти й через те ні разу не обирала його.

Ще того самого вечора М'етта виправила свою помилку; ми всі полегшено зітхнули, а я, побачивши, як Емманюель іде зі світлиці з товстою біблією в одній руці й з М'еттою, якщо можна так сказати, — в другій, відчув бурхливу радість.

IX

Фюльбер приніс нам дві добрих звістки. Марсель Фальвін, брат нашої Фальвіни, й Каті, старша М'еттина сестра, залишилися живі. Коленова майстерня, що на Путівці, також уціліла.

Не стільки з поваги, скільки задля того, щоб уважно роздивитися його дивне обличчя, я посадовив гостя за стіл навпроти себе, пересадивши М'етту й розлучивши її з Пейссу, що його дуже засмутило.

В новоприбульця було густе чорне волосся. На скронях просвічувалась сивина, м'які кучері спадали на широке чоло, утворюючи своєрідний шолом, а чорні очі палали любов'ю до життя й лукавістю. На жаль, трохи зміщені вбік зіниці створювали враження, що він має звичку полохливо косити очима.

Однак то був не єдиний контраст у Фюльбера. Наприклад, руки. Широкі й могутні, з вузлуватими пальцями. Роботящі руки, які, здавалось, не належали особі з таким гарним солоденьким голосом і завченою вимовою.

Під час свого першого обіду за нашим столом Фюльбер скидався на аскета й хворобливу людину. З самого початку він признався, що «завше жив бідненько», що ніколи нічого «не потребував» і що «звик до вбогості». Згодом він трохи підняв завісу своєї таємниці. Його «виєднала безнадійна хвороба», на щастя, не заразна, і він «однією ногою стояв уже в могилі». Однак Фюльбер їв за чотирьох і без угаву гомонів гарним баритоном. Час від часу він зиркав на свою сусідку, яка сиділа ліворуч. Його цікавість подвоїлася, коли він довідався, що вона німа.

З розповіді Фюльбера про своє життя до дня події, — принаймні зовні він дуже довірявся нам, — випливало, що він об'їздив усю центральну й південно-західну Францію, зупиняючись то в якогось священика, то в якоїсь дами, то в якихось благочестивих отців у Z, і скрізь був бажаним гостем. День «Д» захопив його в лароксько-

го священика, в якого він прожив цілий тиждень і який на його очах віддав богові душу.

Невже наш друг Фюльбер не мав ні своєї парафії, ні власної домівки? А з чого він жив? З його слів випливало, що милосердні жінки утримували його матеріально (цього він не потребував) і засипали його подарунками, сварячись між собою за нього. Мені видалося, що красень Фюльбер говорив про це не без кокетування й милувався своїми чарами.

Він був в антрацитового кольору, поношеному, однак досить чистому костюмі, сорочці з комірцем, не схожим на ті, що їх носять священики, з темно-сірою плетеною краваткою. Особливо вражав розкішний срібний нагрудний хрест; на мою думку, жоден священик, хіба що тільки єпископ, не зважився б його носити.

— Якщо ти народився в Каорі, — незважаючи на його величність я вирішив і далі бути з ним на «ти», — то, певне, вчився у вищій семінарії?

— Авжеж, — відповів Фюльбер, опутивши важкі повіки на косі очі.

— А в якому році ти вступив туди?

— Ти мене дивуєш! — сказав Фюльбер, не підводячи очей і подитячому всміхаючись. — Адже стільки відтоді минуло часу! Сам бачиш, я вже не молодий, — кокетливо додав він.

— І все ж таки, — сказав я, — постарайся згадати. Як-не-як, дата вступу до вищої семінарії багато важить для священика.

— Твоя правда, — поважно відповів Фюльбер. — Це дійсно велика дата.

Я мовчав, це роздратувало його, і він провадив далі:

— Ну... Це, мабуть, було в п'ятдесят шостому... Так, — підтвердив він, хвилину подумавши, — в п'ятдесят шостому...

— Саме так я й гадав, — радо сказав я. — Ти вступив до Каорської вищої семінарії разом з моїм приятелем Серрюр'є.

— Справа в тому... що нас там було багато, — ледь усміхнувся Фюльбер, — і я всіх не знав.

— Але такого типа, як Серрюр'є, не можна не помітити. Метр дев'яносто чотири і рудий, наче його обсмалили.

— Еге ж, звичайно, тепер, коли ти мені описав його...

Фюльбер явно щось замовчував і був дуже радий, коли я попросив його розповісти нам про Ларок.

— Після вибуху бомби, — почав він сумно, — нам довелося боротися з вельми скорботним становищем.

Я мимохіть звернув увагу на слово «скорботний». Я не чув його ніколи й ні від кого, крім священиків або тих, хто їх передражнює. В них воно майже фаховий термін. І, незважаючи на неприємне звучання, це слово, здається, викликає в них своєрідне задоволення. Я чув, що молоді священики не вживають його. В такому разі це краще для них. Це слово викликає в мене огиду.

Він, Фюльбер, цьому «вельми скорботному становищу», яке полягало в тому, що люди, які вціліли, мусили поховати останки загиблих, просто радів.

Оскільки він не приховав від нас жодної деталі, я, щоб змінити тему, попросив його розповісти нам, як живуть люди в Лароці.

— І добре, й погано, — відповів він, похитавши головою й повівши меланхолійними очима навколо столу. — З духовної точки

зору, добре, з матеріальної, — досить погано. Що стосується духовного життя, — провадив він далі, примруживши очі й кинувши собі в рот чималий шматок шинки, — то мушу сказати, що я ним дуже задоволений. На месі завжди буває повно людей.

Помітивши, що ми з Мейссоньє трохи здивувалися, бо в Лароці мерія складалася з самих соціалістів і комуністів, він додав:

— Мабуть, це вас здивує, але в Лароці всі ходять на месу, і всі причащаються.

— І чим ти це пояснюєш? — спитав з досадою Мейссоньє, нахиливши брови.

Він сидів ліворуч від мене, і мене вразила суворість його довгобразого обличчя. Ясна річ, те, що він тільки-но почув, боляче вразило його. Я злегка штовхнув його ногою під столом. Моя недовіра до Фюльбера зростала з кожною хвилиною. Я вже нітрохи не сумнівався в тому, що він захопив владу серед мешканців Ларока, які уціліли. Це мене обурювало.

— Після вибуху бомби, — провадив поважно Фюльбер і сам, здавалось, утішався своїм голосом, — люди замкнулися в собі й звернулися до своєї совісті. Їхні фізичні й душевні страждання були такі великі, що вони запитали себе, чи це не кара господня впала на них за їхні гріхи, за байдужість до бога, за те, що вони забули про свої обов'язки, зокрема, про релігійні обов'язки. Й потім, треба сказати, наше існування стало таким ненадійним, що ми інстинктивно звертаємось до бога, щоб попросити в нього захисту.

В мене виникла підозра, що Фюльбер доклав чималих зусиль до того, щоб загострити почуття провини в своїх прочан і спрямувати його в потрібному напрямку. Тома загрозливо поворухнувся. Я боявся вибуху й запобігливо штовхнув його ногою під столом. Я твердо вирішив будь-що не допустити сутички з Фюльбером на релігійному ґрунті. Тим паче, що своїми оксамитовими очима, аскетичним вродливим обличчям і глибоким голосом людини, яка «однією ногою стоїть уже в могилі» (але другою, звичайно, всіма пазурами вчепилася за землю), Фюльбер менш як за дві години підкорив трьох жінок і справив велике враження на Жаке, Пейссу й навіть на Колена.

Після вечері, коли ми всі сіли біля каміна, Фюльбер знов повів мову про матеріальні труднощі Ларока.

Спочатку мешканці Ларока оптимістично дивилися в майбутнє, бо велика крамниця з бакалійними товарами й ковбасна, розташовані поряд з Колоновою майстернею, уникли пожежі, яка в день події спустошила рівнинну частину міста. Та потім вони зрозуміли, що ці запаси скоро вичерпаються й Ларок не зможе їх поповнити, бо всі ферми навколо містечка зруйновано. В замку, власники якого мешкали в Парижі і яких можна вважати мертвими, вціліло кілька свиней, бик і п'ять верхових коней, а також фураж, яким їх можна прогодувати. В Курсежаку, невеличкому селі між Лароком і Мальвілем, яке теж уціліло й нараховує шість душ, усі корови, за винятком однієї, загинули. Ця втрата прикра ще й тому, що в Лароці є двоє немовлят і хвора тринадцятирічна сирота. Досі їх годували згущеним молоком, що збереглося в крамниці, але воно теж уже вичерпується.

Фюльбер замовк. Ми перезирнулися. А що ніхто не сказав і слова, я поставив нашому гостеві кілька запитань і в такий спосіб

довідався, що мешканці Ларока з самого початку здогадувалися, що в Мальвілі хтось уцілів, бо його, як і Ларок та Курсежак, захищала скеля. А приблизно місяць тому, коли вони почули бамкання нашого дзвона, в них ця думка тільки утвердилася. Я дізнався також, що вони мали для свого захисту десяток мисливських рушниць, «значну кількість набоїв» і карабіни.

Коли Фюльбер знову заговорив про верхових коней, я не надав цьому особливого значення. Цих коней я добре знав, бо сам продав їх братам Лормійо. Лормійо були паризькі промисловці, вони за високу ціну купили вже занепалий історичний замок, витратили шалені гроші на його реставрацію й жили тут лише місяць протягом року. Впродовж цього місяця вони тільки те й робили, що розважалися з сусідами — власниками замків — і їздили верхи. Усі троє Лормійо були поганенькі вершники, мало розумілися на конях. З іншого боку, я все ж таки не міг до дня «Д» відмовитися заробити у снобів грошей. Крім трьох меринів, Лормійо купили в мене ще дві білих кобили, але про них я розповім трохи пізніше.

Я помітив, що Фюльбер, хоч він і був вельми говіркий, дуже коротко відповідав на мої запитання. Я зрозумів, що, згущаючи фарби про матеріальну скруту в Лароці, він переслідував певну мету, яку, незважаючи на свою велику самовпевненість, не наважувався або не міг викласти. Я мовчки дивився на вогонь.

— Мушу признатися, — провадив далі Фюльбер, — що я вельми стурбований долею цих двох немовлят і нашої бідолашної сирітки. Склалося дуже скорботне становище, з якого я не бачу виходу. Не знаю, чи ми зможемо вигодувати їх без молока.

Він знову трохи помовчав. Ми всі вп'ялися в нього очима, але ніхто з нас не хотів говорити.

— Я знаю, — провадив далі Фюльбер гортаним голосом, — те, що я зараз у вас попрошу, видасться вам зухвалістю, але зрештою треба зважити на ці виняткові обставини: дари господні розподілені не однаково, й ми повинні допомагати один одному.

Я вислухав його. Все, що він сказав, була правда. Але в його словах відчувався фальш. У мене склалося враження, що він грав на людських почуттях, але сам їх давно втратив.

— Я прошу вас, в ім'я наших сердешних немовлят. Я помітив, що у вас багато корів. Ми будемо вам щиро вдячні, якщо ви зможете одну з них відпустити нам.

Запала мертва тиша.

— Відпустити? — перепитав я. — Ти сказав «відпустити»? Отже, ти розглядаєш це як торговельну угоду.

— Правду кажучи, ні, — відповів Фюльбер якимсь недбало. — Я не розглядаю це як торговельну угоду. Я вбачаю в цьому радше своєрідний обов'язок милосердя або обов'язок допомогти людям, котрим загрожує небезпека.

Ну, ось він і попередив нас. Якщо ми відмовимося, Фюльбер вважатиме нас черствими й аморальними людьми.

— Тоді краще сказати не «відпустити», а дати, — мовив я.

Фюльбер киває головою, і всі ми, крім Тома, здивовано перезираємося.

— А чи не було б простіше, — кажу я лагідним тоном, але не таким солоденьким, як у Фюльбера, — якби ми забрали до Мальвіля обох немовлят і сироту?

— Щодо сироти, то це цілком можливо, — відповідає Фюльбер. — Мені здається, що в Лароці ніхто не зможе як слід піклуватися про неї. Сумно, але факт.

Його вродливе аскетичне обличчя поринає в коротку задуму. Він міркує про егоїзм людей, і я відчуваю, що ми також не лишилися поза його увагою. Однак він не змінює теми й, зітхнувши, веде далі:

— Що ж до немовлят, то, на жаль, ми не зможемо віддати їх вам. Матері не захочуть з ними розлучатися.

Я підозрюю, що Фюльбер бреше, бо він не міг знати наперед, що в нас є корови й що ми запропонуємо взяти немовлят до себе, а отже, й не міг поставити подібне запитання матерям. А з цього випливає, що не тільки немовлята в Лароці хотіли б мати молоко.

— У такому разі, ми готові забрати до Мальвіля й матерів цих немовлят, — кажу я.

Фюльбер хитає головою.

— Це неможливо. В кожній з них є чоловік й інші діти. Ніхто не захоче розбивати сім'ю, — рішуче відхиляє він мою пропозицію й замовкає. Отже, він поставив перед нами дилему: або ми дамо їм корову, або немовлята помруть з голоду.

Западає мовчанка.

— М'єтто, — озиваюсь я нарешті, — чи не могла б ти віддати на одну ніч свою кімнату Фюльберові?

— Не треба, — каже Фюльбер ніяково, — я не хотів би нікого тривожити. Мені вистачить і оберемка сіна в стайні.

Я чемно відкидаю цей його євангельський намір.

— Після такої довгої дороги, — кажу я, підводячись, — тобі треба відпочити. А ми тим часом обміркуємо твоє прохання. Відповідь ти одержиш завтра вранці.

Він також підводиться, випростується на весь зріст і дивиться на нас серйозним і пильним поглядом. Я теж дивлюся на нього неозворушно спокійно, а потім повільно відвертаюся.

— М'єтто, — кажу я, — цієї ночі ти спатимеш у Фальвіні.

Вона киває головою: мовляв, гаразд.

— О котрій годині я маю завтра відправити меса? — звертається Фюльбер до всіх, крім мене.

Всі презираються. Мену пропонує о дев'ятій годині, й усі погоджуються, крім Тома й Мейссоньє, які мовчать.

— О дев'ятій, — поважно повторює Фюльбер. — Гаразд, хай буде о дев'ятій. З сьомої до пів на дев'яту я буду в своїй кімнаті, — слово «свій» він вимовляє з притиском, — сповідати тих, хто хоче причаститися.

Ну ось, він захопив у свої руки наші душі і тепер може йти спати.

— М'єтто, — кажу я, — проведи Фюльбера до його кімнати. І поміняй простирала.

— На добраніч, — каже нам гарним баритоном Фюльбер, називаючи кожного на ймення, і ступає за М'єттою, яка жваво дріботить до дверей.

Малюк Колен сумно дивиться їй услід, бо сьогодні ввечері надійшла його черга бути запрошеним М'єттою⁵, але вона не зможе тепер

⁵ Зверніть увагу, як закручено і як приховано тут повідомляє читачеві Емманюель про М'єттинне багатомужжя (примітка Тома).

цього зробити. Він супроводжує її поглядом, трохи заздрячи Фюльберові. Я дивлюся на годинника: двадцять хвилин на одинадцяті. Треба, буде глянути, коли М'етта повернеться.

Коли двері зачиняються, друзі полегшено зітхають.

Я радий, що мені вдалося завадити Мейссоньє й Тома зчинити за столом релігійну сварку, бо вона, певне, поділила б Мальвіль на два табори й спричинила б ще більшу плутанину.

Відчиняються двері, й заходить М'етта. Я дивлюся на годинник: двадцять п'ять хвилин на одинадцяті. Минуло п'ять хвилин. Судячи з Коленової усмішки, в нього відлягло від серця. Якщо наш великий стрілець з лука не може сьогодні ввечері втішатися М'еттиною присутністю, то принаймні її ніхто в нього не відбере.

Тепер ми всі в зборі. Досі ми ні разу ще не проводили засідань за участю трьох жінок, Момо й Жаке. Ми демократизуємося, треба буде сказати про це Тома.

— Коли я побачив, що до нас прийшов попик,— починає Мейссоньє, у гніві змішуючи літературну мову з місцевою говіркою,— то зразу здогадався, що він прийшов не по наші витрішки. Але таке мені не спало б навіть на думку. Це не жарт,— каже він обурено, переконаний, що ніякі слова не здатні передати всю серйозність цього факту. Повторює кілька разів підряд:— Це не жарт!— і ляскає долонею себе по коліні. Відтак обурено веде далі:— Він сидів тут спокійнісінько, наче сам господар, і просив у тебе корову, ніби то не корова, а сірничина запалити люльку! Корова, яку ти годував з маленького теляти, ходив коло неї, а взимку, коли замерзав у дворі кран, носив воду з кухні до хліва, щоб її напоїти. А скільки тобі коштував ветеринар, не кажучи вже про ліки? Скільки клопоту ти мав із соломкою й сіном, якого дедалі меншає в твоїй stodolі, й ти не знаєш, як звести кінці з кінцями? А він прийшов прочитати тобі кілька молитов і забрати корову! Чи не повернулося до нас середньовіччя? Чи не клір це прийшов домагатися своєї десятини? А чому не оброку й панщини, як це було колись?

Ця промова справила враження навіть на побожних. Однак я мовчу. Очікую. Я не хочу вдруге дати маху.

— Все-таки там двоє немовлят,— озивається Колен.

— Справді,— каже Тома,— чому б нам не забрати їх до Мальвіля? Мені щось не віриться, щоб матері не погодилися розлучитися з дітьми, коли йдеться про врятування їх від голодної смерті.

Непогано. Тома стриманий і розсудливий, можливо, лише трохи занадто абстрактно висловлюється, щоб когось у чомусь переконувати.

Мейссоньє знизує плечима й гнівно мовить:

— Фюльбер сказав нам усе, що хотів!

Мені здається, що Мейссоньє зайшов надто далеко в цих своїх словах. Западає тривала мовчанка. І я навіть не намагаюся порушити її.

— Виходить, справи погані,— озивається нарешті Мену, поклавши в'язання на коліна й розгладжуючи його долонею.— У Лароці вціліло двадцять чоловік, і на всіх лише один бик та п'ятеро коней, з яких їм нема ніякої користі.

— Поставмо себе на їхнє місце,— озивається Фальвіна, і ми всі вражено дивимось на неї, бо за цей місяць, відколи вона тут, Мену так безжалісно цькувала її, що вона боялася й рота розтулити. Під-

батьорена нашою увагою, Фальвіна глибоко зітхає й додає:— Якщо в Мальвілі є три корови на десять душ, а в Лароці жодної на двадцять, то це цілком природно може викликати заздрість.

— Ти кажеш те саме, що сказала я,— дошкульно зауважує Мену, але я стаю на бік Фальвіни.

— Твої слова цілком справедливі, Фальвіно.

Вона дивиться на кожного з нас і задоволено всміхається.

— В нас уже були вкрали коня,— каже Пейссу, не маючи ніякого наміру когось образити, але, побачивши, як сердешний Жаке засовався на стільці, додає:— То чому б комусь не вкрасти в нас і корову з пасовиська?

— Тільки одну? — запитую я.— А чому не всі три? В Лароці є п'ятеро коней, на них сяде п'ять вершників, вони прийдуть, зв'яжуть наших вартових, і прощайте, корівки!

— Ми озброєні,— заперечує Колен.

— Вони також. І краще, ніж ми. В нас чотири рушниці. А Ларок має їх аж десять. І, як сказав Фюльбер, «значну кількість набоїв». Куди нам до них.

Усі мовчать. Ми зі страхом думаємо, що між Лароком і нами може виникнути війна.

— Я не можу такого подумати про ларокців,— каже Мену, хитаючи головою.— Вони дуже порядні.

Я показую на трьох новачків.

— Порядні? А ці хіба не порядні? Однак ти сама все добре бачила.— І додаю:— Вистачить однієї ложки дьогтю, щоб зіпсувати цілу бочку меду.

— Твоя правда,— каже Фальвіна, радіючи, що має нагоду підтримати мене й водночас без будь-якого ризику заперечити Мену. Але Мену теж погоджується з моєю думкою. Потім погоджуються Колен і Пейссу.

— Ти маєш рацію, Емманюелю,— каже в свою чергу Мейссоньє, зводячи очі до неба, й показує пальцем на головну башту, щоб усі зрозуміли, про що він каже. Повторює місцевою говіркою:— Вистачить ложки дьогтю, щоб зіпсувати бочку меду.

Тома нахиляється до Мейссоньє, перекладає собі ці слова на літературну мову й теж схвалює їх. Авторитет тисячолітніх стереотипів! Моє прислів'я схвалене одностайно. З ним погоджуються прихильники і супротивники Фюльбера. Тільки кожен по-своєму уявляє цю ложку дьогтю. Одні бачать її цілком виразно, інші — розпливчасто.

Домігшись успіху, я більше не кажу ні слова. В розмову вступають усі, вона затягується, але я не хочу нікому заважати. В голосах, позах, нервовості присутніх відчуваю втому. Тим краще, якщо вони швидко зморяться.

Після тривалої мовчанки озивається Колен:

— Ну, а що ти, Емманюелю, думаєш із цього приводу?

— О, я приєднуюся до загальної думки,— відповідаю я.

Вони вражено дивляться на мене. Моя скромність збентежила їх. Тільки в очах Тома я помічаю іронію. Але Тома мовчатиме. Він досяг успіху. Виграв своєю розсудливістю.

Я мовчу. Як я і сподівався, друзі наполягають.

— І все ж таки, Емманюелю,— каже Пейссу,— у тебе є своя думка?

— Звичайно, — відповідаю я, — у мене є своя думка. Передусім вона зводиться до того, що нас шантажують цими немовлятами. (Оце безособове «шантажують», звісно, є ложкою дьогтю, хоч воно й невизначене.) Бо, розумієш, Мену, — і тут я переходжу на місцеву говірку, — коли б твій Момо був зараз маленький і ти не мала б ні краплини молока, скажи, чи відмовилася б ти дати його до людей, у яких воно є? І чи зажадала б з таким зухвальством: дайте мені не молока для Момо, а корову?

Я висловив ту саму думку, яку кілька хвилин тому ми почули від Тома. Але конкретніше. Квіти ті ж самі, але букет вийшов інший.

— Гаразд, коли ми поїдемо до Ларока, питаємо в матерів, у чому справа, — веду я далі. — У нас є три корови, а в Лароці нема жодної. І саме через це їх можуть підбурити проти нас. Зрозумійте, що це може для нас погано скінчитися, коли зважити, що в Лароці людей більше й що вони краще озброєні.

Западає тиша.

— Отже, Емманюелю, — озивається Пейссу, вкрай розгубившись, — ти вважаєш, що їм слід дати корову?

— Дзуськи! — вигукую я. — Ніколи в світі. Тим паче віддати просто так. Ми не будемо, як сказав Мейссоньє, платити їм десятину! Ніби це наш борг перед ними! Ніби місто має право жити за рахунок села! Ще тільки цього бракувало! Та ніхто в Лароці не поважатиме нас, якщо ми будемо такими дурнями й віддамо їм корову.

В очах у всіх палає обурення. Цілковита однастайність як серед прихильників Фюльбера, так і серед його супротивників. Я відчуваю під ногами міцний ґрунт і рішуче йду вперед.

— На мою думку, треба, щоб вони заплатили нам за корову. І якнайдорожче! Тим паче, що ми зовсім не збиралися її продавати.

Я роблю паузу й зухвало підморгую, мовляв, я не ликом шитий і сам можу когось круг пальця обвести. Кажу, роблячи наголос на кожному слові:

— За свою корову ми зажадаємо в них пару коней, три рушниць і п'ятсот набоїв.

Тиша. Всі жваво презираються. Успіх мій, як я і сподівався, невеликий.

— Щодо рушниць, то я тебе цілком розумію, — каже Колен. — Рушниць у них десять, ми заберемо три, їм залишиться тільки сім, ми також матимемо сім і арсенал наш вирівняється. І щодо набоїв я згоден з тобою — їх у нас мало.

Знову западає тиша. Я дивлюся на них і бачу, що вони не можуть збагнути, навіщо нам вимінювати коней. Я почуваю себе стомленим, але зловживаю їхнім терпінням і веду далі:

— Ви, мабуть, думаєте, що коней нам уже досить, що в нас є Силач, Бурка, Любонька, не кажучи про Насмішку. Ви, мабуть, також думаєте, що коні не дають молока. Все це так. Але спробуйте трохи глибше вникнути в становище, яке склалося з кінями в Мальвілі. Насмішку поки що запрягати не можна, Любоньку також. Залишаються Силач і Бурка. На мою думку, двох коней для шести працездатних чоловіків обмаль. Запам'ятайте одну річ, — я нахиляюся вперед і кажу з притиском: — рано чи пізно всім доведеться навчитись їздити верхи. Всім! І скажу чому: до дня події кожен сільський юнак і навіть дівчина, які не вміли водити автомобіль, були нещасними людьми. А тепер нещасним буде той, хто не вмітиме їз-

дити верхи й не матиме коня. Тепер кінь заміняє мотоцикл, машину, трактор і бронеавтомобіль. Тепер без коня ти нічого не вартий. Одне слово, ти — піхотинець.

Я не знаю, чи переконав Мену й Фальвіну. Але чоловіків переконав напевне.

Голосуємо. Навіть жінки «за». Я підводжуся і в загальному галасі наближаюся до Мейссоньє та Тома. Пошепки кажу їм, що хотів би поговорити з ними в своїй кімнаті. Вони згідно кивають. Я прошу всіх замовкнути й кажу:

— Я маю намір побувати завтра на месі й причаститися, якщо, звичайно, Фюльбер погодиться на це, бо сповідатись не збираюся.

Всі приголомшено дивляться на мене. Мої слова викликають гнів у одних (але вони стримуються, бо зараз ще мають зустрітись зі мною) й радість у інших. Надто в Мену. В неї є на це своя причина: вона страшенно розсердилася перед днем події на мальжакського священика, бо той не захотів причастити Момо, який не міг висповідатися. І тепер вона сподівається, що коли Фюльбер погодиться причастити мене без сповіді, то її син теж зможе скористатися з цієї нагоди.

Я веду далі:

— Ті, хто сповідатиметься, зроблять дуже добре, якщо будуть обережні, коли їм ставитимуть нескромні запитання про Мальвіль.

Усі мовчать.

— Які запитання? — раптом перепитує Жаке, злякавшись, що зможе піддатися впливові Фюльбера й сказати зайве.

— Ну, скажімо, про зброю, а також про запаси вина, хліба й ковбасних виробів.

— А що я маю йому відповісти, коли він поставить мені подібні запитання? — питає Жаке, зовсім розгубившись.

— Скажеш так: «Я... я не знаю. Запитайте Емманюеля».

— Слухай сюди, Жаке,— озивається дебелий Пейссу, на обличчі в якого з'являється посмішка, й кладе руку на міцне плече Жаке. (Вони дуже добре розуміються між собою відтоді, як один оглушив другого.) — Щоб бути впевненим, що ти не помилишся, відповідай ось так. Наприклад, Фюльбер запитає тебе: «Сину мій, чи со- грішив ти плоттю своєю?» А ти відповідай: «Ох, я... я не знаю. За- питайте Емманюеля».

Ми всі сміємося. Сміємося разом з Пейссу, бо він теж задоволений своїм жартом, сміємося з Жаке, який теж сміється разом з нами. Усе-таки в Мальвілі зовсім інша атмосфера, ніж у «Ставку».

Трохи перегодя Тома й Мейссоньє сердито докоряють мені в моїй кімнаті, що я вступаю в гру з Фюльбером (о жах, навіть збираюся причаститися!) замість того, щоб прогнати геть цього самозваного попа. Я пояснюю їм свою позицію: мовляв, боюся збройного конфлікту з Лароком. І не хочу дати Фюльберові ані найменшого приводу, щоб підбурити проти нас Ларок. Я погодився віддати йому корову, маючи на меті лише одне: ослабити його військову могутність. Через те я також приєднуюся до більшості в питанні релігії. Це — компроміс. «А ти, Мейссоньє, повинен знати, що таке компроміс. Твоя партія не раз вдавалася до нього. (Мейссоньє кліпає очима.) Щодо Фюльбера, то я майже певен, що він не священик. Рудого семінариста з прізвиськом Серррюр'є я вигадав, але Фюльбер, як бачите, «згадав» його! Одне слово, це якийсь самозва-

нець, авантюрист. І це дуже небезпечно. Якщо ви будете розсудливі, ти й Тома, то підете на месо. Це буде несправжня меса, бо Фюльбер не священик, і причастя також не буде справжнім, оскільки воно не освячене».

Раптом хтось шкребеться в двері. Не стукає, а шкребеться. Я завмираю, дивлюсь на Тома й Мейссоньє, відтак на годинника. Перша година. Звук цей повторюється. Я беру карабін з піраміди, що її поставив Мейссоньє під стіною навпроти мого ліжка, киваю Мейссоньє й Тома, щоб і вони теж озброїлися, натискаю на ручку й злегка прочиняю двері. За порогом стоїть М'етта.

Вона всміхається Тома, якого сподівалася застати тут, а відтак — Мейссоньє, присутність якого дивує її, і зразу ж мімікою й жестами звертається до мене. Це не має нічого спільного з мовою глухонімих, якої вона ніколи не вивчала і яку, до речі, я не зрозумів би. Вона розповідає мені дивовижні речі. Коли після вечері вона вела Фюльбера до своєї кімнати, він попросив її прийти до нього, коли всі заснуть. Вона здогадується, чого він од неї хотів (тут М'етта робить непристойний жест, який неможливо описати). Побачивши світло в моїй кімнаті, вона піднялася сюди, щоб запитати в мене дозволу.

— Я не заперечую,— зрештою кажу я.— Ти, М'етто, можеш чинити так, як тобі хочеться. Тебе ніхто не примушує йти чи не йти туди.

«Гаразд, я піду,— чемно промовляє її міміка.— Але без ніякого бажання».

— Він тобі не подобається?

М'етта скошує очі й схрещує на грудях руки, зображуючи Фюльбера, потім кладе долоню собі на серце й урешті вказівним пальцем правої руки енергійно махає в себе перед носом. Відтак виходить і причиняє за собою двері. Ми всі троє розгублено стоїмо перед зачиненими дверима.

— Ну, це вже занадто,— озивається Тома.

— Ти міг би їй заборонити,— понуро мовить Мейссоньє, насупивши брови.

Я знижую плечима.

— Навіщо? Ти ж знаєш наш принцип — ні в чому не зв'язувати її.

Я дивлюся на них. Вони сердиті й ображені, наче зраджені чоловіки.

— Який негідник! — вигукує Мейссоньє, а що літературна мова здається йому не зовсім влучною, він повторює ці слова діалектом.

Тома цілком підтримує його.

— В усякому разі,— погрозово мовить Мейссоньє,— завтра я розповім Коленові й Пейссу, як Фюльбер провів у нас ніч.

— Ти цього не зробиш! — злякано вигукую я.

— А це чому? — дивується Мейссоньє. — По-твоєму, вони не мають права про це знати?

Звичайно, вони мають право знати, що їх обманули. Особливо Колен, якого обдурили двічі.

— Я розповім і Жакє,— додає Мейссоньє, стискаючи кулаки.— «Кріпак» має ті самі права, що й ми.

Я намагаюсь відвернути лихо.

— Коленові можеш розповісти,— кажу я,— але Пейссу ні в якому разі. Або зачекай, поки Фюльбер поїде звідси. Ти ж знаєш Пейссу: він може перегризти йому горло!

— Й це буде цілком справедливо! — озивається Тома, зціпивши зуби.

Жодного слова про М'етту, навпаки, впевненість у тому, що шахрай Фюльбер зловжив гостинністю бідолашної дівчини. Я переконаний, що вони радо привітали б мою пропозицію розбудити зараз Колена, Пейссу й Жаке, гуртом виламати двері до Фюльберової кімнати й вигнати його звідси під три чорти. Уявивши собі шістьох обдурених чоловіків, які вдираються до Фюльбера й лупцюють коханця своєї дружини, я голосно сміюся.

— Тут нема нічого смішного,— сердито бурчить Мейссоньє.

— Іди спати, Мейссоньє,— кажу я.— Минулого не повернеш.

— Мене обурює те, що він вирішив скористатися з каліцтва М'етти,— мовить Мейссоньє.— Він подумав: вона німа, отже, нікому не розповість. Як же я піду вранці на месу,— додає він, підвищивши голос,— як слухатиму всі оті дурниці про гріх, знаючи про те, що сталося! Ну що ж, я йду спати,— додає він, знизавши плечима, й виходить.

Роздягаючись, я й далі суплюю обличчя, щоб Тома мовчав. Я не роблю з цього драми. Передусім Фюльбер не священик. А до речі, хіба священикові не можна кохатися? А те, що він, лисий дідько, вирішив кохатися нишком,— його нещастя.

Я зовсім не серджусь на Фюльбера за те, що він викрав у нас М'етту на цілісіньку ніч. Завтра я використаю цей інцидент проти нього. Він, я цього певен,— лиха й жорстока людина, яка не зичить добра Мальвілію й проти якої я згуртую своїх друзів.

Загасивши каганець, я лягаю. Проте, як і сподівався, довго не можу заснути. Тома теж ніяк не засне. Чую, як він перевертається на канапі з боку на бік. Він робить спробу заговорити зі мною, але я різко уриваю його. Якщо я не можу заснути, то принаймні хочу помовчати.

X

Після сніданку, поки Фюльбер у «своїй» кімнаті сповідає грішників, я йду до «Материнства», щоб осідлати Силача й привчити його носити на собі вершника. Всі мої зусилля майже намарні — Силач звик ходити тільки в упряжці й до пристойного верхового коня йому ще далеко. Він реагує на мої команди тільки тоді, коли йому заманеться, й зупинити його дуже важко.

Стрибнувши в сідло, я ганяю Силача в дворі. До батога майже не вдаюся, бо певен, що Силачеві од нього зовсім не боляче, однак він удає, що приймає удари батога як тяжку образу. За півгодини я вже весь мокрий від поту, стільки довелося витратити сили, щоб приборкати цю велетенську тварину.

Я стомився. Силач також. Я спішуюсь і веду жеребця до стайні. Раптом звідкілясь виринає Колен і, зціпивши зуби, входить разом зі мною до стійла. Поки я скидаю вуздечку й сідло і кладу їх на пере-

городку, він бере віхоть соломи й люто починає витирати жеребцеві бік, який вилискує потом. Я витираю з другого боку, але без люті, кидаючи час від часу погляд на нашого великого стрільця з лука, й чекаю, коли він нарешті озветься. Чекати мені доводиться не довго. За хвилину він з гнівом каже, що бачився з Мейссоньє й Тома. Мейссоньє розповів йому, в кого М'єтта провела цю ніч. Я мовчки слухаю його, а коли він закінчує виливати свій гнів, намагаюсь заспокоїти. Починаю потерпати за Фюльбера, справа для якого обертається дуже погано. Може, спробувати якось зам'яти цей скандал і резстатися з ним без галасу?

— Ти бачив Пейссу? — питаю я Колена.

— Ні.

— Якщо побачиш, нічого не кажи йому. Чуєш, не кажи.

Він неохоче погоджується.

Я даю йому легенького штурхана під лопатку й простую до головної башти, щоб перевдягнутися.

Біля звідного моста зустрічаю заклопотану Мену й зупиняюся. Мену підводить свою маленьку голову й дивиться на мене блискучими жвавими очима.

— Емманюелю, — мовить вона, — я хотіла розповісти тобі про те, що після сповіді мені сказав Фюльбер. Він сказав, що турбується про наші душі й що, оскільки ми справді не зможемо щонеділі ходити до Ларока на месу, бо це надто далеко, він вважає, що мусять призначити свого вікарія до Мальвіля.

Я вражено дивлюся на неї.

— Я подумала, що це тобі не дуже сподобається і...

Не дуже сподобається! Я добре розумію, що криється за цією турботою й, заскреготавши зубами, біжу нагору гвинтовими сходами головної башти. Коли я опиняюся на другому поверсі, одні з двох дверей відчиняються, і з них у супроводі Пейссу виходить Фюльбер. На площадці стоїть Жаке, чекаючи своєї черги.

— Добридень, Емманюелю, — холодно вітається Фюльбер. Він уже знає, що я не маю наміру сповідатися. — Чи зможу я зустрітися з тобою на кілька хвилин перед месою?

— Чекатиму на тебе в своїй кімнаті, — відповідаю я. — Вона на третьому поверсі, ота праворуч.

— Гарзд, — каже Фюльбер.

Моя дещо брутальна відмова зовсім не здивувала його, й він витонченим жестом запрошує Жаке до кімнати.

— Пейссу, чи не міг би ти мені зробити одну послугу? — питаю я товариша.

— Охоче, — відповідає той.

— Ходімо до сусідньої кімнати, там ти почистиш наші рушніці. Вище голову, друже! Чіткіше крок!

Ці військові команди йому подобаються, й він охоче їх виконує. Я полегшено зітхаю. Не тому, що Пейссу почистить рушніці, — вони вже чисті, — а тому, що заберу його від друзів. Справа ж і так надто ускладнилася, і я не хочу, щоб іще й Пейссу завдав мені клопоту.

Зайшовши до себе, я роздягаюсь до пояса. Весь час думаю про майбутню зустріч і сам себе заспокоюю. Висуваю шухляди й, намагаючись думати про щось інше, з задоволенням вибираю собі сорочку. Сорочки — це моя слабкість. Їх у мене понад дві дюжини — вов-

няних, бавовняних і поплінових. Мену дбає про них, не дозволяє «комусь іншому» неохайно випрати їх чи спалити під час прасування.

Не встиг я ще застебнути всі гудзики, як хтось стукає в двері. Це Фюльбер. Він заходить, і погляд його падає на висунуті шухляди. Він просить мене дати йому одну сорочку.

Я задовольняю його прохання, до речі, дуже неохоче. Кожен має свої недоліки, я, наприклад, люблю свої сорочки. Правда, його сорочка вже не тримається купи, й він дуже радий, що може скинути її і надягти одну з моїх.

Я пропоную йому крісло біля письмового стола, а сам сідаю на канапу спиною до вікна.

— Дякую, Еммануелю, за сорочку,— з гідністю каже Фюльбер, застібає комірець, зав'язує сіру плетену краватку й уважно дивиться на мене, чарівно всміхаючись. Він досить кмітливий. Навіть хитрий. Мабуть, відчуває, що тут щось негаразд, що його наміри опинилися під загрозою й що я являю для нього певну небезпеку: його очі, наче видовжені антени, обережно обмацують мене.

— Ти дозволиш поставити тобі кілька запитань? — нарешті питає він.

— Будь ласка.

— В Лароці мені сказали, що ти без особливої довіри ставився до релігії.

— Це правда. Без особливої довіри.

— І що ти вів не зовсім праведне життя.

Він пом'якшує свою фразу посмішкою, але я не відповідаю на неї.

— А що в Лароці розуміють під словами «не зовсім праведне життя»?

— Не зовсім праведне щодо жінок.

Я розмірковую, як найдошкульніше йому відповісти. Але мені не хочеться сваритись, і я підбираю найзагальнішу фразу:

— Ти й сам добре знаєш, Фюльбере, як важко такому крем'язеві, як ти або я, обійтись без жінки.

По цих словах я підводжу очі й дивлюся на нього. Він немов зам'янів. Вдає зовсім байдужого. Навіть занадто байдужого. Бо мав би з огляду на свою «немилосердну хворобу» запротестувати проти кремезності, яку я йому приписую.

І раптом він усміхається.

— Еммануелю, тобі не набридло відповідати на мої запитання? Я не хотів би, щоб ти подумав, ніби всупереч твоєї волі я сповідаю тебе.

Я знову не відповідаю на його посмішку. Поважно, навіть трохи холодно кажу:

— Ні, не набридло.

— Коли ти востаннє був у божому домі?

— Мені було тоді п'ятнадцять років.

— Кажуть, що на тебе дуже впливав твій дядько, який був протестантом.

Мене не заскочиш так зненацька, і я рішуче відкидаю підозру в ересі.

— Дядько мій був протестант. А я — католик.

— Однак ти охолов до релігії.

— Так, але це було колись.

— А тепер?

— Ти сам це знаєш.

Ці слова я вимовляю досить різко, і його гарні косі очі здивовано кліпають.

— Еммануелю, — каже він гортанним голосом, — якщо ти натякаєш на своє читання «Старого завіту», то я мушу сказати тобі, що, цілком визнаючи чистоту твоїх намірів, не думаю, що це читання таке вже приємне для твоїх товаришів.

— Вони мене самі попросили.

— Знаю, — каже він незадоволено.

Я мовчу, не прошу навіть пояснення. Втім, я й так усе знаю.

— Я маю намір, — провадить далі Фюльбер, — висвятити в Лароці вікарія і з твого дозволу призначити його в Мальвіль.

Я дивлюся на нього, вдаючи, що мене це приголомшило.

— Але ж, Фюльбере, як ти можеш призначати священика? Ти ж не єпископ.

Фюльбер покірливо опускає голову.

— Звісно, за нормальних часів я цього справді не міг робити. Але тепер обставини змінилися. Церква мусить існувати далі. Бо що буде, коли я раптом помру, не залишивши наступника?

Це вже таке зухвальство, що я не можу більше стримуватися й посміхаюсь.

— Звичайно, — кажу. — Звичайно. Я розумію, що нині неможливо вступити до Каорської вищої семінарії разом з Серрюр'є.

І тут він себе видає. Хоч обличчя в нього незворушне, проте в очах на якусь мить спалахують люті і ненависть, що їх він ледве стримує. Я бачу, що він не боягуз. І що завжди готовий швидко відповісти навіть на найзухваліший виклик.

— Ти ж знаєш, — провадить він далі надзвичайно спокійно, — що в часи зародження церкви єпископів обирали віруючі на зборах. Керуючись цим прецедентом, я можу поставити на голосування віруючих Ларока свого кандидата.

— Мальвіля, — кажу я сухо. — Мальвіля, адже він буде в Мальвілі.

Фюльбер не зважає на мої слова. Намагається знов стати на твердіший ґрунт.

— Я звернув увагу, — веде він далі неквапливо, — що ти не приходиш сповідатися. Ти що, взагалі не визнаєш сповіді?

Знов спроба спіймати мене на ересі!

— Ну що ти, — бадьоро відповідаю я. — Просто мені особисто сповідь не допомагає.

— Не допомагає? — вигукує він удавано здивовано.

— Ні.

Оскільки я більш нічого не додаю, він мовить трохи лагідніше:

— Поясни, будь ласка.

— Ну, коли мені навіть відпускають мої гріхи, я все одно картаю себе за них.

— Отже, ти не хочеш сповідатися, — констатує Фюльбер.

— Ні.

— В такому разі я не знаю, чи зможу допустити тебе до святого причастя.

— Чому?

— Ти й сам добре знаєш,— наче батоном, хльостає він своїм приємним голосом,— що для того, аби одержати причастя, треба, щоб на сумлінні не було й тіні гріха.

— І все-таки ти трохи перебільшуєш,— кажу я.— До дня події чимало священиків у Франції не пов'язували причастя зі сповіддю.

— Вони дуже помилялися! — рішуче відповідає Фюльбер.

Він не розуміє моєї мовчанки, але провадить далі:

— Не проси в мене неможливого, Емманюелю. Як я можу причастити тебе, якщо твоє сумління не очищене від гріхів?

— Гаразд, у такому разі,— кажу я, дивлячись йому в вічі,— ми помолимося господові, щоб він простив їх нам. Я проситиму розгрішення за ті довгі роки, протягом яких не визнавав таїнства святої сповіді, а ти — за ніч, яку провів у Мальвілі.

Це найсильніший удар, якого я можу йому завдати, не почавши сварки. Але, мабуть, Фюльбер великий нахаба, бо він вдає, що нічого не почув.

— Помолимося, Емманюелю,— каже він, трохи помовчавши.— Ми ніч і день повинні молитися. А я, крім усього іншого, молитимуся й за те, щоб ти погодився прийняти до Мальвіля абата, якого я тобі пришлю.

— Це залежить не тільки від мене,— жваво відповідаю я,— а від нас усіх. Всі рішення ми ухвалюємо більшістю голосів, і коли я залишаюся в меншості, то мирюся з цим.

— Знаю, знаю,— каже Фюльбер і підводиться. Глянувши на годинника, додає:— Час уже подумати про месо.

Я підводжуся й собі і називаю ціну, за яку ми можемо віддати корову в Ларок. Коли я згадую про рушниці, Фюльбер зиркає на піраміду, яку Мейссоньє поставив у моїй кімнаті, дивується, що вона порожня, однак мовчить. А коли я кажу про двох кобил, він невдоволено кривиться.

— Двох? — вигукує він і рвучко повертається до мене всім корпусом. — Двох?! Мені здається, що це занадто, Емманюелю! Двох коней за одну корову? Та ще на додачу й рушниці. Твої умови здаються мені неприйнятними.

Я холодно відказую:

— Ці умови не мої, а всіх мешканців Мальвіля. Вони учора ввечері їх ухвалили одностайно, і я не можу нічого змінити. Якщо вони тобі не підходять, то ми розірвемо угоду.

Мої слова про розрив угоди вражають і приголомшують його. Я дивлюсь на нього й бачу, що він погодиться. Він не хоче повертатися до Ларока з порожніми руками. Знову глянувши на годинника, він швидко виходить з моєї кімнати.

Залишившись на самоті, я починаю, як казала моя мати, «чепуритися» на месо. Скидаю чоботи й кавалерійські штани і надягаю, кажучи словами Мену, «свій жалобний костюм». Справді-бо: останнім часом у селі на одне весілля припадало п'ять похоронів. Край наш вимирав.

Розмовою з Фюльбером я задоволений, хоч і не дуже. Натиск я відбив і поклав край маневрам. Хоч і не висповідався, проте, певен, він не відмовиться причастити мене, а тим паче інших.

Обмін корови на двох кобил — один з найбільших успіхів, які можна записати на мій рахунок. Я впевнений, що Фюльбер віддасть

мені обох кобил. Хоч який він кмітливий, однак він — городянин і не розуміє, що, вимінявши в нього дві кобили до свого жеребця, я приберу до своїх рук весь транспорт у краї, що я триматиму монополію на плекання коней, — найважливішу тяглову й військову силу. Фюльбер цим значно послабить свої позиції. А я навпаки, зміцню. І тут, гадаю, ніщо не стане мені на заваді. Хіба, може, він в останню хвилину зрадить. Таку можливість відкидати не слід. Пригадую, якою ненавистю спалахнули в нього очі, коли я натякнув на його обман і ніч, проведену з М'еттою. Я мусив побити його карту, відкритися, відповісти на шантаж шантажем. Я знаю: такі люди цього не дарують.

Коли я закінчую пов'язувати краватку, до кімнати вихором влітає Тома. Щоби в нього палають, він весь тремтить. Не сказавши ні слова, біжить повз мене до гардероба, виймає звітди дощовика, шолом мотоцикліста, захисні окуляри, рукавиці й лічильник Гейгера.

— Куди це ти зібрався?

— Барометр показує на дощ.

— Не може бути! — кажу я, підбігаю до вікна й широко розчахую його.

Небо, яке ще вранці було сіре, раптом покрилося хмарами, що завжди передують дощеві. Однак після вибуху бомби ми так прагнули цього, що я вже сам собі не йму віри.

— А навіщо тобі це спорядження? — обернувшись, питаю Тома.

— Хочу перевірити, чи дощ не радіоактивний.

Я приголомшено дивлюся на нього й, коли нарешті добуваю з себе голос, то не пізнаю його, так він змінився.

— А хіба він може бути радіоактивним? Адже після дня «Д» минуло стільки часу.

— Звичайно. Якщо радіоактивний порох потрапив у стратосферу, то дощ поверне його на землю. І це буде катастрофа. Вода в нашій водонапірній башті заразиться, пшениця, яку ти посіяв, також, і навіть ми, якщо потрапимо під цей дощ. Через кілька місяців, а може, й років ми всі помremo. Це буде наша повільна смерть.

Губи в мене пересохли від хвилювання. Я не уявляв собі цього. Як і всі в Мальвілі, я жадав дощу, щоб він змочив землю й відродив на ній життя. І зовсім не думав, що він, навпаки, через кілька місяців може довершити справу, розпочату бомбою.

Повільна смерть — жахлива річ. Мене поймає страх. Я не вірю в сатану, однак, якби вірив у нього, то мимоволі подумав би, що людина — це сатана!

— Треба всім зібратися, — гарячково провадить Тома, — і сказати людям, щоб ніхто не виходив надвір, коли почнеться дощ.

— А вони вже зібралися, — впевнено кажу я. — У великій залі на месу!

— Тоді ходімо туди, — квапить мене Тома. — Швидше, поки не почався дощ!

Хоч мені зараз не до іронії, але я думаю про те, що Тома таким чином побуває на месі. Він виходить. Я йду за ним і на сходах другого поверху згадую, що забув про Пейссу, який у сусідній кімнаті чистить рушніці. Я повертаюся до нього, коротко пояснюю йому ситуацію, й ми швидко біжимо вниз. Ідучи повз комору на першому поверсі, я гукую Мейссоньє, але ніде не бачу його. Певне, Тома випередив мене й забрав його з собою. Щодоху біжимо через

двір, наближаємося до великої зали в будиночку, заходимо, й Пейсу грюкає позад мене дверима.

Я зразу ж бачу, що зібралися всі, але розгублено рахую й перераховую присутніх. Нараховую одинадцять душ, — на одного більше! — тоді ще раз рахую, поки втямлюю, що одинадцятим — це Фюльбер.

Тома їх уже попередив, і всі дивляться на мене, бліді й мовчазні. Фюльбер, зовсім блідий, стоїть спиною до вікон, а наші стільці, розставлені двома рядами біля монастирського столу, повернуті до нього. Не знаю, хто додумався поставити обабіч маленького портативного вівтаря дві великі свічки, вийняті з бра в льоху, але це цілком слушна думка, бо надворі темніє з кожною хвилиною, й до зали сочиться таке тьмяне світло, наче настав кінець світу.

У першому ряду біля М'етти є вільний стілець, але, вже зібравшись сісти на нього, я раптом помічаю, що ліворуч від мене сидітиме Момо. Спрацьовує звичний рефлекс, і я сідаю в другому ряду біля Мейссоньє. Пейссу, який ішов слідом за мною, сідає біля М'етти.

Я гадаю, що ми ще ніколи не були такі неуважні на месі, незважаючи на гарний Фюльберів голос і читання молитви Жаке, який править йому за службу, бо наші очі з тривогою вступилися у вікна за плечима душпастиря. І раптом по спині в мене заструмів піт, я з жахом подумав: «А що буде зі скотиною? Нам вистачить вина. А що питиме скотина, якщо вода в водонапірній башті заразиться? А якщо радіоактивний пил разом з дощем проникне в глибини землі, хто може гарантувати, що не буде отруєно врожай?» Я дивуюся, що Тома ніколи не ділився зі мною своїми побоюваннями. Я гадав, що єдина природна катастрофа, яка може нам тепер загрожувати, — це засуха. Однак ніколи не уявляв собі, що дощ, на який ми чекали день у день, може принести нам смерть.

Мейссоньє повернув до мене голову, і я прочитав у його очах не стільки страх, скільки подив. О, я добре розумію його! Хоча нам, селянам, доводиться нарікати на погану погоду, наприклад, на дощовий червень, який гноїть наше сіно, проте ми знаємо, що дощ — наш друг, він допомагає нам жити, без нього ми не мали б ні хліба, ні фруктів, ні зелених лук, ні повноводих джерел. І раптом така неймовірність: дощ може вбити те, що він плекає.

Очі Мейссоньє знов прикипають до вікна. Я теж дивлюся туди. В це важко повірити, однак надворі захмарилось ще дужче. Оголений, почорнілий, з трьома стовбурами дерев на верхівці, пагорб по той бік Рюнів скидається на Голгофу, повиту сутінками. Тьмяне світло блідим пасмом вирізняє його контури на тлі чорного неба. Сам пагорб також сіро-антрацитовий, але над ним скупчилися чорні хмари, серед яких проглядають ледь світліші плями. Ця картина мовби загипнотизувала мене. Дивна річ, я не молюсь, не слухаю Фюльбера, але в моїй свідомості виникає своєрідний зв'язок між тим, що я бачу, і його співом. Я забуваю про Фюльбера, про його підступи, я чую лише його голос. Цей самозваний священник служить месу бездоганно, повагом і з почуттям. В ній ідеться про те, що дві тисячі років тому страх був такий самий, який ми відчуваємо зараз, прикипівши очима до вікон.

Я певен, що піде дощ, бо хмари надто згустилися й плавають дуже низько. Хвилини тягнуться нескінченно довго. Він не квапить-

ся! Чекати стає вже не до снаги. Я зиркаю на Мейссоньє, який сидить поряд мене, й бачу, як на його худорлявій шиї ходить адамове яблуко. Його стілець відсунутий трохи назад, і я бачу в профіль Тома, який облизує пересохлі губи. Я певен, що не тільки в мене по спині струмує піт і мокріють долоні, а й у решти завмерлих постатей.

Я раптом вловлюю в поважному голосі Фюльбера якийсь розлад, якийсь трепет. Що ж, у нас із ним з'явилося щось спільне. Мені кортить сказати йому про це. Хай би вже скоріше пішов дощ, який помири́в би нас.

Однак, коли дощ, якого ми так чекали, нарешті вперіщив, ми підстрибуємо, мов від електричного розряду. Западає надзвичайно глибока тиша. Фюльберів голос ще більше втрачає свою чарівність, стає хрипким і пискливим, але не змовкає. Дощ періщить у шибки з такою люттю, з такою невгамовністю, що іноді забиває Фюльберів голос. Та хоч яким приглушенням він здається, я не гублю його зовсім, чіпляюся за нього, він — та нитка, за яку я тримаюсь у темряві. Бо в заді потемніло, потемніло, як ніколи раніше, хоча обоє вікон білі від дощу. Зала освітлюється лише двома великими свічками, полум'я яких тремтить від вітру, що проникає крізь щілини під дверима й у вікнах. Фюльберова тінь на стіні здається непомірно великою. Леза мечів і алебард, які прикрашають стіну, тьмяно відсвічують.

Дощ трохи вщухає, потім вікна освітлює перша блискавка, на сході, за пагорком, гуркоче грім. Я добре знаю грози в нашому краю — вони жахливі. Я боюся їх з дитинства. Вирісши, я навчився не переборювати, а приховувати страх, який вони нагнали на мене. Сьогодні до цього страху долучається ще й фізичне потрясіння, я на силу вгамовую трепет своїх рук, коли бачу блискавку, яка освітлює три стовбури дерев на верхівці пагорка, й чекаю грому. Скажено завиває вітер. Це східний вітер. Він свистить, провалюючись під напівзруйноване склепіння, де я хотів улаштувати собі кабінет, без угаву розгойдує двері й вікна, свистить у скелі, жбурляє в шибки дощем, наче тисячами списів. Здається, що ці списи от-от їх проб'ють. Фюльберові, мабуть, теж так здається, бо я помічаю, що він утягує голову в плечі й підставляє вітрові спину. Однак в інтервалах між страхотливим гуркотом грому я знову чую його голос.

Я ховаю руки в кишені й весь напружуюсь. Блискавки спалахують дедалі агресивніше. Грім більше не перекочується, а вибухає. Можна подумати, що Мальвіль став мішенню, до якої лиховісно прицілюються блискавки, наче артилерійські снаряди, які падають дедалі ближче до цілі. На чорному небі не видно більше ні білих зигзагів, ні зламаних стріл, ні вогнених розчерків, але час од часу в вікнах спалахує холодний сліпучий відблиск, після якого лунає гучний сухий гуркіт, схожий на вибух снаряда. Вуха ледве витримують цей пекельний гуркіт. Хочеться кудись забігти, втекти, сховатися. В хвилини короткого грозового затишшя Фюльберів голос звучить так приглушено, він так тремтить, що нагадує мерехтливе полум'я свічок. Я чую раптом глухий стогін і тільки за хвилину втямлюю, що то стогне Момо, сховавши свою велику кудлату голову на грудях у Мену, яка затулила її своїми кістлявими руками.

Несподівано гроза відкочується, поволі замовкає, тим часом як пориви вітру набирають небаченої сили. Я намагаюсь трохи розслабитися. Дощ ллє як з відра. Маленькі шибки залиті водою, наче ог-

лядове скло в авто або корабельний ілюмінатор, на який хлюпають хвилі. Хтось раптом штовхає мене ліктем. Це Мейссоньє. Я обертаюся до нього. Мене вражає болісний рух адамового яблука на його худій шиї, коли він щось мені каже, але я не вловлюю жодного звуку. Тоді я нахиляюся, майже притуляю вухо до його рота й чую: «Тома хоче поговорити з тобою». Я підходжу до Тома й торкаюся його плеча. Він насилу розмикає стиснені губи й каже мені: «Як тільки дощ перестане, я піду подивитися». Я схвально киваю головою й повертаюся на своє місце.

Обоє вікон і далі заливають потоки води, однак, дивна річ, вони здаються світлішими, ніж раніше. Можна подумати, що нам світить дощова завіса. А за цією завісою, крім білуватої товщі, не видно анічогоісінько. В мене складається таке враження, ніби невеличку долину Рюнів аж до нашого замку заповнила повідь і підмиває скелю. З подивом я помічаю, як з рук до рук у нас переходить склянка з вином і тарілка з нарізаним хлібом. Бачу, як п'ють по черзі Тома й Мейссоньє, й нарешті втямлюю: вони, самі того не відаючи, причащаються. Звичайно, їм приємно змочити собі пересохлий рот ковтком вина. Але за хвилину вони також, мабуть, це зрозуміли й схаменулися, бо, передають мені склянку й тарілку з хлібом, навіть не торкнувшись його.

Я раптом помічаю, що біля мене стоїть Жаке. Він бачить моє зніжовіння й бере з моїх рук тарілку. А коли я жадібно підношу до рота склянку, він нахиляється й каже мені на вухо: «Залиш трохи мені». Жаке попросив вчасно, я збирався випити все вино. Коли я напився, він простяг мені тарілку, і, крім своєї скибки хліба, я хапаю й скибки сусідів. Це чисто захисний рефлекс: я не хочу, щоб Фюльбер знав, що двоє з нас відмовилися причащатися. Фюльбер цього не побачив, бо мене затулила від його очей широка Фальвініна спина. Жаке дивиться на мене з наївним осудом, але я знаю, що він мовчатиме.

Жаке повертається на своє місце. Фюльбер знов починає читати молитву, а Момо після грозового затишшя більше не стогне й, проковтнувши своє причастя, знов ховає голову на грудях у Мену. Дивно, але все тут здається мені таким рідним. Ця велика зала, темряву якої трохи розсівають бліде світло з вікон і ці дві велетенські свічки, навіває мені думку про склеп, у якому ми сидимо біля своїх майбутніх домовин. На гарне чорне М'еттине волосся падає промінець світла, і я раптом зі щемом у серці усвідомлюю, що її поява серед нас даремна, що М'етта не відродить життя.

Меса закінчується, але злива не вщухає. Вікна здригаються під могутніми ударами вітру, проте він не зміг їх відчинити, допоміг лише просочитися воді, яка розлилася під стіною на вимощеній кахлями підлозі цілими калюжами. Мені раптом спадає на думку попросити Тома, щоб він підніс до цих калюж лічильник Гейгера. Але я зразу відкидаю цю думку, бо мені здається, що коли я прискорю хід подій, наслідок буде невтішний. Я добре розумію, що це — чистісінький забобон, але піддаюся йому. Повернувшись до Мену, спокійним голосом прошу її розпалити вогонь. Зберігаю зовнішню гідність, опанувавши свій голос, але в душі відчуваю повну знемогу.

Полум'я стріляє іскрами. Ми всі скупчилися біля вогню й мовчимо. За якусь хвилину я, не спроможний більше терпіти цього мов-

чання, встаю й починаю ходити сюди й туди по залі. Вікна буквально заливає дощем, і в мене складається враження, що Мальвіль опинився у воді й зараз попливе, мов ковчег. Зі страху в голові в мене з'являються шалені думки. Наприклад, мені хочеться зняти меч з стіни й якнайшвидше покласти всьому край, простромивши ним своє тіло, як римський імператор.

Шквал вітру посилюється, й дощ раптом ущухає. Мабуть, я вже звик до лопотіння дощу в шибках, бо коли воно змовкає, мене вражає раптова тиша. Я бачу, як голови всіх повертаються разом до вікон, немовби вони належали одному тулубу. Тома відходить від гурту й мовчки, навіть не глянувши в мій бік, наближається до стільця, на якому залишив своє спорядження. Повільно накидає на себе дощовика, старанно застібає його, надіває великі захисні окуляри, шолом і рукавиці. Відтак, узявши лічильник Гейгера й почепивши навушники, простує до дверей. Великі окуляри, які затуляють майже все обличчя, роблять його схожим на робота, котрий виконує свою функцію, зовсім не дбаючи про людей. Дощовик і чоботи на ньому чорні.

Я приєднуюсь до гурту біля вогню, заливаюсь із ним, бо не можу залишатися на самоті. Вогонь уже ледве жевріє, й ми шулимося біля нього, повернувшись спиною до дверей, якими має повернутись Тома й оголосити нам вирок. Момо сидить навпроти матері й зиркає то на неї, то на мене. Не знаю, що викликають у його свідомості слова «радіоактивний пил». У всякому разі він довіряє матері й мені й тому має всі підстави боятися. Він блідий. Його чорні блискучі очі пильно дивляться то на неї, то на мене, й він весь тремтить. Ми, дорослі, також тремтіли б, якби не навчилися володіти собою.

Мої друзі не бліді, вони аж сірі. Мейссоньє й Пейссу сидять згорблені, понуривши голови. За Пейссу сидить також Фюльбер, потупивши очі. Від цього виснажене його обличчя зовсім утратило ознаки життя, й тепер він, як ніколи раніше, скидається на труп. Фальвіна й Жаке ворухать губами, мабуть, моляться. Пригнічений малюк Колен важко дихає. Одна тільки М'етта здається безтурботною. Вона трохи хвилюється, проте не за себе, а за нас. По черзі дарує нам підбадьорливі посмішки, які відбиваються від наших свинцевих облич.

Вітер вщухає, й, оскільки ніхто не мовить жодного слова, западає гнітюча тиша. Далі все відбувається дуже швидко. З грюкотом відчиняються двері великої зали й на порозі з'являється Тома, без шолома й без окулярів. Він несамовито кричить тріумфальним голо-
сом:

— Нічого! Анічогісінько!

Ми всі разом кидаємося до дверей і ледве протискуємося в них. І саме в цю хвилину знову починається дощ. Він ллє, наче з відра, але нам байдуже! За винятком Фюльбера, який сховався в ніші дверей башти (потім до нього приєднуються Фальвіна й Мену), ми всі сміємося й викрикуємо під зливою. Дощ заливає нас, під ногами вилискують чорні кам'яні плити. Небо сіро-лазурове, подекуди блідо-рожеве. Вже цілих три місяці не було воно таким світлим. Нараз М'етта скидає блузку й підставляє під дощ свій молодий торс, який ніколи не знав бюстгальтера. Вона сміється, тупає ногами й ходить перевальцем, підкидаючи вгору волосся. Я певен, ми також танцювали б, якби традиція перших чоловіків не загинула. А що ми не танцюємо, то починаємо сперечатися.

— Ось побачиш, — кричить Пейссу, — наша пшениця тепер почне рости!

— Самого дощу замало, — відказує Мейссоньє. — Пшениці потрібне ще й сонце.

— Та сонця в тебе буде більше, ніж треба! — кричить Пейссу. — Дощ примусить його визирнути. Як ти гадаєш, Жаке? — звертається він до парубка, ляснувши його по плечу.

Жаке киває головою, мовляв, це правда, сонце обов'язково з'явиться, але не наважується відповісти йому такою ж фамільярністю.

— Час би вже! — озивається великий стрілець з лука. — Вже червень, а холоднеча, наче в березні.

Дощ не вщухає. Після перших хвилин безумства ми всі ховаємося під накриття. І тільки М'єтта танцює й беззвучно виспіває, а за кілька кроків від неї непорушно застиг Момо. Він закинув голову, роззявив рота й ловить ним цівки дощу, які заливають йому обличчя. Я хочу трохи прискорити розвиток подій і гукаю М'єтті, щоб вона йшла до нас, а Мену наказую розвести вогонь. «Чуєш, Мену, великий вогонь!»

За якусь хвилину Мену нишком запитує мене, чи можна дати «гостям» щось перекусити. Я відповідаю їй, що краще почекати від'їзду священика, а поки хай загорне Фюльберові круглого пирога й кілограм масла.

Увесь Мальвіль зібрався в надбрамній башті, коли Фюльбер, скориставшись тимчасовим припиненням дощу, осідлав у дорогу свого віслюка.

Люб'язно посміхаючись, я віддаю Фюльберові затвор від рушниці. Він спокійно ставить його на місце й закидає рушницю за плече. Перш ніж сісти на віслюка, він каже мені з зітханням, що пристає на умови, які я висунув, даруючи корову ларокській парафії, хоча і вважає їх надто жорсткими. Я відповідаю йому, що це не моя забаганка, але він сприймає цю заяву зі скептицизмом, який, коли добре подумати, зовсім не дивує мене, бо Фюльбер щойно пристав на мої умови, не порадившись перед цим із своєю паствою. Я не наважуюсь сказати — зі своїми співгромадянами, бо він вів мову від імені парафії, а не від громади. Без сумніву, в Лароці він вирішує все сам і наділяє мене такою самою владою тут.

Відтак Фюльбер виголошує невеличку промову про цілком очевидний провіденціальний характер дощу, який приніс нам порятунок тоді, коли ми чекали загибелі. Промовляючи, він витягує обидві руки й махає ними знизу вгору — цей жест дуже не подобався мені в Павла VI, а в Фюльбера він взагалі виглядає карикатурно. Час від часу він зиркає на нас гарними косими очима. Він запам'ятав наше ставлення до нього й не забуде його.

Скінчивши промову й закликавши нас молитися господові, він нагадує, що все-таки, мабуть, пришло нам вікарія. Відтак благословляє нас і рушає. Колен негайно зачинає за ним важку, ковану браму, зухвало грюкаючи нею.

Цього ж вечора, гуртом повечерявши й трохи заспокоївшись після від'їзду гостя, ми провели нараду й ухвалили — перше: ні в якому разі не приймати вікарія, що його нам призначить Фюльбер. Друге: за пропозицією Пейссу й Колена обрати мальвільським абатом мене. Цю пропозицію одноголосно прийнято.

Примітка Тома

Я щойно прочитав цей розділ і для очищення сумління наступний теж. Емманюель більш ніде не згадує про нараду, на якій за пропозицією Пейссу й Колена його одностайно обрали мальвівським абатом.

Я гадаю, що читача це трохи здивує. Мене також здивувало. Бо є чого дивуватися, коли читаєш коротке повідомлення, буквально в трьох рядках, про нараду, яка тривала три години.

Може виникнути також запитання, як Пейссу й Колен додумалися висунути таку пропозицію й, особливо, як це сталося, що Мейссоньє і я голосували «за».

Отож я відповідаю на ці два запитання:

Перше. Ось свідчення Колена, з яким я розмовляв наступного дня після наради, коли Емманюель тренував Силача за першою оголоженою. Цитую Коленову розповідь слово в слово: «Емманюель сам попросив Пейссу й мене, щоб ми запропонували його на мальвівського абата. Ти сам знаєш, що нам таке й на думку не спало б! Він попросив нас про це в своїй кімнаті. А які він висунув для цього аргументи, то ти й сам знаєш. Учора ввечері ми їх довгенько перебирали. По-перше, ні в якому разі не можна пустити до себе шпигуна, якого Фюльбер прагне нам нав'язати. По-друге, не можна також кривдити тих мешканців Мальвіля, що хочуть слухати месу. Інакше вони щонеділі ходитимуть до Ларока, і в замку більше не буде єдності». — «Але ж ти знаєш, що Емманюель невірний», — заперечую я. «А я не певен цього», — відповідає Колен. — Я навіть сказав би, що, на мою думку, Емманюеля завжди приваблювала релігія. Справа тільки в тому, що він хотів бути священиком, так би мовити, для себе. — Відтак Колен посміхається й додає: — Ну, ось він і домігся свого!»

Я гадаю, що в цьому Коленовому свідченні треба підкреслити: перше — Емманюель домовляється нишком з Коленом і Пейссу, щоб вони запропонували його на абата; і друге — Емманюеля завжди приваблювала релігія.

Перший факт, який потвердив і Пейссу, незаперечний. А от щодо другого, можна було б посперечатися.

Під час наради голосували не раз, а двічі. Перший раз проголосували «за» Пейссу, Колен, Жаке, Мену, Фальвіна й М'етта. Мейссоньє і я утрималися.

Емманюель дуже боляче сприйняв те, що ми утрималися. Мовляв, ми не усвідомлюємо, що робимо! Послаблюємо його позиції! Фюльбер витлумачить це мешканцям Ларока як вияв недовір'я! Одне слово, ми розкололи єдність Мальвіля! Щодо нього, то він, якщо й ми надалі наполягатимемо на своєму, відмовиться стати мальвівським абатом і не чинитиме перешкоди Фюльберовим підступам.

Коротше кажучи, Емманюель удався до деякого тиску. І оскільки, з одного боку, на нас почали дивитися у Мальвілі як на двох отруйних гадюк, а з другого — ми й самі побачили, що Емманюель і справді ладен махнути на все рукою, ми вирішили скоритися. Мейссоньє і я відмовилися від свого попереднього рішення і вдруге проголосували «за».

Таким чином, Емманюель домігся одностайності, якої прагнув.

XI

У ніч після обрання мене абатом дощ ллє, як з відра, й довго не дає заснути; мені заважає не шум дощу — не дає заснути майже егоїстичне почуття вдячності до нього. Я завжди любив джерельну воду і вважав, що так воно й повинно бути. Але ніщо не дароване нам назавше, одного чудового дня все може зникнути. Усвідомивши це лише тепер і знов побачивши воду, я відчуваюсь так, ніби був невиліковно хворий і раптом почав одужувати.

Я обрав собі цю кімнату за спальню тому, що її високе вікно виходить на схід — на Рюни й чудовий замок по той бік долини (нині він лежить у руїнах). Саме в це вікно наступного дня заглядає сонце й будить мене. Я не вірю своїм очам. Усе сталося так, як передбачав Пейссу. Я встаю, щосили торсаю плече Тома, й ми разом милуємось ранковим сонцем, якого не бачили вже кілька місяців.

З цієї нагоди ми вирішуємо принести в жертву бичка Принца. В Мальвілі є вже Геркулес — бик зі «Ставка». Ларокці також мають одного бугая. Нема ніякого сенсу тримати Принца, й оскільки ми збираємось віддати Смуглянку ларокцям, а Маркіза годує двох телят, то Принцесине молоко нам дуже знадобиться.

Принц мав уже понад два місяці, і коли Жаке розібрав його тушу, ми вирішили половину віддати ларокцям і попросити в них за це цукру й мила. Ми взяли у подарунок для них два буханці хліба й масла, а також три в'язки мін, щоб розчистити шлях, захищений стовбурами дерев.

В середу на світанку ми запрягли у воза Силача; в мене стискалося серце, що я на цілий день кидаю Мальвіль. Колен радів, що побачить свою майстерню, Тома хотів провітритися трохи. У всіх нас висіли через плече рушниці.

Люди зі «Ставка» раділи, що знову побачать Каті й дядька Марселя. М'єтта помила волосся й надягла коротеньку сукню з вибивної тканини. Жаке поголився і підстригся. А Фальвіна не тямилася з радості, що не тільки побачиться з братом, а й здихається на кілька годин домашніх клопотів і тиранії Мену.

О восьмій годині ми вже під'їжджали до південної брами Ларока. Й раптом побачили, що невеличкі дверцята, вирізані в брамі, відчинені. Я штовхнув їх, відсунув засуви й розчехнув обидві ступки брами. Зайшов на майдан, але ніде ані душі. Гукаю. Ніхто не відповідає. Щоправда, брама стоїть у долішній частині спаленого й зруйнованого міста, отож не дивно, що тут нікого нема. Але те, що брама не охороняється й навіть не замкнена, свідчить про самозаспокоєність Фюльбера.

Ларок — невеличке містечко, що притулилося до скелі, а з боку долини його захищають фортечні мури.

Коли входиш у південну браму, перед тобою відкривається цілий лабіринт вузьких вуличок. Головна вулиця лише трошки ширша від інших і головною її називають через крамнички й ремісничі майстерні, які стоять обабіч неї. Цю вулицю називають ще «Путівцем».

Головна вулиця круто здіймається аж до порталу замку, декорованого, величного, але без надбрамної башти, галерей і бійниць — ці «захисні прибудови» в пізнішу епоху, коли він споруджувався, були вже не в моді.

Силачеві копита й колеса воза оглушливо гуркочуть на бруківці головної вулиці. У вікнах починають з'являтися людські обличчя. Я наказую Жаке зупинитися біля м'ясної крамнички Лянуайя, щоб занести туди половину бичка. З дверей тієї ж миті повагом починають виходити люди.

Вони здаються мені змарнілими й надто упередженими. Я сподівався на радісну зустріч. І хоч у їхніх очах з'являється блиск, коли Жаке завдає собі на плечі половину Принца й за допомогою Лянуайя чіпляє його на гак, цей блиск у ту ж мить згасає. Те ж саме відбувається, коли я беру два буханці хліба та масло і віддаю їх Лянуайю, який бере все це з якимсь ваганням і трохи злякано, а жителі Ларока, оточивши нас, пильно дивляться на хліб сповненими смутку очима.

— Ти даєш нам усе це задарма? — різким голосом запитує мене Марсель Фальвін, який вивільнився з обіймів сестри та небоги й наближається до мене, розмахуючи своїм шкіряним фартухом.

Мене дивує його войовничий тон, і я вражено дивлюся на нього. Знаю його давно, але найчастіше бачився з ним у його майстерні, де він лагодив взуття. Йому років шістдесят, він лисуватий, чорноокий, на правій ніздрі великого носа бородавка. Але найбільше мене вражає контраст між його кущими, кривими ногами і богатирськими плечима.

— Так, — відповідаю я, — вам усім.

— У такому разі, — каже Марсель рішучим голосом, обернувшись до Лянуайя, — не варто чекати. Діли негайно. Починай із хліба.

— Не знаю, чи панотець схвалить це, — зауважує Фабрелятр. — Краще почекаймо.

Фабрелятр — торговець залізним товаром. Високий, як тичка, з блідим, брезклим обличчям, маленькою щіточкою посивілих вусиків, очі його безперестану кліпають за окулярами в залізній оправі.

— Ми залишимо його частку, — махає рукою Марсель, навіть не глянувши на нього. — А також частку Армана, Газеля й Жозефи. Можете бути певні, ми нікого не скривдимо. Ну, Лянуайю, чого ти, до діда, гаєшся?

— Не треба лаятися, — владним тоном мовить Фабрелятр.

Западає мовчанка. Лянуай, молодик років двадцяти п'яти, такий же дебелий, як Жаке, з повними щоками й чесними очима, дивиться на мене, ніби просить, щоб я висловив свою думку. Наскільки я розумію, він згоден з Марселем, але не наважується знехтувати опором Фабрелятра.

Нас оточує осіб двадцять. Обличчя одних мені знайомі, інших ні, але з усіх очей на мене дивиться голод, страх і смуток. Перш ніж утрутитися в суперечку, я вирішую хвилику почекати, щоб краще зрозуміти ситуацію.

Якийсь чоловік виходить раптом уперед. Це — Пімон. Він тримав крамницю по продажу тютюну, паперу й газет. Я добре знаю його, але ще краще знайома мені його дружина Аньєса.

— Відкладати поділ немає рації, — каже він напруженим, як струна, голосом. — Ми гарантуємо, що він буде справедливий.

— І все-таки краще зачекати, — сухо мовить Фабрелятр, кліпаючи очима за скельцями окулярів у залізній оправі.

Я помічаю, що ні Пімон, ні Марсель, ні Лянуай не дивляться на Фабрелятра, коли той говорить, а також те, що Марсель, хоч він за-

пальний і невірноважений, не огризнувся, коли Фабрелятр прилюдно присоромив його за лайку. Побачивши голодні очі, якими юрба дивиться на хлібини, я доходжу висновку, що вона схвалює негайний поділ. Та, крім Марселя й Пімона, ніхто не насмілюється щось сказати. Брезкий, насуплений Фабрелятр тримає в страху двадцять душ!

— Та що там, починай,— звертається раптом місцевою говіркою старий Пужес до Лянуайя, і я зразу ж переконуюся, що Фабрелятр не розуміє його,— діли, голубчику, бо в мене вже аж слинка котиться, такий гарний цей хліб! — каже старий Пужес жартівливим тоном і сміється.

Але його ніхто не підтримує. Западає мовчанка. Лянуай дивиться на мене, а відтак зиркає на темно-зелений портал замку, ніби побоюється, що брама ось-ось розчахнеться.

Я розумію, що настав час утрутитися мені.

— Годі сперечатися! — кажу я, весело посміхаючись. — Ви з дрібниці робите цілу історію! Мені здається, що, коли вже ви потрапили в таку безвихідь, то не лишається нічого іншого, як вирішити справу більшістю голосів присутніх тут людей. Ну, то як, — підвищую я голос, — хто за негайний поділ?

На якусь хвилину всі ціпеніють. Відтак Марсель і Пімон підносять руки. Марсель рішуче, а Пімон повільніше, проте цілком упевнено. Лянуай зніяковіло опускає очі. За хвилину старий Пужес ступає крок уперед і піднімає вгору вказівний палець, по-змовницькому дивлячись на мене, але не наважується відірвати його від грудей, щоб не побачив Фабрелятр, який стоїть позаду нього. Мені стає соромно за цю його невеличку хитрість. І я не рахую його голос.

— Двоє «за», — констатую я, не даючи йому змоги запротестувати. — А тепер, хто проти?

Тільки один Фабрелятр піднімає палець, і Марсель шкірить зуби, зиркаючи на нього. Глумливо посміхається й Пімон.

— Хто утримується?

Ніхто не ворухнеться. Я окидаю очима цих людей. Неймовірно — вони не наважуються навіть утриматися!

— Двома голосами проти одного проголосовано за негайний поділ, — кажу я байдужим тоном. — Поділ провадитиметься під контролем дарувальників. Відповідальні за це Тома й Жаке.

Тома, який жваво бесідував з Каті (детальніше про неї я розповім пізніше), виходить уперед, за ним ступає Жаке. Натопт покірно розступається, пропускаючи їх до Лянуайєвої крамнички. Я кидаю погляд на спантеличеного Фабрелятра. Мабуть, він скаженіє в душі, що погодився з моєю пропозицією про голосування й навіть сам голосував, викривши в такий спосіб своє нутро. Я розумію, що цей простачок діє з наказу інших.

Лянуай охоче береться до роботи, й саме в ту хвилину, коли він починає розрізати буханці хліба, я помічаю Аньєсу з немовлям на руках, яка стоїть осторонь, залишивши в черзі чоловіка. Вона помітно змарніла, але така ж гарна, як і колись. Її біляве волосся виблискує на сонці, світло-карі очі здаються голубими. Я рушаю до неї. Відчуваю, що в мені прокидається давня пристрасть. А вона дивиться на мене сумними очима, буцімто промовляє: «От бачиш, сердешний Еммануєлю, якби ти був трохи рішучіший десять років тому, я б сьогодні була у Мальвілі». — «Так. Це теж промах, і я часто думаю про

нього». Я гладжу щічку дитинці, яка могла б бути моєю. Аньєса каже, що це дівчинка і що їй скоро буде вже вісім місяців.

Я хотів підійти до Каті, але мені перетяв шлях старий Пужес. Я знаю його добре. Якщо мене не зраджує пам'ять, йому недавно сповнилося сімдесят п'ять років. Він низенького зросту, худий, лисий, беззубий, з білими, трохи жовтуватими вусами на гальський зразок, і, гадаю, він пишається ними, бо раз по раз їх підкручує.

— А як це трапилося, — запитує Пужес, підкручуючи вуса й лукаво позираючи на мене, — що ти не зарахував мого голосу?

— Я не побачив тебе, — посміхаюсь я. — Мабуть, ти не дуже високо підняв руку. Наступного разу будь рішучішим.

— Усе ж таки, — відводить він мене вбік, — я голосував «за». Запам'ятай, Емманюелю, я голосував «за». Я не погоджуюся з тим, що тут твориться.

— Мабуть, тобі бракує прогулянок на велосипеді та двох склянок білого в Мальжаку, — чемно мовлю я.

Він дивиться на мене, похитуючи головою.

— Прогулянок мені не бракує. Емманюелю, ти не повіриш, але, як і раніше, я щодня їжджу департаментським шляхом на велосипеді. Це скорше тому, що в мене більше немає ніякого іншого дозвілля. Бо я не можу просити, щоб оті негідники з замку дали мені хоч наперсток вина! — веде він далі з стриманим гнівом.

— Слухай-но, — кажу я місцевою говіркою, — а чому б тобі тепер, коли шлях розчищено, час від часу не приїздити до Мальвіля? Мені не вимагатиме з тебе плати за склянку червоного вина, яке набагато смачніше, ніж Аделаїдине біле.

— О, я не відмовлюся. Який ти добрий, Емманюелю! І я не розповідь про це нікому, щоб не знайшовся ще хтось, хто схотів би цим зловживати!

Потім Пужес по-дружньому плеще мене по руці, посміхається, підморгує й підкручує вуса, в такий спосіб віддячуючи мені за те вино, яке вип'є в мене. Ми розлучаємося задоволені — він тому, що знайшов ще одну змогу пожититися за чужий рахунок, а я тому, що налагодив постійний і таємний зв'язок з Лароком.

Поділ у Лянуайєвій крамниці тим часом наближається до кінця. Одержавши свою частку хліба й масла, люди поспішають додому, мовби побоюючись, що в останню хвилину хтось може це в них відібрати.

— А тепер, — звертаюсь я до Лянуайя, — не гай часу й діли м'ясо.

— Але це забере багато часу, — відповідає Лянуай.

— Все одно починай.

Він дивиться на мене — гарний молодик, такий дужий і такий боязкий, — тоді відрізає половину м'яса, кидає його на стोलик і починає гострити ножа. В крамниці залишилися тільки Марсель, Тома, Каті і якась дівчина, котру Каті тримає за руку. Жаке пішов допомагати Коленові, який вантажить на Путівці своє залізяччя на воза. Про Смуглянку, як не дивно, всі забули, побачивши буханці хліба, а вона стоїть, прив'язана до кільця праворуч зеленого portalу, встроївши писок у в'язанку сіна, що її завбачливо прихопив із собою Жаке.

Нарешті я можу докладно змалювати Каті. Вона набагато вища й не така повна, як М'єтта, мабуть, регулярно читала жіночі журнали,

які пропагують худорлявість. У неї, як і в сестри, трохи завеликі ніс і підборіддя, гарні чорні очі, але зайве підмальовані губи й не таке густе, але добре викладене волосся. Вона в джинсах, які щільно облягають її, барвистій блузці, талія перехоплена широким поясом із золотою пряжкою, а в вухах, на шиї, зап'ясті й пальцях безліч найвигадливіших коштовних прикрас. Здається, вона щойно зійшла зі сторінок журналу «Мадмуазель аж тандр».

У Каті, на мою думку, не такий лагідний погляд, як у М'єтти, але, мабуть, сповнений дієвішої статевої агресивності, бо за кілька хвилин він зачарував Тома, який заціпенів перед нею. Каті, певне, зробила свій вибір ще в ту хвилину, коли ми злазили з воза, і зорить на свого обранця так пильно, що, на мою думку, він не зможе зостатися байдужим до неї.

— А як тебе звати?— питаю я дівчинку, яку Каті тримає за руку й про яку ми зовсім забули і яка вже давно стежить за кожним моїм рухом.

— Евеліна,— відповідає вона, вп'явшись у мене запаленими голубими очима; на змарніле її обличчя спадає довге, аж до самих ліктів, біляве й жорстке волосся. Я беру її попід пахви й піднімаю, щоб поцілувати. Вона зразу ж охоплює мене ногами й руками й відповідає на мій поцілунок так щедро, що я аж дивуюсь. Це, мабуть, і є та сирітка, про яку розповідав Фюльбер.

— Скажи, чи в тебе не знайдеться вільної хвилинки?— обертається до мене Марсель. — Я хотів би поговорити з тобою в своїй майстерні, доки не поприбігали оті негідники.

— З задоволенням,— відповідаю я й обертаюся до Каті й Тома:— Ви підете допомагати Коленові вантажити воза.

Проте Марсель веде мене не до своєї майстерні, а до маленької ідальні, вікно якої виходить у невеличкий дворик. Мені зразу впадає в око бузок. Захищений з усіх боків мурами, він лише трохи присмалився, але не згорів.

— Бачив?— спалахують радістю чорні Марселеві очі. — На моєму бузку є бруньки! Мій бузок не загинув, він відродиться. Сідай, Емманюелю.

Я сідаю. Евеліна зразу ж хапає мене рученятами за великі пальці й, схрестивши мої руки собі на грудях, притихає.

— Нема чим пригостити тебе, Емманюелю, — каже Марсель і сідає навпроти мене. Відтак сумно похитує головою. — Бачив?

— Та бачив.

— Чесно кажучи, тут треба бути справедливим. Попервах Фюльбер відігравав позитивну роль. То завдяки йому ми поховали загиблих. Він, так би мовити, навіть вселив у нас відвагу. А потім потроху почав з Арманом брати нас під ніготь.

— І ви не дали їм відсічі?

— Спершу не хотіли, а коли захотіли, було вже запізно. Люди Фюльберу довіряли. В нього надзвичайно гарно підвішений язик. Він сказав нам: «Треба перенести до замку всі запаси, які є в бакалійній крамниці, бо її хтось може пограбувати, довідавшись, що хазяїн загинув». Це здавалося цілком розумним, і ми так і зробили. Так само сказав він і з приводу ковбас. А потім черга дійшла до рушниць. Фюльбер сказав нам: «Не треба тримати вдома рушниць. Люди можуть перестріляти один одного. Їх теж слід здати до замку». І це, скажу я вам, було розумно. Бо навіщо нам рушниця, якщо

немає дичини? А одного чудового дня ми побачили, що він має в замку все: фураж, зерно, коней, свиней, ковбасні вироби, бакалійні товари й рушніці. Я вже не кажу про корову, яку ти нам привів. І тепер замок видає нам щодня порції. А ті порції не для всіх рівні, розумієш? Неоднакові вони й кожного дня, бо залежать від ласки господаря. Виходить, Фюльбер запанував над нами.

— А що робить там Арман?

— Арман — світська влада. Його обов'язок — тероризувати. Фабрелятр забезпечує розвідувальну службу. Він найдурніший серед них, я гадаю, ти сам у цьому переконався.

— А Жозефа?

— Жозефа — покоївка. Їй уже близько п'ятдесяти, і вродою вона теж не може похвалитися. Проте вона порається не тільки в господарстві, ти розумієш, що я хочу сказати. З нею в замку живуть Фюльбер, Арман і Газель. Газель, — провадить Марсель далі, — це той вікарій, якого Фюльбер має намір послати до тебе, коли належно його обтеше.

— А я думав, що Газель — це жінка...

— Жінка?! — Марсель регоче, і мені приємно, що він сміється, бо раніше завжди бачив його в майстерні веселим. — Газель — п'ятидесятирічний удівець. І якщо хочеш посміятися, то піди до нього вранці о десятій і подивись, як він порається по господарству, пов'язавши голову чалмою, щоб у волосся не набилося пороху. Він виконує всяку чорну роботу тільки за те, що його тримають у замку! Навіть не виходить звідти!

— А все інше як?

— А в усьому іншому він непоганий хлопець. Проте він дуже вірить Фюльберові і шанує його. Тому раджу тобі, якщо він таки оселиться в Мальвілі, остерігатися його.

Я вражено дивлюся на Марселя.

— Йому там нічого робити, бо мої друзі обрали мене своїм абатом.

Евеліна випускає мої пальці й злякано дивиться на мене, однак те, що вона прочитала на моєму обличчі, мабуть, заспокоює її.

— Послухай, Марселю, — кажу я, трохи помовчавши. — Ми давно знайомі з тобою. Ти знав і мого дядька, який шанував тебе. Якщо маєш бажання перебратися до Мальвіля з Каті й Евеліною, ми охоче приймемо вас.

— Дякую, — каже Марсель, і на очах у нього бринять сльози, — щиро дякую. Але я не можу прийняти твою пропозицію з двох причин: по-перше, Фюльбер видав укази.

— Укази?

— Еге ж, уяви собі, він видає укази, причому сам, ні з ким про це не радячись. І читає їх нам у неділю з кафедри. Перший указ, — я знаю його напам'ять, — гласить: «Приватна власність у Лароці скасовується, й усе майно — будинки, крамниці, продукти й ремісницькі інструменти — переходить до ларокської парафії».

— Цього не може бути!

— Почекай! Це ще не все. Другий указ: «Жодний житель Ларока не має права кинути місто без дозволу парафіяльної ради». А цю раду складають Арман, Газель, Фабрелятр та він сам!

Я приголомшений. Виходить, обережність, з якою я ставився до Фюльбера, цілком виправдана. До того ж я чимало наслухався й на-

дивився за ці сорок п'ять хвилин і зміг переконатися: Фюльберів режим не знайде багато захисників, якщо дійде до війни з нами.

— Парафіяльна рада ніколи не дозволить мені виїхати з міста. Швець завжди потрібен. Особливо тепер, — веде далі Марсель.

— Начхай на Фюльбера та його укази! — гнівно кажу я. — Іди збирайся в дорогу!

Марсель сумно хитає головою.

— Ні. Якщо хочеш, я скажу тобі про справжню причину: не хочеться кидати тутешніх людей. О, я знаю, вони не дуже відважні. Але якщо і я піду звідси, буде ще гірше. Ми з Пімоном бодай трохи стримуємо цих панів. Лишати його самого не хочу. Бо це для нього скінчиться дуже кепсько. — Марсель на хвилинку замовкає, відтак провадить далі: — Але якщо ти хочеш узяти Каті й Евеліну, то бери. Фюльбер якось уже натякав Каті, щоб вона йшла до нього покоївкою. Ти зрозумів? Я вже не кажу про те, що Арман теж упадає коло неї.

В цю хвилину з вулиці долинають якісь крики, потім до маленької кімнати, захакавшись, убігає Каті.

— Ходіть мерщій сюди! Арман задирається з Коленом! — кричить вона з порога й хутко зникає.

Я швидко біжу за нею. Помітивши, що Марсель хоче бігти за мною, зупиняюсь на порозі.

— Оскільки ти лишаєшся тут, — кажу йому місцевою говіркою, — тобі краще в це не втручатися.

Підбігши до воза, я застаю Армана в не дуже приємній позі. Жак й Тома скрутили йому руки. Тома тримає в руці якийсь ключ, а Колен, підстрибуючи, наче півник, розмахує в нього над головою уламком свинцевої трубки.

— Що тут у вас таке? — сумирно питаю я й стаю між Коленом та Арманом. — Жак й Тома, відпустіть Армана! Хай він пояснить, у чому річ.

Тома й Жак підкоряються. Щиро кажучи, обидва задоволені, що я втрутився, бо, хоч вони й скрутили Армана, Колен ніяк не наважується оглушити його.

— Це все він, — каже Арман з полегкістю, показуючи на Колену. — Твій товариш мене образив.

Я дивлюся на нього. Відтоді, як я востаннє бачив його, Арман розповнів. Його широкі плечі й міцна шия свідчать про те, що сили йому не бракує. До вибуху бомби він здобув собі тут таку славу, що варто було йому з'явитися десь на танцях, як усі звідти кидалися врозтіч.

— Та невже? А що він тобі такого сказав?

— Він сказав: «Я на тебе чхаю», — відповідає злопам'ятний Арман. — «Чхаю на тебе й на твій указ».

— Ти сказав це? — питаю я, повертаючись на закаблуках, і підморгую Коленові.

— Так, — відповідає він, ще не заспокоївшись. — Я сказав це, і...

Я перебиваю його:

— Ти, бачу, погано вихований. Як тобі не соромно? — голосно кажу місцевою говіркою. — Зараз же попроси пробачення. Ми ж приїхали сюди не для того, щоб когось ображати.

— Гаразд, я беру свої слова назад,— каже Колен, приєднуючись зрештою до моєї гри. — Але, до речі, — провадить він далі, — Арман теж назвав мене «курдуплем».

— Це правда?— обертаюсь я до Армана й окидаю його суворим поглядом.

— Він мене довів, — відповідає той.

— Справа в тому, що «курдупель» набагато гірше, ніж «я чхаю на тебе». В усякому разі, ми гості ларокського священика, і тобі, Армане, все-таки не варт переходити межі. Ми привели вам корову, привезли півбичка, два буханці хліба й кілограм масла, а ти називаєш нас курдуплями!

— Я його назвав курдуплем, а не вас,— каже Арман.

— Ми і він — одне ціле. Тому раджу тобі, Армане, зробити так само, як він, — забрати свої слова назад.

— Якщо це тебе задовольнить,— неохоче відказує Арман.

— Браво!— вигукую я.— Ну, а тепер, коли ви помирилися й коли можна розмовляти спокійно, я хочу знати, про що мова. Що це за указ?

Арман починає мені пояснювати.

— І ти, звичайно,— кажу я, коли він змовкає,— хотів застосувати указ Фюльбера й перешкодити Коленові забрати речі зі своєї майстерні, бо вона, згідно з указом, належить тепер парафії.

— Саме так,— каже Арман.

— Що ж, голубе, я тебе ні в чому не звинувачую. Ти тільки виконував свій обов'язок.

Арман дивиться на мене з подивом і не без підозри, кліпаючи білими віями. Я веду далі:

— Але розумієш, Армане, тут є одна заковика. Річ у тому, що в Мальвілі ми також видали один указ, згідно з яким усе майно, що було колись власністю мешканців Мальвіля, належить тепер замкові, де б воно не було. Отож Коленова майстерня в Лароці теж належить тепер Мальвілю. Сподіваюсь, ти не будеш заперечувати?— суворо питаю я Колена.

— Навіть гадки такої не маю, — відповідає той.

— Так вирішив пан Фюльбер, а не я, — пихато каже Арман.

Я беру його за руку, прагнучи допомогти ввічливо зійти зі сцени.

— Гаразд, ти зараз підеш і поясниш все від мого імені Фюльберові. Водночас повідомиш його, що ми тут і що вже не рано. А ви,— кидаю через плече Жаке й Тома,— вантажте далі, поки не надійде нове розпорядження. Отже, Армане, я сподіваюся, ти розтлумачиш Фюльберові, яке склалося становище.

— Спробую,— відповідає Арман, силкуючись приховати свою образу.

XII

Як тільки Арман пішов, у вікнах знов з'являються обличчя ларокців, а за хвилину всі вони висипають на головну вулицю. Побачивши, що Арман утік, мов побитий собака, вони підбадьорюються. Проте

страх їхній остаточно ще не розвіявся, вони крадькома позирають на Фабрелятра, ніхто з них не відважується прокоментувати сварку або потиснути руку Коленові. Але всі розмовляють голосно, жваво жестикулюючи. Очі в них збуджено блищать. Я піднімаюся східцями до Лянуайєвої крамнички, стукаю в двері й голосно кажу:

— Перш ніж забрати до Мальвіля цих кобил, я хочу трохи розім'яти їх, оскільки їх давно ніхто не сідлав. Це, певне, буде цікаве видовище. Що, коли я попрошу Фюльбера дозволити вам прийти подивитися?

Усі з радістю схвалюють мою пропозицію. Мене це трохи дивує. Хоча в мене часу обмаль, я вирішую затриматися тут ще трохи. Лівої моєї долоні торкається чиясь тепла рука. Це Евеліна. Я нахиляюся до неї.

— Йди до воза й скажи Каті, що я чекаю на неї в її дядька. Хай приходить негайно.

Вибравши момент, коли Фабрелятр відвернувся, я біжу до будинку шевця. Трохи пізніше туди приходить і Марсель. Він також повеселішав.

— Можеш вважати, Емманюелю, що ти здорово потішив ларокців своєю витівкою! Крім того, що їх тут утискують, доймає ще й нудьга. Роботи ніякої. Я ще потроху шевцюю. Доки вистачить шкіри. А інші? Пімон, Лянуай, Фабрелятр? А хлібороби, які зможуть виїхати в поле не раніше жовтня? Немає ні радіо, ні телебачення, ні навіть програвача. Спершу люди ходили до церкви лише задля того, щоб зібратися разом і когось послухати. В перші дні Фюльбер заміняв їм телебачення. На жаль, те, що розповідає Фюльбер, швидко всім набридло, бо він розповідає одну й ту саму казку. Найстрашніше, що ми всі сидимо по домівках. І чекаємо прочуханки! Якщо так триватиме й далі, ми незабаром перестанемо бути схожі на людей.

Я не встигаю йому щось відповісти, бо до кімнати разом з Евеліною вбігає Каті.

— Каті,— кажу я,— в мене дуже мало часу. І я не стану виголошувати перед тобою довгих промов. Якщо бажаєш, можеш перебратися разом з Евеліною до Мальвіля. Твій дядько не заперечує.

Вона червоніє, і в очах у неї з'являється пожадливий блиск. Але вона сразу ж гасить його.

Я швидко веду далі:

— Ти сама знаєш, що, коли ми попрохаємо про це дозволу в Фюльбера, він нам його не дасть. Через те вам треба вирушити по-тай. За кілька хвилин, мабуть, усі жителі міста зберуться на майданчику, щоб подивитися виставу, яку я влаштую з кіньми. Ти туди не підеш. Залишишся дома. Як тільки люди підуть до замку, ти спакуюєш свої та Евелініні речі, віднесеш їх на воза й старанно прикриєш порожніми мішками. Відтак ви обидві вийдете у південні ворота і, пройшовши кілометрів із п'ять, зачекаєте нас на роздоріжжі Рігуді.

— Я знаю, де це,— мовить Каті.

— І не показуйтеся, поки не впізнаєте нас. А ти, Евеліно, в усьому слухайся Каті.

Евеліна згідливо киває головою, пильно дивлячись на мене. Западає мовчанка.

— Ну, Марселю, я кидаю тебе, не хочу, щоб Фабрелятр побачив мене в твоєму домі. Це тебе скомпрометує.

На вулиці до мене підходить висока, огрядна жінка в синьому пуловері й широких штанях. В неї густе коротке й посивіле волосся, велика нижня щелепа й голубі очі.

— Пане Конт,— поважно говорить вона,— дозвольте відрекомендуватися: Жюдита Медар, викладачка математики, незаміжня. Кажу, незаміжня, а не стара дівка, щоб уникнути непорозумінь.

Такий початок розмови здається мені цікавим, і, оскільки її го-вірка не схожа на тутешню, я питаю, чи вона тутешня.

— Родом я з Нормандії,— відповідає жінка, міцно хапаючи мене за праву руку, трохи вище ліктя. — А живу в Парижі. Точніше, жила тоді, коли Париж іще існував. Та в Лароці в мене також є будинок, і завдяки йому я уціліла.

Вона знову стискає мій біцепс. Я роблю непомітний рух, щоб звільнитися від ручища цього вікінга в спідниці, але вона ще дужче стискає мої м'язи.

— Завдяки йому я вціліла,— провадить вона далі,— й попала під владу теократичного диктатора.

Нарешті! Принаймні хоч одна людина не боїться тут Фабрелятрових вух.

— Пане Конт,— провадить вона далі ораторським тоном,— я вас хвалю. Хвалю за сміливий поділ харчів,— вона знову стискає мою руку,— тільки завдяки вам ми отримали свої порції. Я хвалю вас також за те, що ви протистояли цьому есесівцеві. Я сьогодні пізно встала, а то була б підтримала вас.— Вона раптом нахилиється до мене — я кажу, нахилиється, бо в мене таке враження, що вона на цілий вершок вища від мене,— й каже на вухо:— Пане Конт, якщо колись ви захочете виступити проти цього бідолахи, я вам допоможу.

Слова «я вам допоможу» вона вимовляє півголосом, але досить бадьоро.

Я йду до воза. Його вже закінчують вантажити. Розчервонілий Тома безперестанку блимає на будиночок шевця, а потім відводить мене вбік і запитує:

— Що трапилося? Чому Каті нас кинула?

Я нишком сміюся з цього «нас».

— В Евеліні напад астми, й Каті біля неї.

Тома зніяковіло опускає очі, відтак знову підводить їх і, набравшись духу, говорить безбарвним тоном:

— Скажи, Емманюелю, ти не заперечуватимеш, якщо Каті переїде в Мальвіль до сестри й бабусі?

Я приголомшено дивлюся на нього.

— Тома,— кажу за хвилину,— пообіцяй мені одну річ, а саме: що ти не втручатимешся в цю справу.

Тома вагається, але щось у моєму голосі й очах змушує його скоритися, і він каже:

— Обіцяю.

Я повертаюся і йду головною вулицею. Щойно розчинилася велика темно-зелена брама portalу, й гомін на вулиці раптом вщухає.

Першим з брами виходить Арман. Він злий і насуплений. За ним ступає якийсь красень, котрого я не знаю. Судячи з розповіді Марселя, це — Газель. І нарешті з'являється Фюльбер.

Мало сказати, з'являється. Він виходить наче на сцену. Залишивши за собою браму відчиненою (зачиняти її — обов'язок Газеля), Фюльбер зупиняється й батьківським поглядом окидає натовп.

Тільки забачивши, що я розштовхую натовп і підіймаюсь до нього, він по-братерському простягає до мене руки і йде назустріч.

— Ласкаво просимо до Ларока, Емманюелю,— каже Фюльбер поважним голосом і стискає мою долоню обома руками, ніби то не долоня, а якийсь скарб. — Який я радий, що бачу тебе! Безперечно ж,— провадить він далі, неохоче випускаючи мою долоню,— Колен не мешканець Ларока, і наші укази його не стосуються. Він спокійно може забирати начиння з своєї майстерні.

Ці слова Фюльбер вимовляє так швидко й так недбало, наче про це ніколи й не поставало питання.

— А ось і корова,— провадить він захоплено, обертаючись до Смаглявки, і здимає руки, мовби збирається благословити її. — Хіба це не диво, що бог створив тварину, яка з сіна й трави дає нам молоко? Як ви її кличете?

— Смаглявою.

— Сподіваюсь, що ця Смаглявка даватиме нам біле молоко. — Він усміхається своєю попівською усмішкою, на яку відповідають тільки Фабрелятр і Газель. — Мені відомо також, Емманюелю, що ти привіз нам чудові подарунки. — І повертає до мене сповнені благодюшності очі.— Хліба! М'яса! Масла! — Після кожного слова він підносить угору обидві руки.

— Дві хлібини й масло — це справді подарунки,— кажу я відверто. — Але м'ясо, ні. Ходи-но, Фюльбере, зі мною. — І веду його до м'ясникової крамнички. — Сам бачиш, що це чимало. Половина бичка. Я сказав Лянуайєві не гаятися й порізати м'ясо, бо день буде гарячий, а холодильників у вас немає. Отож підкреслюю ще раз,— веду я далі,— хліб і масло — це подарунки, а м'ясо — ні. Мальвіль сподівається одержати за нього від Ларока цукру й мила.

— Гаразд,— мовить солодкавим голосом Фюльбер. — Я не знаю, скільки в нас лишилося цукру. — Й блимає сердито на Газеля, який хотів щось сказати,— але ми зробимо все можливе, щоб тебе задовольнити, принаймні частково. Ти вже мав змогу переконатися, що ми живемо у великих злиднях. У нас немає такого достатку, як у Мальвілі. — Він по-змовницькому підморгує парафіянам. — Через те вибач нам, Емманюелю, ми не можемо навіть запросити вас на обід.

— Я поїду зразу ж, тільки-но одержу коней, рушниці, цукор і мило,— відказую я. — А втім, ні. Перед від'їздом хочу трохи розім'яти коней. — І розповідаю йому про свій намір поїздити верхи на майданчику.

— Та це ж просто чудово!— вигукує Фюльбер, вдаючи з себе добряка, коли це йому нічого не коштує. — В нашому місті майже немає розваг, і твоя вистава, Емманюелю, буде для нас бажаною, якщо це не дуже небезпечно для тебе. Ну, ходімо,— каже він і широким жестом запрошує паству до замку. — Не марнуймо часу, бо ти поспішаєш... Але я не бачу Каті,— здивовано зауважує він, коли на його знак Газель і Арман широко розчиняють обидві ступки брами, й ларокці, трохи пожвавішавши, заходять до замку.

— Каті лишилася з Евеліною, бо в дівчинки приступ астми. Мені щойно сказали про це,— відповідаю я і швидко йду до замку.

Кіньми я займуся пізніше, спершу прошу Фюльбера дати мені рушниці, набоїв, цукру й мила. Фюльбер доручає це Газелеві, віддавши йому в'язку ключів і щось шепнувши на вухо. За мною йдуть Жакс й Колен, прихопивши два великих мішки.

Я йду поруч з Газелем довгим, викладеним мармуровими плитами коридором замку.

— Газелю, я чув, що Фюльбер хоче призначити тебе священиком,— кажу йому.

— Ні, це не зовсім так,— відповідає він.— Пан Фюльбер має намір поставити мою кандидатуру на голосування ларокських парафіян.

— І послати тебе до Мальвіля?

— Якщо, звичайно, ви не проти,— покірно каже Газель. Дивна річ, але ці слова зовсім не звучать у нього фальшиво.

— Проти тебе, Газелю, ми нічого не маємо. Але, я гадаю, що тобі буде шкода кидати замок і свій дім у Лароці.

— Авжеж,— відверто признається Газель, і це мене ще дужче дивує.— Особливо свій дім.

— Так от, тобі не доведеться його кидати,— кажу я.— В неділю ввечері віруючі Мальвіля одноголосно обрали мене своїм абатом.

Я чую позад себе чийсь сміх і здогадуюся, що то сміється Колен, проте не озираюся. Газель зупиняється й приголомшено дивиться на мене.

— Ви повідомили вже про це пана Фюльбера?— запитує він кволим голосом.

— Не мав іще для цього нагоди.

— Справа в тому, що це викличе в пана Фюльбера велике невдоволення,— каже Газель і йде далі коридором поряд зі мною.

Двері льоху замкнені на ключ, і Газель відмикає їх. В цьому льоху Фюльбер зберігає скарби, відібрані в ларокців. Льох поділений навпіл. В тій половині, де стоїмо ми, лежить усе неістинне. В другій половині, куди ведуть маленькі двері з великою колодкою, зберігаються бакалійні товари, ковбасні вироби, вино. Газель не дозволяє мені туди заходити, і я встигаю зазирнути лише краєчком ока.

Рушниці стоять у піраміді й лежать на полицях, тут же дбайливо покладано бойові припаси.

— Ну ось,— безбарвним голосом каже Газель. — Вибирай.

Я розгублююсь від такої великодушності. Потім починаю здогадуватися, що вона йде від цілковитого невігластва Фюльбера й Газеля, але не подаю й знаку і зиркаю на Колена, щоб він чогось не бовкнув. Я нараховую одинадцять рушниць (більшість із них мисливські), але серед цих скромних пукавок бачу блискучу, розкішну спрінгфілдську рушницю, яку, певне, купив Лормійо, щоб узяти участь у сафарі. З цієї рушниці можна вбити буйвола на відстані ста п'ятидесяти метрів. Я не зразу беру її, спершу перевіряю набої. Набоїв відповідного калібру цілком досить. Решту зброї я вибираю дуже швидко: беру довгоствольний карабін моделі 22 з оптичним прицілом, який, мабуть, належав синові Лормійо, і найкращу мисливську двоствольку. Набоїв до них також вистачає. Ми кладемо в мішок зі зброєю й набої, і я прошу Жаке зав'язати його. Потім Газель хапає другого мішка і, просячи нас залишитися в першій половині льоху («Такий тут порядок»,— каже він, вибачаючись), іде на другу половину. За хвилину Газель повертається звідти й подає мені наповнений мішок.

Трохи переходя я йду до конюшні. Обидві кобили здаються мені худими, а також брудними. Я чищу їх скребницею й щіткою. Арман стежить за мною своїми блідими очима, але не допомагає мені.

Я купив цих кобил в одного циркача. Одна називалась Морганою, а друга — Мелюзіною. Обидві були зовсім білі, з довгими хвостами й густою гривою.

Коли пан Лормійо побачив їх у мене, то, крім трьох коней, вирішив купити і їх. Даремно я доводив йому, що вони циркові й небезпечні для того, хто не вміє з ними розмовляти. Він наполіг на своєму й поставив мене перед вибором: або бере всі п'ять, або жодного. Я поступився. Але він мені добре заплатив.

Ларокці вже зібралися на терасі замку, коли я вийшов на майданчик з Морганою; Арман вивів Мелюзіну.

Трава на майданчику в день події трохи підсмалилася, але не зовсім обгоріла, і я двічі пройшов з Морганою по колу, перевіряючи твердість землі під ногами. Дощ пом'якшив її, але не перетворив на губку. Я стрибнув у сідло й зробив два кола, а третій — з низкою поворотів, аби пересвідчитися, чи Моргана не забула вже, що її колись дресирували. Почавши четвертий круг, я стиснув її боки ногами, переклав повіддя в ліву руку й раптово викинув правицю вперед і вгору; Моргана почала підстрибувати по баранячому, і в глядачів склалося враження, що вона хоче скинути мене. Насправді ж вона тільки виконувала мою команду, мені не загрозувала ніяка небезпека.

Я тричі виконав цей номер, після кожного з них переходячи на спокійний крок, потім повільно зробив ще один круг і зістрибнув на землю.

Фюльбер, який сидів у першому ряду між Фабрелятром і Газелем, зіпершись на кам'яне поруччя, крикнув мені «браво!» й плеснув у долоні. Й тут сталося несподіване. Ларокці бурхливо зааплодували; оплески тривали довго ще після того, як він перестав удавати, що це його теж зацікавило. Я краєчком ока зиркав на Фюльбера. Він зблід, міцно стулив губи, очі його занепокоєно забігали. Чим довше тривали оплески, тим більше, мабуть, він переконувався, що ці оплески спрямовані проти нього.

З Мелюзіною я мав виконати інший номер. Тут мені доведеться падати з сідла. Яка добра й гарна кобила ця Мелюзіна! І скільки вона заробила грошей своєму господареві, коли на зйомках кінофільму падала під кулями! Вступна частина тривала довгенько. Треба було як слід розім'яти її м'язи, щоб вона могла падати без будь-якої небезпеки. Коли я відчув, що вона вже розім'ялася, я скинув з ніг стремена, зав'язав повіддя, щоб під час падіння Мелюзіна не заплуталася в ньому, й помчав галопом. Я вирішив виконати трюк на закруті, якраз навпроти самого замку. Опинившись там, я смикнув лівий повід, а сам, щоб не втратити рівноваги, перехилився на правий бік. Мелюзіна в ту ж мить, мов підтята, впала на землю. Я перелетів через її голову й кілька разів перевернувся. Публіка злякано скрикнула. А коли підвівся, всі полеглим зійшлися. Мелюзіна тим часом лежала на боці «мертва», поклавши голову на землю й зажмуривши очі. Я підійшов до неї, взяв у руки повіддя й цмокнув. Вона зразу підвелася.

Я повторив цей трюк ще раз. Потім вирішив, що цього часу для Каті, мабуть, вистачило цілком, зістрибнув на землю й не без виклику простяг повід Арманові, який з гідністю взяв його. Оскільки він тримав уже й Моргану, то тепер у нього були зайняті обидві руки.

Ларокці гучно заплодували. Побачивши, що Арман стоїть бездіяльно, вони кинулися сходами вниз, на майданчик, і, оточивши мене, почали гучно вітати. На терасі лишилися тільки Фюльбер, Газель і Фабрелятр — жалюгідна самотня жменька. Арман стояв на травнику, міцно тримаючи за повід двох кобил, які злякалися натовпу, що раптом кинувся до мене. Скориставшись із цього, ларокці посміливішали. Їм замало було оплесків, і вони почали скандувати моє ім'я. Дехто намагався сховатися від очей Фюльбера, який непорушно й мовчки стояв на терасі, але всі голосно кричали: «Дякуємо, Емманюелю, за подарунки!»

Це почало скидатися на бунт. «Що, коли скористатися з цього і повалити владу Фюльбера?» — подумав я. Але Арман був озброєний, а я перед тим, як мав сідлати кобил, віддав свою рушницю Коленові. Колен гомонів про щось із Аньєсою Пімон, Тома заглибився в свої думки, Жакє я теж ніде не бачив. Я вийшов з натовпу й попросував до Фюльбера.

Він у супроводі Газеля й Фабрелятра спустився сходами з тераси мені назустріч. Фюльбер ішов і свердлов очима ларокців, які хвилину тому радісно вітали мене, а тепер, коли він наближався до них, замовкли й розступалися перед ним. Фюльбер холодно поздоровив мене з успіхом, але навіть не глянув у мій бік, бо не зводив очей зі своєї пастви, прагнучи повернути її на праведний шлях. Хоч я вважав його справжнім негідником, мушу сказати, що спокій Фюльбера викликав у мене повагу. Він мовчки провів мене аж до брами.

Коли він зі мною попрощався, улесливість його мов вітром здуло. Фюльбер більше не заірошував мене ще приїхати коли-небудь до нього. Коли останній мешканець Ларока зайшов у замкові ворота, вони одразу ж зачинилися. Я зрозумів, що там відбудеться негайне засідання парафіяльної ради, щоб обміркувати, як знову швиденько приборкати паству.

Жакє поїхав трохи раніше й чекав на нас за містом, боячися, що Силач почне рватися до кобил у тісній вуличці посеред людського натовпу. Біля південних воріт я помітив на стіні поштову скриньку. Колись вона була гарного жовтого кольору, а тепер стала якась безбарвна, потемніла, напис зітерся.

— Бачиш? — каже Марсель, який проводить мене. — Ключ і досі стирчить у замочку. Сердешний поштар згорів у ту мить, коли хотів забрати зі скриньки листи.

Марсель повертає ключика в замочку. Дверцята відчиняються й знову зачиняються. Я веду Марселя до мальжакського шляху. Розмовляю з ним ще кілька хвилин. Знаю, яким самотнім почуватиме він себе без Каті й Евеліни, коли повернеться додому. До того ж його чекає маловтішна перспектива постати перед Фюльбером, щоб пояснити свою поведінку під час поділу харчів. За хвилину всі думки мої заповнюює Мальвіль. Без його мурів я такий же беззахисний, як черепаха без свого панцира.

Я підходжу до Тома й тихим голосом кажу:

— Сідай на Моргану.

— Ти збожеволів. Після того, що вона виробляла з тобою?

— Це був тільки цирк. Моргана аж занадто слухняна.

Я коротко пояснюю йому, як слід поводитися в сідлі, забираю в Колена Мелюзіну, відїжджаю трохи вперед. Тома зразу ж рушає за мною. Діставшись до першого повороту, я переходжу на повільну.

ступу. Тома наздоганяє мене й мовчки повертає до мене своє обличчя.

— Тома!

— Що? — питає він, затамувавши дух.

— За наступним поворотом ти перейдеш на рись. За п'ять кілометрів звідси є роздоріжжя з камінним хрестом. Там ти зачекаєш на мене.

Він секунду нічого не розуміє, а тоді про все здогадується. Обличчя його радісно сяє, і він пускає Моргану учвал. Божевільний! Хоча б звернув на узбіччя!

Я стримую Мелюзіну, яка й собі хоче перейти на галоп. Я задоволений, що лишився на самоті, щоб обміркувати своє гостювання в Лароці. Всього якихось п'ятнадцять кілометрів од Мальвіля, але вже зовсім інший світ. Інший суспільний лад. Усі низинні квартали, які не змогла захистити або захистила недостатньо північна скеля, зруйновані. Три чверті населення загинуло. Голод, неробство, тиранія. Й до того ж непевність. Місто захищене вкрай погано, незважаючи на його міцні укріплення. Зброї вистачає, але її не наважуються роздати людям. Найбагатші в кантоні землі, але продукти діляться несправедливо. Нещасне, голодне місто, шанси якого на те, щоб вижити, мізерні.

Ларокців я більше не боюся. Тепер я знаю, що Фюльберові не вдасться підбурити їх проти мене. Однак мені шкода їх, і я вирішую, що в майбутньому допомагатиму їм, чим тільки зможу.

Мелюзіна піднімає вуха, нашорошує їх, і тієї ж миті за кілька метрів од мене на шляху виринає Евеліна.

— Я знала, що зустріну тебе, — каже вона й без будь-якого страху підходить до Мелюзіни. — Я покинула тих двох. Вони весь час цілуються й нітрохи не зважають на мене!

Я сміюся й подаю їй руку.

— Сідай сюди, ми зараз під'їдемо до них.

Я сядовлю її попереду себе в сідло.

— Візьмись ручками за луку сідла. Отак. А тепер притулися до мене.

Я пускаю Мелюзіну риссю й відчуваю, що Евеліна вся тремтить.

— Ну як?

— Трошечки страшно.

— Нічого не бійся! І не напружуйся так. Розслабся!

— Дуже трясе.

Я притискаю її до себе, й метрів двісті чи триста ми їдемо мовчки.

— А тепер як?

— Чудово! — відповідає вона зміненим, тремтячим голосом. — Я — наречена вельможі, який везе мене до свого замку.

Кажучи це, Евеліна повертає до мене голову. Перегода веде далі:

— Ти мусиш завоювати Ларок і Курсежак.

— Як завоювати?

— Зі зброєю в руках.

— А що від цього зміниться? — питаю я.

— Ти знищиш мечем Армана та священика й сам станеш королем країни.

Я сміюся.

— Ця програма підходить мені цілком. Особливо «знищувати мечем».

— Отже, ти згоден? — обертається Евеліна й побожно дивиться на мене.

— Я подумаю.

Мелюзіна починає іржати, Силач, який біжить метрів за тридцять-сорок, одразу ж відгукується. За поворотом ми бачимо Моргану, яка стоїть, безцеремонно поклавши морду на голову Тома, а той палко цілує Каті.

— Ой, які вони всі троє смішні! — скрикує Евеліна.

— Емманюелю, — озивається Тома, зиркаючи на мене трохи винуватими очима, — чи можна мені взяти Каті в своє сідло?

— Ні, не можна.

— А ти ж посадовив Евеліну.

— В неї не та вага й не ті габарити.

За хвилину нас наздоганяє віз. Колен зістрибує на землю, щоб Каті могла сісти біля бабусі. Вихідці зі «Ставка» неймовірно раді їй, а особливо М'етта, яка, тільки-но виїхавши з Ларока, знайшла під мішками валізи й, відкривши їх, упізнала сестрині речі.

— Тома, давай від'їдемо трохи вперед, — кажу я. — Інакше Жаке взагалі не зможе втримати Силача. Бачиш, як він рветься до кобил?

Коли віз залишається позаду, я переходжу на повільну ступу.

— Емманюелю, — озивається Тома, відсапуючись, ніби він теж біг. — Каті хоче, щоб ти завтра повинчав нас.

Я вражено дивлюся на нього. Ще ніколи Тома не здавався мені таким вродливим. Вогонь життя б'є з його очей, ніздрів і напіврозтулених уст. Я недовірно перепитую:

— Каті хоче, щоб я вас повинчав?

— Еге ж.

— А ти?

Він здивовано дивиться на мене.

— Я, звичайно, теж.

— Але ж ти атеїст.

— Ти теж несправжній священик, — парирує він мій удар.

— Ти тут трохи помиляєшся, — швидко відповідаю я. — Я не самозванець, як Фюльбер. Мене вибрали віруючі. І я сумлінно виконуватиму їхню волю.

Тома дивиться на мене, роззявивши рота.

— Але ж ти також атеїст, — каже він трохи перегодя.

— Ми з тобою ніколи не дискутували з приводу моїх релігійних почуттів, — сухо відповідаю я. — У всякому разі вірю я в бога чи не вірю — це не має нічого спільного з моїми обов'язками.

Тома хвилю мовчить, а тоді питає тремтячим голосом:

— Невже ти відмовишся повинчати нас тільки тому, що я атеїст?

— Ну що ти, навпаки. Ваш шлюб буде дійсним саме тому, що ви його бажаєте. Вас єднає взаємна воля. — За хвилину додаю: — Можеш бути спокійний, я вас повинчаю. Хоч це й безглузда, але я вас повинчаю.

Тома ображено дивиться на мене.

— Чому?

— Бо Каті додержується традицій старого світу й прагне з тобою повинчатися, хоч і зовсім не збирається бути тобі вірною дружиною.

— Ти вважаєш, що вона буде мене зраджувати? — питає Тома більше з острахом, ніж з іронією.

— Ти добре знаєш мою точку зору: в общині, де є лише дві жінки на шістьох чоловіків, моногамія неможлива.

Западає мовчанка.

— Каті мені подобається, — каже Тома.

— Мені вона теж подобається! І Мейссоньє! Й Коленові! Пейссу, гадаю, теж не буде до неї байдужий, коли побачить її.

— Я зовсім не це маю на увазі, — каже Тома.

— Ні! Якраз це! Особливо, коли зважити, що відтоді, як ти познайомився з нею, не минуло й двох годин.

Я чекаю відповіді, але Тома, видно, вже втратив бажання спечечатися.

— Коротше кажучи, — сухо питає він, — ти повинчаєш нас чи ні?

— Повінчаю.

Він скупно дякує мені й замикається в собі, наче устриця.

З годину не чути майже ніяких звуків, лише глухе тупотіння кінських копит і гуркіт воза.

Чому щоразу, коли я знов бачу Мальвіль, у мене так шалено калатає серце? За п'ятсот метрів від надбрамної башти переді мною виростає Пейссу з рушницею за плечем; він широко усміхається. Я зупиняюся.

— А ти що тут робиш? Що трапилося?

— Одна тільки радість, — усмішка його розпливається ще ширше, і він урочисто виголошує: — В Рюнах зійшла пшениця.

XIII

Справді, вона зійшла.

Я нашвидку з'їдаю шматок шинки, й Пейссу широкими кроками веде нас, Колена, Жаке, мене і, звичайно, Евеліну, яка не відступає від мене, на поле в Рюнах. Ми йдемо туди з рушницями через плече, хоча вже й не боїмося Ларока.

Спускаючись кам'янистою доріжкою по дну колишнього потічка, бачимо вдалині лише ріллю. Чудову чорну ріллю, а не шар чорного пилу, як було до дощу. І треба справді підійти дуже близько, щоб помітити прорість. О, вони малесенькі, зовсім крихітні, ці стебельця! Якихось кілька міліметрів. Та все ж можна заплакати з радощів, побачивши ніжні зелені пагінці, що пробиваються з чорнозему! Правда, ми цю нивку добре обробили й не пошкодували гною. Але коли подумаєш, що дощ випав тільки чотири дні тому, сонце гріє лише три дні, і за такий короткий час зерно проросло, — мимоволі дивиєшся. Я торкаюся ріллі. Вона тепла, наче людське тіло. Мені навіть здається, що в ній пульсує кров.

— Тепер вона врятована, — весело озивається Пейссу.

«Вона» — то, певне, земля. Або нивка в Рюнах. Або пшениця.

— Еге ж, — мовить Колен, — вона росте, тут нічого не скажеш, але... Навіть якщо вона не забариться викинути стебло...

— За два тижні вона викине стебло, — поважно перебиває його Пейссу.

— Гаразд, припустімо, але зверни увагу, який уже пізній час. Треба, щоб пшениця вчасно достигла.

Коленові слова здаються Пейссу блюзнірством.

— Не мели дурниць, Колене, — суворо каже Пейссу. — Пшениця, яка так швидко росте, завжди своє візьме.

— За умови, що... — озивається Жаке.

Пейссу роздратовано обертається до нього.

— За умови, що?..

— Що сонце грітиме далі, — зухвало відповідає «кріпак».

— І що йтимуть дощі, — докидає Колен.

Цей скептицизм незрозумілий Пейссу, і він знижує широкими плечима.

Після нас увесь Мальвіль іде в Рюни помилуватися пшеницею, ідуть навіть Тома й Каті, звичайно, взявшись за руки. Ми намагаємося не стояти на шляху в цих двох, бо вони бредуть, нічого й нікого не помічаючи.

Цього вечора Евеліна, яка весь час кашляє, примушує Тома звільнити місце за столом праворуч від мене. Той мовчки пересувається на один стілець, Каті сідає праворуч від нього. Тепер нас за столом дванадцяттеро, інші сидять на своїх місцях, лише Момо чомусь опинився на останньому стільці, на якому досі сиділа Мену, вона ж встигла ліворуч від Колена. В такий спосіб Момо зайняв стратегічно вигідне становище. Коли настане зима, він сидітиме спиною до вогню. А головне, йому добре видно Каті, сусідку зліва, а також М'етту, що сидить з того боку столу. І він, жуячи, зиркає то на одну, то на другу. На Каті дивиться з якимсь радісним подивом, наче султан, який побачив у своєму гаремі нове обличчя. А М'еттою він просто милується.

— Хочу тобі сказати, — звертається до мене Каті, притишуючи голос, — що цієї ночі, певне, в Евеліні буде напад астми. Вже два дні вона кашляє.

— Що треба робити, коли починається напад?

— Нічого особливого. Ти приходиш до неї і заспокоюєш її; якщо маєш одеколон, змочуєш ним їй чоло й груди.

Я звертаю увагу на оце її «ти». Бачу з обличчя Каті, що їй залишилось сказати найважче. Вирішую допомогти.

— І ти хочеш, щоб я був коло неї цієї ночі?

— Авжеж, — мовить вона з полегкістю. — Розумієш, моя бабуся розгубиться, почне метушитися, робитиме не те, що треба.

Точна характеристика Фальвіни. Я схвально киваю головою.

— Отже, — веде далі Каті, — якщо в Евеліні буде напад, бабуся може покликати тебе?

Я заперечливо хитаю головою.

— Вона не зможе. Вночі двері головної башти замикаються зсередини.

— А не можна на одну ніч?..

— Ні. Правила безпеки не допускають винятків, — суворо відповідаю я.

Вона розчаровано дивиться на мене.

— Є один вихід із цього становища. Я покладу спати Евеліну в своїй кімнаті на канапі, яку звільнив Тома.

— Ти це зробиш?! — радісно вигукує вона.

— Чому б ні?

— Тільки попереджаю тебе, — каже Каті. — Якщо ти поселиш її в своїй кімнаті, вона вже не схоче піти звідти.

Я всміхаюсь.

— Не журись. Колись та забереться...

Каті також усміхається. Бачу, що їй полегшало.

Евеліна, яка після приїзду до Мальвіля ночувала з Фальвіною та Жаке на третьому поверсі будиночка, дуже зраділа, довідавшись, що поселяється в моїй кімнаті. Однак вона тішиться недовго. Як тільки лягла на канапу, і М'єтта, що допомагала мені постелити їй, вийшла з кімнати, починається напад. Евеліна задихається, піт заливає їй чоло. Вже не дивиться на мене. Вона не здатна розмовляти, очі її втупилися кудись у порожнечу, голова відкинулася назад, по щоках ллється піт, вона кашляє й захлинається. Волосся, безперестану падаючи на лоба, заважає їй, і я зв'язую його мотузочком, знайденим в шухляді письмового стола.

Оце й усе, чим я можу допомогти: одеколон і мотузочок.

Я дивлюсь на Евеліну й думаю про наші злидні, наше безсилля і про те, що було б, коли б стався новий приступ апендициту в мене.

Очевидно, десь опівночі — мій годинник лежить на письмовому столі, а я втратив будь-яке відчуття часу — в Евеліні починається затяжний кашель, і вона ледве чуто просить подати їй носовичка. Чую, як вона довго відхаркується, потім, геть виснажена, падає мені на груди.

Коли я знову розплющую очі, то бачу, що вже день, сонце заливає кімнату, а я незручно лежу впоперек ліжка; Евеліна спить у мене на руці. Підводжуся й відчуваю, що затерпло ліве стегно; одразу починаються ревматичні болі в шиї. Обережно, щоб не розбудити Евеліну, кладу її горілиць і розв'язую мотузочок, яким зв'язав був її волосся. Під очима в неї синці, обличчя бліде, змарніле — можна подумати, що вона мертва.

Об одинадцятій годині, принісши їй на маленькій таці кухоль парного молока з цукром і скибку пирога з маслом, буджу її. Примусити Евеліну щось з'їсти дуже важко.

Коли спускаюся вниз з порожнім кухлем на таці, у дворі перед головною баштою бачу невеличкий гурт людей: Тома, Пейссу, Колена — вони тримають руки в кишенях, і М'єтту, яка, здається, чекає на мене. Але вона мовчки забирає тацю, круто обертається на каблучках і прямує до будиночка, навіть не глянувши на мене.

— Ну ось, — озивається Пейссу, — ми хотіли сказати тобі, Еманюелю, що вже поскладали Коленове залізничка й тепер нудимося.

— А де Мейссоньє?

— Мейссоньє має роботу, — мовить Пейссу. — Він майструє лука, що ти його замовляв. Жаке й Момо доглядають тварин. А нам, що робити нам? Милуватись тим, як росте пшениця?

— Ви добре зробили, що прийшли мені це сказати. Я маю цілу програму. Перше: уроки верхової їзди для всіх. Друге: уроки стрільби. Третє: підняти фортечні стіни, на які можна тепер видертись за допомогою драбини.

Коли я думаю про два наступні місяці після того ранку, то мене найбільше дивує те, що вони так повільно спливали. Звичайно, нам не бракувало роботи. Ми стріляли, їздили верхи, добудовували мури першої огорожі (тут цілком підлягали дебелим Пейссу), а я, крім того, давав уроки гімнастики Евеліні, а також уроки орфографії та арифметики.

Ми дуже зайняті, проте не поспішаємо. У нас багато вільного часу. Ритм життя уповільнився. Дивна річ: тривалість дня не змінилася, але тепер дні здаються нам нескінченно довгими. Що ж, усі ті машини, які мали полегшити нашу працю — авто, телефон, трактор, бензопилка, млинок, циркулярка, — справді її полегшували. Проте вони також прискорювали плин часу. Хотілося зробити багато й дуже швидко. І машини завше наступали нам на п'яти, квапили нас.

На початку серпня до нас завітав старий Пужес, який вирушив велосипедом з Ларока на свою щоденну прогулянку й прикотив аж до Мальвіля. Я схилиюся перед спортивним досягненням цього сімдесятип'ятирічного чоловіка: тридцять кілометрів поганої дороги долає він задля того, щоб випити дві склянки вина.

Пужес розповідає ларокські новини. В неділю у каплиці під час проповіді Фюльбер викрив моє дворушництво, саме так він і сказав, а також кинув не дуже чемне слівце на адресу Каті. «А мені зразу ж спало на думку: Фюльбер провокує. На щастя, Марсель стояв біля Жюдіти, з якою, сподіваюсь, добре порозумівся. Одне слово, коли вона побачила, як він почервонів, то схопила його за руку вище ліктя, сама обернулася до Фюльбера й гостро промовила: «Пане священник, даруйте мені, але я ходжу до церкви слухати молитви, а не розповіді про ваші особисті чвари з паном Контом з приводу якоїсь дівчини». І знаєш, як він заговорив: уїдливо й сухо. Ввічливо, але якимсь аджуданським голосом. За твоє здоров'я».

Коли Пужес смакував першу склянку, то розмовляв зі мною. Другу він випиває мовчки — певно, вважає, що заплатив достатньо. Друга склянка, так би мовити, безкоштовна, як у Аделаїди. Йому хочеться зосередитися на ній. А я, скориставшись із його мовчанки, пишу Марселеві листа, якого Пужес опустить у поштову скриньку біля башти. В листі я раджу Марселеві організувати дві опозиції: одну відкриту і помірковану — її вестиме Жюдита проти Фюльбера, і другу — таємну й агресивну — проти Фабрелятра.

З нас усіх мав слухніть Пейссу, коли сказав, що пшениця в Рюнах візьме своє. Десь 15 серпня, — це, правда, з великим запізненням, — з'явилися колоски, а 25 серпня вони вже були напівдостиглими. І саме тоді якось пополудні Пейссу помітив на межі поля біля самої річки потолочені стебла, залишки погризенних колосків і сліди якогось звіра.

— Це, мабуть, борсук, — каже Пейссу, — і то дуже великий: глянь, які широкі сліди.

— Борсук їсть кукурудзу, — мовить Колен, — або виноград. Пейссу знизує плечима.

— Я не наполягаю, — мовить він, таки наполягаючи на своєму. — Подумай, а якщо нема кукурудзи! Ця клята тварина в день вибуху бомби, мабуть, сиділа в своїй норі. Борсук заривається глибоко.

— А чим він харчувався досі? — питає Жаке.

Пейссу знову знизує плечима.

— Він не їв, він спав.

Гадаю, що Пейссу має рацію. Правда, в нашій місцевості, де мори помірні й легко добувати їжу, борсук не впадає в зимову сплячку. Та все ж у голодний рік це звіря може спати на дні своєї нори, живучи за рахунок запасів жиру.

Починається воєнна нарада. Колись, щоб вижити борсука, вдовольнялись тим, що розкладали край поля вогнище, дим від якого

проганяв тварину. Але нам здається, що зараз цього замало. Нам не тільки хочеться прогнати цю брудну тварину, нам потрібна її шкура. Гнів селянина, якому зіпсовано врожай, закипає в наших серцях.

На схилі пагорка, що по той бік Рюнів, десь за двадцять кроків од нашої нивки, ми викопали в землі невелику заглибину й накрили її дашком з фашин, потім поділилися на групки, які по черзі вартуватимуть уночі. Винятку не становили й жінки, принаймні обидві молодиці, що їх за два останні місяці ми навчили стріляти. Звісно, Каті стоятиме на варті разом з Тома. Я сподівався, що М'етта обере мене, проте вона віддала перевагу Жаке. Це примушує Пейссу, оскільки Жаке вже був з М'еттою, вартувати з Коленом, а мене — з Мейссоньє. Потім Евеліна — мабуть, саме цього побоювалася М'етта — влаштувала мені сцену: мовляв, я мушу вартувати з нею, а коли я відмовив їй, вона оголосила голодовку, що примусило мене здатися.

Минає тиждень. Борсука немає. Хоча він сам смердючий, проте, певно, має тонкий нюх. Правда, цілком імовірно, що з його погляду це від нас неприємно тхне. Дарма, ми далі сидимо в засідці.

Час спливає повільно, наче спокійна ріка. Я прокидаюсь удосвіта, ранкове світло не дає мені спати. Відтоді, як випогодилось, я не зачиняю вікна. Люблю, прокинувшись, милуватися рослинністю, яка чимдалі рясніше вкриває пагорок навпроти. Хто міг би повірити, що за два місяці вдається побачити стільки трави й листя, останнє вкриває не дерева — їх дуже мало вціліло, — а численні маленькі кущики, які скористалися з загибелі своїх великих сусідів і тепер дуже швидко розростаються. Дивлюсь також на Евеліну, вона спить на канапі Тома.

В ту хвилину, коли Евеліна, відчувши на собі мій погляд, розплющує очі, лунає постріл. За ним — другий, а ще за мить — третій. Мене охоплює подив, а потім — тривога. Цієї ночі в курені в Рюнах ночували Пейссу й Колен, але о цій порі вони мали б повернутися додому. Вдень борсук не полізе на поле. А втім, якщо навіть він і з'явився б, то Коленові й Пейссу не довелося б витрачати на нього аж три набої. Я підводжуся й швидко натягаю штани.

— Евеліно, біжи до надбрамної башти й скажи Мейссоньє, щоб він узяв рушницю, відчинив браму й чекав на мене.

Місяць тому я справді сказав, щоб кожен мав власну зброю й тримав її у своїй кімнаті. На випадок нічного нападу ми мали б три рушниці в надбрамній башті, три в головній башті й одну, яка належала Жаке, в будиночку.

Евеліна біжить боса, в самій сорочечці, а я, навіть не застібнувши гудзиків, вискакую й собі. Тома виходить у піжамах.

— Що тут робиться?

— Беріть обидві рушниці й ідіть стерегти надбрамну башту. Вартуватимете Мальвіль. Швидше, швидше! Не гайте часу на одягання!

Я щодуху мчу гвинтовими сходами й стикаюся з Жаке, який виходить з М'еттиної кімнати. Жаке зреагував швидше, ніж Тома: він у штанях, зі зброєю в руках.

Коли ми добігаємо до середини першого двору, в Рюнах знову лунає постріл. Я зупиняюсь, заряджаю рушницю й стріляю в повітря. Сподіваюсь, вони зрозуміють, що ми йдемо. Біжу далі. Бачу, як поперед Мейссоньє зі зброєю в руці відчиняє браму. Кричу йому:

— Біжи, біжи! Я наздожену тебе!

Жаке, який не перестав бігти, коли я зупинився заряджати рушницю, випередив мене. Я слідом за ним проскакую в браму, спускаюся вниз схилом і, почувши позаду себе чиєсь хекання, озираюсь — то Евеліна, боса, в сорочечці, що духу біжить за мною.

Мене охоплює шалений гнів, я зупиняюсь, хапаю її за руку й кричу:

— Хай йому біс! Чого тобі тут треба? Марш додому! Додому!

Вона відчайдушно вигукує:

— Ні, ні! Не хочу тебе кидати!

Я горлаю:

— Марш додому!

І, перекинувши рушницю з правої руки в ліву, даю їй ляпаса. Вона скоряється, наче побита тварина, задкує, злякано дивлячись на мене. Я репетую:

— Додому!

Я втрачаю дорогоцінні секунди! А Каті й Тома не видно, нікому її передати! Доручити її Мену не можна, та бореться з Момо на порозі брами, вчепившись йому в сорочку.

Я хапаю Евеліну, підкидаю її собі на плече, поспішаю до порту й кладу, наче тук, за брамою.

В цю хвилину бачу, як на Момо рветься сорочка, й він, звільнившись, кидається вперед і мчить униз доріжкою.

— Момо! Момо! — безнадійно волає Мену й собі кидається за ним.

А ті двоє ще й досі не прибігли! Мабуть, вона там фарбується, а він чекає на неї.

Я залишаю Евеліну, обганяю Мену, яка дріботить худими ніжками, й гукую: «Момо! Момо!» Та я знаю, що не наздожену його. Він біжить, наче дитина, чіпляючись ногами за землю, однак вельми швидко.

На крутому повороті, що веде до русла потічка, я бачу, як, вибиваючись із сил, дріботить Мену, а її наздоганяє Евеліна! Мене зовсім деморалізує така недисциплінованість. Тепер я певен, що Каті й Тома теж кинуть свій пост і помчать за нами: Мальвіль залишиться без охоронців. Усе наше добро, всі запаси, вся худоба будуть кинуті напризволяще! Мене охоплює відчай, я біжу, зціпивши зуби, в грудях глухо калатає серце. Лють і страх душать мене.

Коли я збігаю в Рюни, бачу віддалік Пейссу, Колена, Мейссоньє, Жаке, які, вишикувавшись в одну шереду, нерухомо стоять спиною до мене зі зброєю в руках. Мовчазні, схожі на статуї, вони, навіть зачувши мої кроки, не озираються.

Нарешті я підбігаю до них, але вони стоять так само непорушно. І тільки тепер я бачу.

За десять метрів од нас, у видолінку, десятків зо два якихось худючих людей у лахмітті, з жовтими виснаженими обличчями, поприсідали навпочіпки на нашій пшениці й, полохливо озираючись, пожирють напівдостиглі колоски. Вони навіть не очищають зерно, пхають у рот як є. Я зауважую, що в них шкіра навколо рота зелена — це свідчить про те, що до того, як натрапити на нашу пшеницю, вони пробували їсти траву. Можна б подумати, що то якісь скелетоподібні тварини. Вони скося злякано позирають на нас, кваплячись набити роти колосками. Давляться, випльовують їжу в пригорщі й одразу знову пхають у рот. Є серед них і жінки. Їх можна впізнати тільки по дов-

гому волосся, бо голод стер з них будь-які інші ознаки статі. Ніхто з цих людей не має рушниці. Але біля них, на потолоченій пшениці, лежать вила й костури.

Видовище настільки вражаюче, що я не одразу усвідомлюю: вони знищили вже чверть нашого врожаю й зараз знищать увесь, якщо ми не втрутимось. Річ у тім, що вони не тільки їдять. Вони нищать багато колосків, затолочуючи їх в землю. А тим часом ці зерна, що їх вони нищать або пожирають, — наше життя. Якщо хтось сплюндрує мальвільську пшеницю, то Мальвіль перетвориться також на голодну бродячу зграю, схожу на цю, що її ми бачимо.

Пейссу стоїть біля мене. Він ще не усвідомив, що я прийшов. Його обличчя мокре від поту.

— Ми все пробували робити, — озивається Колен приглушеним від болю й гніву голосом. — Розмовляли з ними, лаяли їх. Стріляли вгору. Жбурляли каміння. Розумієш, вони не звертають уваги на каміння, лише затуляють голову рукою й жеруть далі!

— А що ж це за люди? — питає Мейссоньє з подивом, який за інших обставин видався б мені комічним. — І звідки вони йдуть?

Він кричить на них з безсилою люттю місцевою говіркою:

— Геть звідси, хай вам дідько! Бачите, що псуєте нашу пшеницю! А що ж ми будемо їсти?

— Еге ж, — каже Колен, — кричи, говори, вони однаково не відповідають! Вони жеруть. А ми гнівалися на борсука!

— А що, як ми спробуємо прогнати їх прикладами? — нарешті хрипко озивається Пейссу.

Я заперечливо хитаю головою. Не слід довіряти їхньому вигляду. Від доведеної до відчаю людини можна сподіватися всього. А рушничні приклади проти вил — зброя погана. Ні. Я знаю єдиний спосіб врятувати нашу пшеницю. Мої приятелі також знають. Але я не здатний на це. Мало сказати, що я вагаюсь, стоячи з рушницею в руках і поклавши палець на спусковий гачок. У мені відбувається якийсь дивний процес, що ніби паралізує мене. А я теж немовби закам'янів.

Лише Момо метушиться. Я знаю, що він дуже нервовий, але ніколи не бачив його таким. Момо тупає ногами, зводить угору руки, вимахує кулаками й люто репетує. Обернувши до мене спотворене гнівом обличчя, він голосом і жестами благає покласти край грабуванню. Пронизливо кричить:

— Пшен! Пшен!

Мабуть, грабіжники билися між собою або з якоюсь іншою ватагою, бо їхня одіж перетворилася на лахміття, з-під якого визирають стегна, тулуби, спини. Бачу якусь нещасну жінку: її висохлі зморщені груди торкаються землі, коли вона рачкує від колоска до колоска. Вона в черевиках, але в більшості ноги обв'язані ганчір'ям. Нема серед них ні дітей, ні підлітків, ні літніх осіб. Вмерли. А ці, що перед нами, в «розквіті сил». Мабуть, то блюзнірство — говорити так про скелети. Коліна, лопатки, ключиці — мене приголомшують ці випнуті кістки. Коли ці люди жеруть, видно м'язи на їхніх щелепах. Їхня шкіра нагадує сіру, зім'яту мішковину, що огортає кістки.

— Пшен! Пшен! Пшен! — репетує Момо й хапається руками за чуба, наче збирається рвати волосся собі на голові.

Моя правиця стискає рушницю, проте я не можу прикласти її до плеча. Відчуваю шалену ненависть до цих чужинців, цих грабіжників, бо вони підточують наше життя. А також тому, що ми в Мальвілі ду-

же швидко станемо такими, як вони, якщо дамо грабувати себе. Однак водночас відчуваю мерзенну жалість, яка врівноважує мою ненависть і робить мене безсилим.

— Пшен! Пшен! — горлає Момо.

Нараз він пробігає той десяток метрів, що відділяють нас від ватаги, накидається, репетуючи, на найближчого грабіжника й гамселить його кулаками та чобітьми.

— Момо! Момо! — волає Мену.

Хтось засміявся, мабуть, Пейссу. Я теж мимоволі усміхнувся. Усміхнувся тому, що цей вчинок Момо, такий дитячий, такий безпосередній, і ще тому, що жодний вчинок Момо не може спричинити серйозних наслідків, бо Момо «не береться до уваги». Бо я не уявляю собі, що колись з Момо може щось трапитися. Його завжди так оберегали — Мену, дядько, я, приятелі.

І враз я побачив несамопиті, люті очі. А ще за мить, уже надто пізно, побачив удар вилами. Я гадав, що зможу попередити той удар. Та його вже завдано. Гострі шпичаки зупинили серце Момо, коли моя куля пробила горло його супротивника.

Вони падають водночас. Чую нелюдський стогін і бачу, як Мену кидається вперед і падає на труп свого сина. Я, наче автомат, ступаю вперед і стріляю. Праворуч і ліворуч від мене друзі, наступаючи єдиною шерогою, теж стріляють. Ми стріляємо не цілячись. «Момо загинув», — більше нічого я не думаю й не відчуваю. Ступаю вперед і стріляю. Хоча йти далі нема потреби — ми й без того підійшли надто близько. Але ми йдемо — механічно, методично, мов косарі на полі.

Там більше ніхто не ворушиться, а ми все стріляємо.

XIV

Ніхто з нас не переживав утрату Момо так боляче, як Мену. Ми просто не могли повірити в неї; до того ж ми два тижні підряд працювали не згортаючи рук, і думки наші весь час поверталися до тих, знищених нами людей.

Ми поховали Момо поряд із Жерменом і невеличкою могилкою, в якій лежать останки наших близьких. Це кладовище з'явився в день події, воно стало часткою «пізнішого світу», і ми знали, що теж колись ляжемо там. Воно розташоване перед першою огорожею, в колишньому паркінгу. Там є невеличкий майданчик. Трохи далі майданчик цей звужується й перетворюється в доріжку, яка в'ється між скелею й стрімчаком, а потім майже під прямим кутом завертає за скелю.

Саме тут, у вузькому перешийку між проваллям і кам'яною брилою, ми вирішуємо звести паркан, який мав би захистити першу огорожу від нічного штурму. Це будівля з міцних дубових, добре припасованих одна до одної дощок, внизу невеликий отвір, крізь який людина може пролізти тільки рачки. Саме через цей отвір будемо пропускати відвідувача, роздивившись його перед цим у вічко, зроблене біля потайного віконця.

Ми подумали також про можливий штурм. Над парканом, який

може розсуватися, щоб пропустити воза, протягли чотири нитки колючого дроту й почіпляли порожні бляшанки; до нього неможливо доторкнутися, не зчинивши гармидеру. Однак відвідувачі доброї волі можуть скористатися з дзвоника, що його Колен розшукав серед свого майна й повісив біля потайного віконця.

Мейссоньє назвав майданчик між парканом і ровами першої огорожі зоною передньої оборони — ЗПО.

Ми вирішили заповнити ЗПО пастками — в шахматному порядку, лишивши понад правим берегом рову нешироку дорогу. Ці пастки, або «капкани для дурня», як їх назвав Мейссоньє, були найкласичнішого типу: ямки завглибшки сантиметрів шістдесят, на дні яких стриміли гострі кілки. Ямки ми прикрили картоном і присипали землею.

Тим часом Пейссу завершував мур першої огорожі, піднявши його на півтора метри на міцних дерев'яних перемичках, перекинутих над бійницями. Коли він скінчив, то попросив Мейссоньє закрити ці бійниці товстими дерев'яними щитами, які «могли б відчинятися з зовнішнього боку знизу вгору. Так зможеш стріляти з-за прикриття, стоячи на фортечній стіні, й не будеш правити за мішень для якогось негідника».

Звичайно, Пейссу припускав, хоч і не говорив цього, і ми також припускали разом із ним, що нападники матимуть, як і ми, лише мисливські рушніці, й товсті сухі дубові дошки будуть для нас надійним прикриттям. Припущення, звичайно, нічим не обгрунтоване.

Того ранку я був сам у ЗПО. Спорудження паркану вже завершено, лише пастки ще не зовсім готові. Задзеленчав дзвінок — то приїхав Газель на великому сірому Фюльберовому віслиюку. Коли я відхилив заслінку на потайному віконці, він саме зліз з осла й обернув до мене чемне холодне обличчя.

Газель не схотів «підкріпитися», подав мені у віконце листа від Фюльбера й заявив, що почекає на відповідь біля паркану. Правда, я не дуже наполягав, щоб він заходив, бо обладнання ЗПО ще далеко не завершено.

Ось цей лист:

«Шановний Емманюелю!

Дякую тобі за попередження про ватаги грабіжників. Ми нічого подібного не бачили в наших краях. Правда, ми не такі багаті, як Мальвіль.

Будь ласка, передай мої співчуття Мену з приводу загибелі її сина й скажи їй, що я не забуваю про нього в своїх молитвах.

Іще я хочу повідомити, що збори правовірних парафіян обрали мене єпископом ларокським.

Отже, я можу висвятити пана Газеля й призначити його священником у Курсежак та абатом у Мальвіль.

Незважаючи на бажання зробити тобі приємне, я б порушив свої обов'язки, якби визнав священницькі функції, що їх ти, мабуть, думав узяти на себе.

Наступної неділі відправляти месу в Мальвілі приїде пан абат Газель. Сподіваюсь, що ти влаштуєш йому теплу зустріч.

Прощу тебе, шановний Емманюелю, повірити в мої щирі християнські почуття.

Фюльбер Ле-Но,
ларокський єпископ.

Р. С. Арман занедужав і мусить лежати в ліжку, тому доручаю панові Газелеві відвезти тобі листа й привезти відповідь».

Скінчивши читати цього химерного листа, я знову відхилив за-
слінку на потайному віконці. (Я закрив її одразу ж, як одержав лис-
та, бо не хотів, щоб Газель побачив пастки, які ми саме копали.) Га-
зель стояв під парканом, його клоунське обличчя застигло в напру-
женому чеканні.

— Газелю,— мовив я,— зараз я не можу відповісти тобі. Маю
порадитися на зборах Мальвіля. Колен привезе відповідь Фюльберо-
ві завтра.

— В такому разі я сам приїду по неї завтра вранці,— відказав
Газель мелодійним голосом.

— Та що ти, не треба, я не хочу примушувати тебе два дні під-
ряд їздити по тридцять кілометрів. Поїде Колен.

Запала мовчанка. Газель закліпав очима й трохи збентежено
мовив:

— Даруй мені, але ми не допускаємо до Ларока більше нікого
з чужинців, які не належать до нашої парафії.

— Що? — недовірливо перепитав я.— І ці чужинці — це ми?

— Не зовсім,— відповів Газель, опускаючи очі.

— Ах! Бо то, крім нас, є ще інші люди в наших краях?

— Зрештою,— мовив Газель,— так ухвалила парафіяльна рада.

Я з обуренням сказав:

— Хвала парафіяльній раді! А чи не спало на думку парафі-
яльній раді, що Мальвіль може застосувати таке саме правило до
ларокських людей?

Газель, опустивши очі, мовчав. Я повів далі:

— Однак ти не знаєш, що Фюльбер збирається наступної неділі
послати тебе сюди правити месу.

— Знаю,— відповів Газель.

— Отже, ти маєш право входити до Мальвіля, а я не маю права
приїхати до Ларока!

— Зрештою,— відказав Газель,— це тимчасове рішення.

— Ну, ну, а чому тимчасове?

— Не знаю,— відповів Газель.

«Він добре знає»,— подумав я і крижаним тоном сказав:

— Що ж, тоді до завтра.

Газель попрощався й, повернувшись до мене спиною, намірився
сідати на віслиюка. Я знову гукнув:

— Газелю!

Він наблизився до мене.

— Що за хвороба в Армана?

Справді ж бо, мені спало на думку, що в Лароці почалася якась
пошесть, і тепер він ізолювався, щоб не дати їй поширитись. Коли
поміркувати, думка ця безглузда. Фюльбер не здатний на альтруїс-
тичні почуття.

Одначе моє запитання надзвичайно вразило Газеля. Він почерво-
нів, губи в нього затремтіли, він намагався уникнути мого погляду.

— Не знаю,— відповів він.

— Як то не знаєш?

— Пан сам доглядає Армана,— відповів Газель.

Мені потрібна була ціла хвилина, аби збагнути, що слово «пан» стосувалося Фюльбера. В усякому разі одне незаперечне: якщо «пан» доглядає Армана, то Арманова хвороба не заразна. Я відпустив Газеля й після вечері скликав збори, щоб обговорити одержаного листа.

Я пояснив, що особисто мене надто вразили безглузді Фюльберові вимоги. На мою думку, лист цей свідчив, що у його автора щось на зразок манії величності. Цілком очевидно, Фюльбер звелів обрати себе єпископом, щоб мати перевагу наді мною, висвятити Газеля на священника й зрештою витіснити мене як духовного суперника. Було щось дитяче в цій жадобі панування. Замість того, щоб укріплювати Ларок на випадок нападу грабіжників, він починав боротьбу проти мене — проти того, хто попередив його про небезпеку. Й починав цю боротьбу, не маючи шансів виграти її, бо його світська влада обмежувалася Арманом, а той лежав у ліжку, ставши жертвою якоїсь загадкової хвороби.

Я схильний був сміятися з усього цього, але приятелі сприйняли це без сміху. Вони кипіли з обурення. Мальвіль образили. Фюльбер зважився образити мальвільського абата й збори, що його обрали! «Що, отой прийде нам надокучати?» — мовив малюк Колен, проте цим і обмежився. Мейссоньє вважав, що слід піти надрати вуха тому типові. А Пейссу заявив, що коли наступної неділі Газель зважиться приїхати сюди, то він, Пейссу, потягне його кропилом. Одне слово, можна було подумати, що повернулись часи «Гуртка», коли легіонери Мейссоньє під фортечними мурами Мальвіля й Емманюелеві гугеноти на зубцях стін ображали одні одних найбрутальнішими словами, перш ніж перейти до рукопашної. «У самісіньку пельку, — мовив Пейссу, грюкаючи кулаком по столу, — в пельку Газелеві запхаю його кропило».

Трохи дивуючись із цього вибуху мальвільського патріотизму, я прочитав друзям відповідь, що її написав пополудні й виносив тепер на їхнє схвалення.

«Фюльберові Ле-Но, ларокському священникові.

Шановний Фюльбере!

Згідно з найдавнішими документами про Мальвіль, які ми маємо в своєму розпорядженні і які датуються XV століттям, у ту епоху справді в Лароці був єпископ, якого висвятив у цей сан у містечковій церкві 1452 року мальвільський вельможа, ларокський барон.

Однак з цих же документів виходить, що абат мальвільський аж ніяк не залежав од єпископа ларокського, а призначався мальвільським вельможею з числа осіб чоловічої статі його родини й жив разом з ним у замку. Найчастіше то був його син або молодший брат. Порушив це правило лише Сігізмунд, барон ларокський, який не мав ні сина, ні брата й 1476 року призначив самого себе на пост абата мальвільського. Починаючи з того часу й до наших днів, мальвільський вельможа зберігав за собою право абата мальвільського, якщо навіть іноді й доручав капеланові правити службу.

Не підлягає сумніву, що Емманюель Конт, нинішній володар Мальвільського замку, успадкував і виключні права, що їх мали його попередники. Таким чином, зваживши все це, збори віруючих од-

носпайно підтвердили титули й обов'язки Конта як абата мальвільського.

З іншого боку, Мальвіль не може визнати законним призначення єпископа, якого він не просив у його Святості і якого його Святість не звів у цей сан у містечку, що входить до володінь Мальвіля.

Мальвіль справді бажає зберегти повноту своїх історичних прав на ленне володіння Лароком, якщо навіть у своєму палкому прагненні миру й добросусідства нині не має наміру їх використовувати.

Проте вважаємо, що кожний житель Ларока, якого, на його думку, скривдила встановлена в містечку влада, може будь-коли звернутися до нас з тим, щоб справедливість перемогла.

Думаємо також, що ми повинні постійно мати доступ до містечка Ларока і жодна його брама без дуже поважної причини не має бути зачинена для мальвільського посланця.

Прощу тебе, шановний Фюльбере, вірити в мої найщиріші почуття.

Емманюель Конт,
мальвільський абат».

Мушу наголосити тут, що цей лист був лише грубим жартом, покляканим угамувати Фюльберове химерне честолобство. Повинен навіть сказати, що ніколи й ніякою мірою я не вважав себе за спадкоємця мальвільських вельмож. І не сприймав також серйозно васальної залежності Ларока. Однак я прочитав листа звичайним тоном, вважаючи, що приятелі належно оцінять мою дотепність⁶.

Я помилився. Вони зовсім не відчували гумору. Схвалили і стиль листа («Добре сказано»,— зауважив Колен) і ще більше його зміст. Вони попросили показати їм документи, що підтверджували викладене в листі, і я мусив піти й принести ці достопамятні реліквії, а також переклад їх сучасною французькою мовою.

Всі захопилися. Довелось читати й перечитувати ті місця, де говорилося, що Ларок був нашим ленним володінням, а також про історичне рішення Сігізмунда проголосити себе абатом мальвільським.

— Ну от, бачиш, — озвався Пейссу, — а я й не подумав, що ми мали право обрати тебе абатом. Ти мав би показати нам це раніше.

— П'ять століть! — вигукнув Колен. — Уявляєш собі?! П'ять століть володар Мальвіля має право бути абатом!

Їх укрαι вразило те, що мальвільський вельможа «зводив у сан» єпископа в нашому ленному володінні — Лароці. На прохання Пейссу я розтлумачив, як тільки міг, значення цих слів.

— Еге ж, усе ясно, Емманюелю, — мовив Пейссу. — Оскільки ти не «зводив у сан» Фюльбера, то він такий єпископ, як я піп (палке схвалення). Отже, залишається тільки вирушити в похід на Ларок, щоб помститися за заподіяну нам образу й відновити свої сюзеренні права.

Я мовчки спостерігав, як розпалюються пристрасті навколо мене. Я навіть не міг сказати друзям, що мій лист — то лише пародія на Фюльберове послання. Надто вже вони запалилися. Вони зненавиділи б мене. Однак я намагався вгамувати найнесамовітших і доміг-

⁶ Можливо, як твердить Емманюель, я «нездатний сприймати гумор», проте не певен, що цей лист був тільки «грубим жартом» (примітка Тома).

ся успіху за допомогою Тома та Мейссоньє, а також Колена, який урочисто проголосив, що ми ніколи не покинемо в біді «наших ларокських друзів». І якщо хтось спробує їх скривдити, Мальвіль, безперечно, втрутиться, як про це сказано в листі.

Наступного дня Газель приїхав знову. Я мовчки вручив йому лист, і він поїхав. За два дні ми завершили обладнання ЗПО, а тим часом дозріла пшениця й можна було починати жнива.

То була копітка справа, бо довелося жати серпом, в'язати снопи, возити їх до Мальвіля, розчищати тік у першому дворі й молотити ціпом. Коли ж праця та була закінчена, кожен з нас немовби по-новому зрозумів біблійну фразу про хліб і піт.

Незважаючи ні на що, ми могли собі сказати, що попрацювали не дарма. Коли навіть врахувати, що чверть врожаю зіпсували грабіжники, то співвідношення намолоченого зерна до посіяного було високе — один мішок насіння дав десять мішків пшениці. Або загалом тисячу двісті п'ятдесят кілограмів зерна. Як для перших жнив після дня події і якщо врахувати наші головні запаси, це було і мало і багато.

Через дві доби після завершення робіт у ЗПО, коли ми всі знову почали вправлятися з стрільби, до нас знов приїхав Пужес на своєму старенькому велосипеді. Йому зовсім не сподобалося, що довелося лізти рачки під парканом. А ще більше було Пужесові не до смаку те, що йому зав'язали очі, перш як провести через зону з пастками. Він дав нам це зрозуміти, коли вже сидів на кухні в надбрамній башті. Кажу «нам», бо звістка про його приїзд швидко облетіла всіх, і Мальвіль зібрався послухати Пужеса.

— Ну й нелегко їхати до тебе, Емманюелю,— мовив він, підкреслюючи жовтувато-білі вуса.— Ой, як нелегко!

Він озирається навколо, тішачись тим, що став об'єктом загальної уваги.

— Бо вийти з Ларока тепер — це дуже складна справа, адже Фюльбер наказав стерегти обидві брами! Ти не повіриш, але є указ, який забороняє прогулюватися мальвільською дорогою. Правда, мені дозволено прогулюватися департаментською дорогою. На щастя, я згадав про стежку, яка веде до Мальвіля. Повз ферму Фожу, якщо пам'ятаєш.

— Ти їхав повз ферму Фожу! — дивуюсь я.— На своєму велосипеді!

— Навіть подекуди доводилось його нести,— каже Пужес.— Мов тому чемпіону з велосипедного спорту. І це в моєму віці! Сподіваюсь,— додає він після драматичної паузи, обвівши очима присутніх,— що сьогодні, зваживши на мої злигодні, ти, Емманюелю, не квапитимешся закорковувати свою пляшку.

— Наливай,— кажу я, підсуваючи пляшку до нього.— Ти справді заслужив цього.

— О так, авжеж! — вигукує старий Пужес.— Пам'ятай, що не так просто проїхати на велосипеді біля ферми Фожу. А новин у мене стільки для тебе, що аж голова болить від них. Так само як і ноги від педалей.

— Однак ти мав час натренуватися,— озивається Мену.— Адже колись стільки їздив з Ларока в Мальжак до своєї шльондри.

— За твоє здоров'я, Емманюелю,— з гідністю мовить старий Пужес, мовби не чуючи Мену.

— Мену,— суворо кажу я,— дай йому щось перекусити.

— Не відмовлюсь,— озивається старий Пужес.— Бо добре-таки зголоднів, долаючи шлях повз ферму Фожу.

Мену відчиняє стінну шафу праворуч од каміна, сердито ставить перед Пужесом тарілку, потім відрізає тонюсіньку скибку шинки й, узявши її двома пальцями, кидає в тарілку.

Я суворо блимаю на неї, але вона вдає, що не помічає. Мену відкраює Пужесові скибку хліба, намагаючись різати якомога тонше, що зробити нелегко, бо хліб свіжий. Виконуючи цю делікатну операцію, вона щось бубонить сама до себе. Але оскільки старий Пужес мовчить,— він саме смакує першу склянку вина,— ми мовчимо теж, чекаючи обіцяних новин.

Старий Пужес доїдає свою шинку й допиває вже третю склянку. Я наливаю йому ще одну й закоркову пляшку. Він міряє мене поглядом, потім зиркає на склянку з вином, проте не доторкається до неї. Ще не час. Останню склянку він випиває завжди мовчки. Отже, тепер має говорити. Але він мовчить, і починаю я:

— Ну то що ж, Арман занедужав?

Старий Пужес хитає головою.

— Арман не захворів,— озивається він нарешті, і я здогадуюсь, що йому все-таки не дуже хочеться розповідати нам свої новини.

— Отже? — кажу я сухо, щоб нагадати йому про нашу домовленість.

— Отже, те, що там скоїлося, не дуже гарне.— Пужес якусь хвилину мовчить, потім додає:— Пролито кров.— Він дивиться на нас, хитаючи головою.— Пімон застав Армана, коли той намагався звести Аньєсу.

— Силоміць? — запитує Колен, полотніючи.

— Силоміць чи не силоміць...— старий Пужес трохи не скрегоче зубами.— Аньєса каже, що силоміць. А я нічого не знаю. Хлопче мій, ти її краще знаєш від мене.

— Коротше! — гостро втручаюсь я.

— Коротше, Пімон страшенно обурився. Взяв невеличкого кухонного ножа й устроїв йому в спину. Але ти не повіриш, Арманові від цього не стало ні холодно, ні жарко. Він обернувся й сказав: «Я навчу тебе, негіднику, як бити мене кулаком у спину». А потім Арман в упор вистрелив з рушниці Пімону просто в обличчя. Ми всі позбіглися, а Арман, стоячи на порозі Пімонового помешкання, білий як крейда, розповів нам, як його вдарили кулаком у спину. «А тепер тікайте геть,— сказав він,— або я стрілятиму в натовп!» Він спрямував на нас рушницю й позадкував аж до брами замку. Ну, розумієш, Емманюєлю, тільки тоді, коли він обернувся, щоб відчинити браму, ми побачили, що в спині у нього стримить ніж. Арман був у чорному піджаку, а рукоятка ножа була червона і її добре було видно. Так Арман і пішов у замок з ножем у спині!

— Що з Аньєсою? — запитав Колен.

— Розумієш, вона наче збожеволіла,— старий Пужес говорив ніби зовсім спокійно.— Фізіономія її чоловіка була геть спотворена, а на паркеті утворилась така калюжа крові, наче зарізали бугая. На щастя, Жюдита забрала її з немовлям до себе. Ну, а Арман прийшов до замку й розповів про свою пригоду Фюльберові в присутності Жозефи та Газеля. А Жозефа й каже йому: «Пане Арман, у вас ніж

у спині!» А він не вірить. Мацає рукою й тут-таки падає. Знепритомнів. Нам про це розповідала Жозефа.

— А що потім? — нетерпляче запитую я.

— Що ж потім, це й усе,— відповідає старий Пужес, скося зиркаючи на склянку з вином.

— Як то все? Ну, й життя там у вас! Серед білого дня вбивають людину на очах у всіх, усі знають убивцю і ніхто нічого йому не каже! Навіть Марсель мовчить? Навіть Жюдита?

— Ах, оці! — недбало відповідає Пужес, уникаючи мого погляду.— Вони нічого не зробили, тільки скликали всіх, щоб провести голосування. Мовляв, Армана слід судити й покарати за вбивство.

— По-твоєму, це значить нічого не робити? — обурено запитую я.— Ти вважаєш, що це нічого? — Я майже кричу: — А ти, мабуть, утримався, коли голосували!

Старий Пужес з докором дивиться на мене, легенько смикаючи себе за вуса.

— Це ж у твоїх інтересах, Емманюелю. Не слід цілком приєднуватися до Марселевого табору, якщо я хочу й далі прогулюватися на велосипеді.

Він підморгує мені.

— А що Фюльбер сказав з приводу цього голосування?

— Фюльбер сказав нам у віконечко брами, що це був звичайний самозахист і тут нема за що його судити. Хлопці обурилися. Тоді Фюльбер наказав видавати нам порції у віконечко й не виходить більше із замку. Чекає, коли все вляжеться. За твоє здоров'я, Емманюелю.

Останні слова означають, що тепер Пужес п'є, й ми мусимо дати йому спокій, бо він уже й так заплатив за все.

Западає мовчанка. Ми також мовчимо. Слова тут уже зайві. Всі ми думаємо про одне: не можна залишати вбивцю непокараним. Настав час навести порядок у Лароці.

Примітка Тома

Цей похід на Ларок відбувся, але значно пізніше, ніж передбачалося. Ось чому я дозволяю собі перервати Емманюелеву розповідь зауваженнями, які недоречно буде робити пізніше, коли завариться каша.

Насамперед про Евеліну. Тут я хотів би бути відвертим, щоб не видатись мерзотником.

Зразу ж скажу про своє переконання: я певен, що в фізичному плані між Евеліною та Емманюелем немає нічого, анічогісінько.

Тривалий час Каті думала інакше, й ми часто сперечалися про це.

Усі ці підозри виникли після зовсім несподіваного випадку, що трапився в дні між нашим поверненням з Ларока й наскоком грабіжників; Емманюель не згадав і словом про нього в своїй розповіді. Я вже помітив, Емманюель не вперше замовчує те, чого соромиться.

Вже відомий мальовільський звичай: щовечора після посиденьок М'єтта бере під руку свого обранця. Цей звичай, мушу сказати, спершу мене приголомшував. Потім я звик до нього і з нетерпінням чекав своєї черги. Тепер, коли я одружився й перебуваю, так би мовити, в

привілейованому становищі — принаймні на якийсь час,— він знов мене приголомшує.

Одне слово, того вечора, десь за місяць після Евелініного приїзду до Мальвіля, М'єтта після посиденьок підійшла до Емманюеля і, привітно всміхаючись, взяла його за руку. Тоді Евеліна, яка стояла поряд з Емманюелем, мовчки, рішуче, з силою, що нас здивувала, роз'єднала їхні руки. Трохи приголомшена цим, М'єтта запитливо глянула на Емманюеля. Але той не ворухнувся й не промовив жодного слова. Він пильно дивився на Евеліну, немовби намагався збагнути її вчинок, хоча всім усе було ясно. І коли Евеліна охопила своїм «рученням» руку, яку вона щойно звільнила, Емманюель анітрішечки не опирався.

Я не забув погляду, що його Евеліна кинула на М'єтту. То був погляд зрілої жінки. Він краще за будь-які слова промовляв: Емманюель мій.

Що подумала М'єтта про цей випадок, можна здогадатися. Однак вона не подала жодного знаку. Коли знов настала Емманюелева черга, вона пропустила його, і той удав, що не помітив цього.

Звідси й пішли всі суперечки з Каті про гадані близькі стосунки Емманюеля з Евеліною. Каті робила висновок, що Емманюель не з тих людей, які можуть обходитися без жінки.

Колен, з яким я поділився нашими підозрами, був іншої думки.

— Неправда, — сказав він, — що Емманюель не може обійтися без жінки. Скажу тобі, бо сам бачив: Емманюель, коли йому йшов третій десяток, не доторкався до жінки два роки. Два роки! Гуляюко він був до й після, причому неабияким, але оті два роки нікуди й кроку не ступив. Якщо хочеш, то ще скажу тобі, що є одна дівчина, яка дуже жалкувала за ним.— І додав:— А втім, ти не знаєш Емманюеля. Він ніколи не поведеться підло з дівчиною. Скоріше навпаки.

Тоді я запитав його, що він думає про все це.

— Авжеж, він любить її,— мовив Колен,— але що то за любов, не можу сказати. Дивно те, що Евеліна — таке худеньке кошеня, а досі Емманюель полюбляв жінок, як кажуть, в тілі. Крім того, Евеліні тільки чотирнадцять років і її навіть не назвеш гарною, хіба що має гарні очі. Однак він не чіпає її, ні. Це точно. То не в його звичаї.

Повинен сказати, що пізніше Каті теж погодилася з цією думкою, бо, поставивши собі завдання «вистежити їх», не помітила нічого такого, що підтвердило б її підозру.

XV

Удосвіта, через два дні після приїзду до нас старого Пужеса, я послав під ларокські мури розвідників. Пересвідчився, що Ларок охоронявся погано й захопити місто буде легко. Біля обох брам стояли вартові, але між брамами тяглася довга фортечна стіна, яку зовсім не стерегли; вона не така висока, щоб її не можна було здолати за допомогою драбини або ще краще — за допомогою вірьовки з гаком.

Похід на Ларок я призначив на наступний день, проте все-таки наказав охороняти підступи до Мальвіля до самого світанку. Не маючи більше чого стерегти після жнив, нічна варта перебралася до ка-

земату, що його ми викопали на пагорку, де колись стояла ферма «Сім буків», звідти чудово було видно мальвівський шлях і паркан.

Друзі дали зрозуміти, що їм не дуже хочеться вартувати в ніч напередодні походу на Ларок, мовляв, краще було б добре відпочити перед цим знаменним днем. Тоді я вирішив піти до каземату разом з Мейссоньє.

Ніщо так не деморалізує, як нічне вартування. Напружено чекаєш, чи не трапиться чогось, але здебільшого не трапляється нічого. Тома й Каті принаймні мали змогу кохатися на варті, хоча каземат, незважаючи на намагання Мейссоньє якнайкраще його опорядити, був не дуже зручний для цього.

Я так розподілив час пильнування й сну між собою й Мейссоньє, щоб світанок — на мою думку, найнебезпечніша пора — припадав на мої години вартування.

Я зовсім не чув ніяких звуків. Усе відбулося, неначе в німому кінофільмі. Мені здалося, що я побачив на мальвівському шляху дві постаті, які наближалися до паркану. Я сказав «здалося», бо не був певен, чи справді щось побачив. Людина на відстані сімдесяти метрів — то зовсім невеличка фігурка, а коли ще та фігурка — в тумані й передсвітанкових сутінках — пересувається на фоні сірої скелі, то мимоволі запитуюєш себе, чи то не привиділося тобі. А може, я до всього ще й задрімав трохи. Мені спадає таке на думку, бо від дотику бінокля до очей здригаюся й відчуваю, що весь спітнів, незважаючи на холоднуватий досвіток. Сяк-так настроївши бінокль, спрямовую його на паркан, а звідти поволі веду по скелі на захід.

Незнайомців виказали їхні обличчя. Я побачив дві невеличкі круглі світлі плями, що вирізнялися на сірому фоні. Дивна річ, незважаючи на туман і сутінки, ці дві невеличкі плями було видно дуже чітко, в той час як постаті людей майже зливалися зі скелею.

Вони повільно просувалися шляхом, що вів до Мальвіля, здавалося, притискаючись до скелі. Тепер я вже бачив і їхні постаті. Один був набагато вищий і стрункіший за другого. Кожен з них тримав у руці рушницю, й ці рушниці здивували мене, бо вони були не схожі на мисливські.

Я поторсав Мейссоньє і, коли він розплющив очі, затулив рукою йому рота:

— Мовчи. Якись два типи з'явилися біля паркану.

Він закліпав очима, потім відштовхнув мою руку й тихо запитав:

— Озброєні?

— Так.

Я подав йому бінокль. Мейссоньє підніс його до очей і щось промовив — так тихо, що я не розчув.

— Що ти сказав?

— Вони без клунка,— повторив він, віддаючи мені бінокль.

Його зауваження я зрозумів не зразу. Знову підніс бінокль до очей. Розвиднялося, й обличчя зайд уже не були плямами, я виразно бачив людські постаті. Вони зовсім не скидалися на грабіжників у Рюнах. Молоді, кремезні й добре вгодовані. Я побачив, як вищий наблизився до паркану, і здогадався, що він читає напис, зроблений нами для відвідувачів. То був великий квадрат фанери, пофарбований у біле, на якому Колен чорною фарбою написав:

«Якщо ваші наміри дружні, вдарте у дзвін. Ми стрілятимемо в кожного, хто спробує перелізти паркан».

Це був справді мистецький витвір. Перш ніж зафарбовувати, Колен накреслив літери олівцем, а пензлика підстриг ножицями, щоб не розмазувати фарби. Він хотів також намалювати мертву голову з великими кістками, але я сказав, що досить самого тексту.

Обоє чоловіків марно шукали якоїсь щілини, щоб побачити щось по той бік паркану. Один з них навіть дістав з кишені ножики й заходився довбати тверді дубові дошки. Мейссоньє саме дивився в бінокль.

— Поглянь-но на того дурня,— сказав він мені, подаючи бінокль.

Я взяв бінокль, але той чолов'яга вже відмовився від своєї спроби. Він підійшов до товариша. Нахилившись один до одного, вони, здавалося, радилися. У мене склалося враження, що вони не дійшли згоди; високий кілька разів махнув рукою у напрямку шляху, мабуть, хотів піти собі геть, а низький, навпаки, мав намір діяти далі. Але як діяти? Не збираються ж вони удвох штурмувати Мальвіль?

У всякому разі, вони, нарешті, щось вирішили, бо я побачив, як обидва закинули рушниці за плечі. Потім високий присів під парканом і, зчепивши руки на рівні пояса, кивнув низькому: мовляв, лізь. В цю мить я зрозумів зауваження Мейссоньє про те, що ніхто з них не мав клунка. Ці люди діяли не самі по собі. Вони не мали наміру штурмувати Мальвіль, ані навіть проникати в замок. Вони належали до якоїсь ватаги і, перш як напасти на Мальвіль, прийшли вивчити місцевість,— так, як учора ми ходили до Ларока.

Я поклав бінокль і тихо сказав, звертаючись до Мейссоньє:

— Зараз спробую застрелити низького й зловити високого.

— Це суперечить нашим правилам,— відповів Мейссоньє.

— Я змінюю правила! — відрубав я, подивився на нього й трохи не зареготав, таким кумедним видалося мені його обличчя, на якому відбивалася боротьба між пошаною до правил і звичкою коритися командиріві. Додав так само суворо:

— Ти не стрілятимеш. Це — наказ.

Я підняв рушницю. В оптичному прицілі «спрінгфілда» виразно побачив профіль низького, коли той, стоячи ногами на плечах товариша й ухопившись руками за верх паркану, намагався зазирнути по той бік. Поцілити в нього з такої відстані з снайперської гвинтівки — річ нескладна. Мені спало на думку, що цьому чоловікові, такому молодому й дужому, лишилося жити якусь мить. Не тому, що він спробував перелізти через паркан, у нього такого наміру не було, а тому, що тепер він мав у своїй голові відомості, потрібні ворогові. Й цю голову куля з «спрінгфілда» мала розтрощити, мов горішок.

Поки низький старанно вивчав місцевість, не відаючи, що зібрані ним відомості вже нікому не здадуться, я старанно прицілювався й вистрелив. Низький підстрибнув угору і якось чудно крутнувся в повітрі, перш ніж упасти. Його товариш на якусь мить завмер на місці, потім круто обернувся й побіг униз мальвільським шляхом. Я гукнув:

— Стій!

Він біг далі.

— Стій, кажу тобі!

Я знову підняв «спрінгфілд». І в цю мить, на превеликий мій подив, він зупинився. Я крикнув:

— Поклади руки на потилицю! І повернись до паркану.

Він повільно побрів назад. Рушниця була в нього за плечима. Саме на неї я пильно дивився, готовий будь-якої миті вистрелити.

Незнайомець не чинив опору. Він зупинився на деякій відстані від паркану, і я зрозумів, що він не хоче бачити розтروщений череп свого товариша. В цю хвилину вдарив на сполох дзвін надбрамної башти. Я почекав, поки замовкне дзвін, і крикнув:

— Стань обличчям до скелі й не ворухись.

Він скорився. Я передав «спрінгфілд» Мейссоньє, взяв його карабін і сказав:

— Триматимеш його на мушці, поки я не зайду з того боку. А як тільки дістанусь туди, ти теж приходи.

— Гадаєш, вони з якоїсь ватаги? — запитав Мейссоньє, облизнувши губи.

— Я впевнений у цьому.

В цю мить хтось, здається, Пейссу, закричав з фортечних мурів надбрамної башти:

— Конт! Мейссоньє! Все гаразд?

— Так!

Мені довелося витратити цілу хвилину, щоб збігти з пагорка, на якому колись стояла ферма «Сім буків», і знов піднятися на інший. Незнайомець навіть не ворухнувся. Він стояв обличчям до скелі, тримаючи руки на потилиці. Я помітив, що в нього тремтять ноги. За парканом почувся голос Пейссу:

— Відчинити?

— Ще ні. Я чекаю на Мейссоньє.

Я глянув на незнайомця. Приблизно метр вісімдесят, густий чорний чуб, юнацька потилиця. Поставою нагадує Жаке, лише трохи тонший. Міцний, але стрункий. Одягнений так, як у будні вдягаються молоді хлібороби в наших краях: джинси, туфлі й картата вовняна сорочка. Але на ньому цей одяг виглядав вишуканим. Навіть його зовнішність була вишукана. І в тій досить принизливій позі — обличчям до скелі, руки на потилиці — він зберігав гідність.

Коли Мейссоньє підійшов до мене, я сказав йому:

— Забери в нього зброю.

Я приклав дуло карабіна полоненому до спини. Він зразу, не чекаючи, коли йому скажуть, підвів руки, щоб Мейссоньє було легше перекинути ремінець рушниці через його голову.

— Військова гвинтівка, — поважно мовив Мейссоньє. — Модель 36.

Я дістав з кишені носовичок, згорнув його і сказав:

— Зараз зав'яжу тобі очі. Опустити руки.

Він підкорився.

— А тепер можеш обернутися.

Він обернувся, і я, нарешті, побачив його обличчя. Років двадцять, не більше. Щокі поголені, невеличка гостра борідка дбайливо підстрижена. От тільки не роздивився, які в нього очі.

— Мейссоньє, — сказав я, — забери в убитого рушницю, забери також патрони, — певне, в нього вони є.

Мейссоньє щось невдоволено пробурмотів. Досі він намагався не дивитися на труп. Я також.

— Пейссу, можеш відчинити.

Грюкнув верхній засув, потім — нижній, за ним поперечні засуви. Клацнув висячий замок.

— Ще одна рушниця моделі 36,— сказав Мейссоньє, підводячись.

З'явився Пейссу, зиркнув на труп, його засмагле обличчя зблідло, він узяв у Мейссоньє обидві рушниці.

— Це з «спрінгфілда» так його почастивали? — запитав Пейссу.

Мейссоньє не відповів.

— То ти стріляв? — доскіпувався Пейссу, побачивши «спрінгфілд» в руках Мейссоньє.

Той заперечливо похитав головою.

— Ні, то я,— відповів я гостро.

Поклавши долоню на спину молодикові, я підштовхнув його вперед. Пейссу знову зачинив потайний хід. Я взяв полоненого за руку, обернувши його двічі чи тричі навколо себе, перш як повести в зону без пасток. По дорозі до надбрамної башти я повторив цю процедуру разів три чи чотири. Пейссу й Мейссоньє мовчки йшли за мною. Мейссоньє не мав бажання розмовляти після того, як спорожнив кишені вбитого, а Пейссу мовчав, бо я грубо обірвав його.

Два дерев'яні щити, що затуляли на мурі надбрамної башти отвори між колишніми зубцями, були відхилені, з-за них визирали чийсь обличчя.

Колен відчинив браму. Я почекав, поки він зачинить її знову, відпустив руку вивідача, відвів убік Мейссоньє й шепнув йому:

— Веди полоненого до будиночка зигзагами, а я йтиму позаду.

Коли Мейссоньє з молодиком відійшли, я кивнув Коленові й Пейссу, щоб вони йшли за Мейссоньє, але не розмовляли.

Дві бабусі, М'етта, Каті, Евеліна, Тома й Жакє спускалися кам'яними сходами з фортечного муру. Я подав їм знак, щоб мовчали. Почекав, поки наблизилися до мене, й шепнув:

— Тома, М'етта й Каті залишаться на мурі. Евеліна теж. Жакє, віддай свою зброю М'етті. Ти підеш з нами. Мену й Фальвіна також.

— А я чому ні? — запитала Каті.

— Ставитимеш свої запитання потім,— сухо відрубав Тома.

Евеліна кусала губи, але дивилася на мене, не промовивши жодного слова.

— Це несправедливо,— мовила Каті тихим гнівним голосом.— Усі побачать зараз полоненого! А ми ні!

— Так,— відказав я.— Я не хочу, щоб полонений побачив М'етту й тебе.

— Ти збираєшся відпустити його? — жваво мовила Каті.

— Якщо зможу.

— Ох, і люди! — обурено вигукнула Каті.— Вони збираються відпустити полоненого, а ми його навіть не побачимо!

— Ти ж мене бачиш! — гнівно мовив я.— Цього тобі замало? Тобі хочеться ще пококетувати перед цим типом? Власне, перед вогном!

— А хто сказав тобі, що я хочу пококетувати? — На очах у Каті заблищали сльози. — Мені вже набридли ці твої докори.

М'етта, яка осудливо стежила за цією сценою, раптом лівою рукою обняла за плечі Каті, а правицею затулила їй рот. Каті відбивалася, наче пума. Але М'етта міцно притискала її до себе, ошелешену й заанімілу.

Я помітив, що Евеліна весь час дивилася на мене. Вона скорилася без жодного слова. Я навіть посміхнувся цій маленькій лицемірці.

— Ідеш, Жаке?

Жаке розгубився. Я звелів йому віддати рушницю М'етті, але в неї обидві руки були зайняті.

— Віддай рушницю Тома,— кинув я йому через плече.

Мене наздогнав Жаке.

— Вона завжди була така,— сказав він півголосом.— Навіть у дванадцять років. Як та кішка. Саме з цього й почалося в неї з батьком у «Ставку». Але це не стало для неї уроком.— І по паузі додав:— Ех, вона не варта М'етті! О, ні!

У великій залі будиночка епохи Відродження полонений із зав'язаними очима сів спиною до каміна, біля столу, де колись сидів Момо, а потім — Жаке. Надворі вже розвиднилося, але сонце ще не зійшло. Бабусі залишилися стояти. Фальвіна цього разу була мовчазна. Сніданок уже готовий. Молоко на вогнищі закипіло, кухлі стоять на столі, тут же й пиріг з домашнім маслом. Тільки тепер я відчуваю, як ссе в мене під грудьми.

— Колене, розв'яжи йому очі.

Очі полоненого. Вони безперестану кліпають і поволі при звичаються до світла. Він дивиться на мене, зиркає на товаришів, а також на кухлі, пиріг і масло. Мені сподобалися його очі. Сподобалася і його поведінка. Він блідий, але не розгублений. Губи пересохли, проте обличчя тверде й рішуче.

— Хочеш пити? — буденним тоном питаю я.

— Так.

— Чого бажаєш? Вина чи молока?

— Молока.

— Хочеш їсти?

Він вагається. Я повторюю:

— Хочеш їсти?

— Дуже.

Він розмовляє пошепки. Віддає перевагу молоку перед вином. Отже, він не хлібороб, хоча, на мою думку, прийшов не з далеких країв.

Я киваю Мену. Вона наливає йому кухоль молока, відкраює скибку пирога, значно більшу від тієї, що колись була кинула старому Пужесові. Як я уже зазначав, Мену відчуває симпатію до вродливих юнаків. А полонений вродливий, з чорними очима, чорним чубом і чорною гострою борідкою. Худий, але міцний. Мену, оцінюючи чоловіка, завжди враховує, який з нього працівник.

Вона кладе на скибку пирога масло й подає полоненому. Беручи пиріг, він по-синівському всміхається Мену й щиро дякує. Я вже склав собі думку про нього, хоча ще ніяк не виявляю своїх почуттів. Кинувши погляд на Колена, бачу, що він, мабуть, думає так само, як і я.

Полонений попоїв, поклав обидві руки на стіл і чекає. Схоже на те, що він почуває себе тут зовсім непогано, більше того, здається, йому приємно бути в нашому товаристві. Приємно й радісно.

Я допитую його. Він відповідає зразу ж, без найменшого вагання, нічого не приховуючи. Він немовби радіє з того, що може стати нам у пригоді.

Ми набагато менше радіємо, коли довідуємося, що маємо справу з ватагою з сімнадцяти чоловік на чолі з якимсь Вільменом, котрий видає себе за колишнього офіцера парашутних військ. Ватага різко поділяється на ветеранів і новобранців, останні — раби перших. Буквально палична дисципліна. Застосовують три види покарання: паличні удари, карцер без води і їжі, різанину перед строєм. Вільмен має базуку з дюжиною невеличких снарядів і двадцятку рушниць.

Ерве Легран — так звати полоненого — розповідає нам, як його втягли до ватаги. Вільмен захопив його село, що лежить на південному заході від Фюмеля. Він зазнав чималих втрат під час чергового нападу і схотів поповнити своє військо.

— Вони схопили нас,— каже Ерве,— Рене, Моріса й мене. Нас повели на сільський майдан. І Вільмен спитав Рене: «Погоджуєшся вступити до моєї ватаги?» Рене відповів: «Ні». Брати Фейраки зразу ж покляли його на коліна, й Бебель перерізав йому горло.

— Бебель — якесь ім'я жіноче...

— Яка там жінка!..

— Розкажи, який він на вигляд.

— Метр шістдесят п'ять на зріст, довгий білявий чуб, обличчя дрібне. Стрункий. Ноги й руки невеликі. Полюбляє переодягатися жіночою.

— Хлопці бояться Вільмена?

— Вони особливо бояться Бебеля.— Ерве додає:— Він дуже майстерно кидає ножа. Найкраще з усіх ветеранів.

Я дивлюсь на Ерве.

— Яким чином новобранець стає ветераном?

— Скажу словами Вільмена: тільки не за стажем.

— Тоді як?

— Коли зголошується добровольцем для виконання доручень.

Я сухо кажу:

— Тому ти зголосився йти в розвідку до Мальвіля?

— Ні. Ми з Морісом хотіли вас попередити й дезертирувати.

— То чому ж ти не зробив цього?

Він відповів без будь-якого вагання:

— Бо то не Моріс був зі мною. Ось як усе сталося: сьогодні вранці Вільмен попросив чотирьох чоловік виконати два доручення — одне в Курсежаку, друге в Мальвілі. Тільки Моріс і я вийшли зі строю. Два новобранці. Вільмен почав лаяти ветеранів і нарешті двоє з них зголосилися. Вільмен послав мене з одним, а Моріса — з другим у Курсежак.

— Щось я ніяк не збагну, сьогодні вранці Вільмен послав розвідку до Курсежака й Мальвіля. А чому не послав її також до Ларока?

Якусь хвилину Ерве дивиться на мене.

— Та ж ми в Лароці квартируємо,— повільно відповідає він.

— Що?! — вигукую я і мимоволі підводжуся на стільці. — Що? Ви квартируєте в Лароці? З якого часу?

Моє запитання безглузде. Мало важить те, коли Вільмен там засів. Важливо, що він там. З гвинтівками моделі 36, обстріляними мотодиками, базукою й досвідом.

Бачу, як друзі бліднуть.

— Ватага взяла Ларок учора ввечері після заходу сонця,— каже Ерве.

Я підводжуся, приголомшений. Учора вдосвіта я посилав людей

розвідати, як укріпився Ларок, а ввечері Ларок захоплено, але не нами! А якби сьогодні я не взяв полоненого, то був би з'явився під ларокськими мурами з друзями, впевнений у легкій перемозі. Фантазія моя розігрується, і я бачу, як сімнадцять гвинтівок нищівним вогнем приковують нас до голого вигону.

Я сідаю й коротко кажу:

— Розповідай далі.

Ерве розповідає, як було взято Ларок. З настанням ночі Бебель, переодягнувшись жінкою, з клучочком у руці з'явився перед південною брамою. Дивак, який стеріг башту — пізніше ми довідаємося, що то був Лянуай, — впустив його, й Бебель, пересвідчившись, що Лянуай сам, перерізав йому горло. Потім відчинив браму для інших. Містечко було захоплено без жодного пострілу.

Мейссоньє щось хоче сказати, і я обертаюся до нього.

— Скільки у вас гвинтівок моделі 36? — запитує він полоненого.

— Двадцять.

— А набоїв багато?

— Гадаю, що так. Їх бережуть, але не дуже пильно. — Ерве додає: — Принцип Вільмена — завжди мати двадцять чоловік на свої двадцять гвинтівок.

На прохання Мейссоньє Ерве докладно описує базуку. Коли він закінчує, я запитую:

— Треба дещо уточнити. Вас двадцять чи сімнадцять?

— Взагалі нас було двадцять. Але ми втратили трьох у Фюмелі. І нас залишилося сімнадцять. Одне слово, сімнадцять. Тепер, коли ти вбив ще одного, тільки шістнадцять! А оскільки взяв мене в полон, то вже п'ятнадцять!

Схоже на те, що він таки справді радий, що опинився серед нас.

Я питаю далі:

— Ти давно знаєш отого Моріса, якого разом з тобою взяли до ватаги?

— Ще б пак! — вигукує Ерве. — Він мій друг дитинства. Я гостював у нього, коли вибухнула бомба.

— Дуже любиш його?

— Ще б пак! — мовить Ерве.

Я міряю його поглядом.

— Отже, ти не можеш залишити його в одному таборі, а сам перейти до іншого. Це неможливо. Адже тобі доведеться стріляти в нього, якщо Вільмен наступатиме на нас!

Я легенько ляскаю долонею по столу.

— Ерве, я скажу тобі, що ми зробимо. Ми відпустимо тебе.

Пильно дивлюсь на Ерве. Він блідне.

— Щось у тебе негаразд? — питаю його.

Він киває головою.

— Якщо відпустиш мене, не віддавши моєї зброї, — каже він глухо, — то це однаково, що ти засудив мене на смерть.

— Я подумав про це. Коли йтимеш, забереш свою зброю.

Товариші збуджено заворушилися. Але я вдаю, що не помічаю цього, й веду далі:

— Ось що ти маєш зробити. Звичайно, ти не скажеш, що тебе взяли в полон. Скажеш, що твого товариша вбили, коли він підвів голову над парканом, і що ти втік під градом куль. — Я додаю: — Скажеш, що, на твою думку, стріляли з даху головної башти.

Я зовсім не хотів би, щоб Вільмен здогадався перед наступом про існування невеличкого каземату на пагорку ферми «Сім буків».

— Запам'ятай, це важливо.

— Запам'ятаю,— мовить Ерве.

— Гаразд. А тоді при першій-ліпшій нагоді ти й Моріс...

— Не треба мені розтлумачувати,— каже Ерве.

— Останнє запитання, Ерве: як ти йшов з Ларока?

— Шляхом,— дивується Ерве.— Хіба є інша дорога?

Я не відповідаю. На цьому край. Нам більше нічого сказати один одному. Він дивиться на нас лагідними чорними очима. Йому дуже пасує ота борідка клинком. Вона надає йому солідності. Він переводить погляд на Мену — відчув її прихильність до нього,—на склепіння вікон, старовинну зброю між вікнами, монументальний камін. Він сучасно ніби ковтає щось і, хоча його обличчя спокійне, я знаю добре, що цей хлопчак — він ще справжній хлопчак — дуже хвилюється. Він боїться втратити людей, які вже прийняли його. Втратити Мальвіль.

Я підводжуся.

— Час іти, Ерве.

Він встає, я наближаюсь до нього й знову зав'язую йому очі. Ми всі разом проводжаємо Ерве до надбрамної башти, а звідси Мейссоньє і я ведемо його до паркану. Випускаємо Ерве через потайний прохід. Я подаю йому в отвір рушницю, і, підвівшись, він махає нам рукою, щиро, по-дитячому всміхаючись. Ерве йде широкими кроками. Я дивлюсь на нього у потайне віконце.

— Можливо, ми втратили одну рушницю,— шепоче Мейссоньє.

Я зиркаю на нього.

— А може, заволодіємо ще двома.

І що найважливіше, матимемо ще двох бійців. Бо тепер у нас рушниць, рахуючи ту, що забрали в убитого, аж вісім. Є чим озброїти шість чоловік, М'етту й Каті. Ні, нам більше потрібні чоловіки. Якщо Ерве й Морісові пощастить, у Вільмена залишиться лише чотирнадцять бійців. А ми матимемо десять.

Саме це я пояснюю на зборах, які скликаю у надбрамній башті зразу ж після відходу Ерве, тим часом Жаке копає могилу для вбитого за парканом, а Пейссу з рушницею причаївся трохи далі, метрів за сто, на узбіччі шляху, щоб у разі потреби прикрити Жаке. «І затям собі, Пейссу,— сказав йому Мейссоньє,— ти маєш там сховатися. Так, щоб сам бачив усе, а тебе — ніхто».

Мейссоньє — наш експерт. Унтер-офіцер надстрокової служби. Комуніст всім своїм єством, він пройшов добру військову підготовку. Безперечно, вважав Мейссоньє, завжди корисно набувати знання, незалежно від того, хто тобі їх дає. І на початку зборів він розповідає нам, що гвинтівками моделі 36 була озброєна французька армія під час другої світової війни. Звичайно, після того виготовлялися й кращі гвинтівки, але й ця непогана. Щодо базики, на думку Мейссоньє, то її випустили американці десь року 1942, щоб стріляти з неї в танки. Мальвільським мурам вона не страшна.

— Гірші справи з парканом! — каже Мейссоньє, похитуючи головою.— І з брамою в першій огорожі! І з звідним мостом у другій!.. Ми презираємось.

— Нема ніякої проблеми,— рішуче кажу я.— Звичайно, доведеться пожертвувати парканом, хоч і він відіграє свою роль: адже во-

рог, руйнуючи його, тим самим викриє себе. Я пропоную збудувати перед порталом надбрамної башти, щоб захистити його, кам'яний мур з метр завтовшки і заввишки метрів три; нарешті, ми маємо у дворі пісок, а в льоху мішки. Наповнимо їх піском і складемо перед муром.

На мою велику радість, Мейссоньє схвалює цю пропозицію, зробивши деякі технічні зауваження. Я підводжуся. Збори, що не тривали й десяти хвилин, скінчилися. Зайвим балачкам зараз нема місця.

Вбитого поховано, і я забираю з переднього поста на ларокському шляху потрібного нам Пейссу, натомість посилаю туди Колена, бо не хочу, щоб на нас напали зненацька серед дня, в розпал роботи. Організую дві бригади. Одна на чолі з Пейссу носить до місця будівництва муру кам'яні брили, яких за першою загорожею маємо цілі купи. Друга, до якої ввійшли чотири жінки та Евеліна, наповнює мішки піском, зав'яже й тягає їх до рову.

Перш як Пейссу поклав перший камінь, я витягнув два вози — наш і той, зі «Ставка», й поставив їх біля рову, там, де немає пасток. Тут вони не заважатимуть стріляти й не залишаться замкнені за споруджуваним муром. Бо коли навіть припустити, що одного дня на нас нападе ватага, яка не матиме базуки, великий дерев'яний портал надбрамної башти однаково лишається найвразливішою ланкою Мальвіля: противник може його підпалити або виломати. Отже, слід перегородити ворогові дорогу муром, за який він зможе проникнути тільки через вузький прохід, що легко перекривається інтенсивним рушничним вогнем.

О тринадцятій годині Мейссоньє згадує про наше нічне вартування і йде «трохи поспати». О п'ятнадцятій годині, задовольнившись тим, що я побив рекорд витривалості Мейссоньє на сто двадцять хвилин, і собі кидаю роботу. До речі, в Пейссу того каміння є вже більше, ніж треба, і він просить Жаке допомогти йому мурувати стіну. Я покладаю командування на Мейссоньє, який за дві години знову з'являється тут, оголошую, що також їду трохи відпочити. Коли вже відійшов, почув, як Мейссоньє посилав Тома змінити Колена на нашому передньому посту на ларокському шляху.

У своїй кімнаті я ледве зібрався на силу, щоб роздягтись. Я розпростерся на ліжку й одразу заснув. Той пообідній сон був дуже неспокійний, сповнений кошмарами. Я не буду їх переказувати, бо подібне сниться всім: вас переслідують якісь люди, що прагнуть вашої смерті. Коли вони наздоганяють вас, ви відбиваєтеся, але всі ті удари зовсім безсилі. І ще сниться мені вдягнений у спідницю Бебель з ножом у руці, з довгим білявим волоссям, що розсипалося в нього на спині.

Саме в ту мить, коли лезо Бебелевого ножа торкається мого горла, я прокидаюся. Розплющую очі. В моїй кімнаті є якась жінка, однак, дякувати богам, то не Бебель. То — Каті.

Вона стоїть біля мого ліжка, лукаво усміхається й мовчить. Та враз кидається до мене й притискає свої вуста до моїх.

Я не зовсім прокинувся, і мені здається, що й Каті прийшла до мене уві сні. Коли нарешті прокидаюся остаточно, то бачу, що то був не сон...

Дивлюсь на неї. Раніше вона не здавалася мені такою вродливою. Одночасно в мені прокидається сумління, і я з докором кажу:

— Каті, нащо ти так зробила?

Каті відповідає одразу ж, з притиском, весело:

— Передусім, Емманюелю, тому, що ти мені подобаєшся, навіть такий старий. А особливо мені хотілося, щоб ти, Емманюелю, знав, що Каті — жінка, справжня жінка!

Я озиваюсь приглушеним голосом:

— Але ж, Каті, доведеться розповісти про все Тома...

Ця думка бентежить мене, але не її. Каті мовить, усміхаючись:

— Не турбуйся. Я візьму це на себе. Можеш не хвилюватися.

Таке зухвальство приголомшує мене.

— Та ну ж бо, Каті, його це вразить, він розгнівається...

Каті хитає головою.

— Ні. Зовсім ні. Він надто любить тебе.

— Я вельми вдячний йому, — кажу й ніяковію від думки, що сказав це в таку хвилину.

Каті підводиться й чепуриться. Вона дивиться на мене з виразом власника, мовби щойно купила мене в універмазі головного департаментського міста і, задоволена, повернулася додому з покупкою під пахвою. До свого дому чи до мого? Бо тепер хазяйським поглядом окидає мою кімнату, затримує його на письмовому столі («фотографія твоєї німчурки!») й ще довше дивиться на канапку під вікном.

— Бідний Емманюелю, — каже Каті, — щось не схоже на те, що тебе дуже порадувала ця хвилина!

Вона зухвало дивиться на мене.

— Ти досі не зважувався щодо Евеліни?

Слово честі, вона гадає, що їй усе дозволено! Я серджуся. Та ні, навіть брехати, я не серджуся. В усякому разі набагато менше, ніж сердився спочатку. Дивно, що вона вгамувала мій гнів! До речі, вона добре це бачить і наполягає:

— Ти не відповідаєш?

— Що ти хочеш, щоб я тобі сказав? Їй тринадцять років!

— Чотирнадцять. Я бачила її документи.

— Зрештою вона ще дівчинка.

Каті підводить руки.

— Дівчинка? Жінка, еге ж! І така, яка знає, чого їй хочеться!

— А чого їй хочеться?

— Тебе, звичайно! — Каті тріумфуюче регоче. — І вона заволодіє тобою. Я ж бо заволоділа тобою, мальвільський абате!

Це — парфянська стріла, але Каті не пускає її в мене, втікаючи, а кидається мені на шию й обцілює моє обличчя.

— Бачу, що ти хвилюєшся, Емманюелю. Думаєш собі: тепер дисципліні край! З оцією несамовитою! Що ж, не впадай у відчай! Все буде навпаки! Ось побачиш! Буду справжнім солдатиком! Гаразд, я йду від тебе!

Вогонь, а не дівка. Грюкають двері. Я приголомшений, присоромлений, зачарований. Кидаю собі на плече рушника й спускаюсь поверхом нижче прийняти душ, щоб освіжити собі голову. Але й після купання голова залишається важкою. Та, власне, мені байдуже. Одне незаперечне: якусь годину я не думав про Вільмена й мені було добре.

Чоловіки на будівництві зустрічають мене зовсім природно, зате жінки позирають якось дивно. Вони все знають. Можливо, підозрюю-

ють мене в тому, що я, аби полегшити собі справу, послав Тома на передовий пост на шлях, хоча я не причетний до цього: то Мейссоньє послав його туди.

Перша кидає на мене погляд Евеліна. І хоч очі у неї голубі, мені здалося, що на мене хлюпнуло чорним вогнем. Схвильовано й розуміюче зиркає Фальвіна. Мену похитує головою й веде свій монолог sotto voce⁷. Вона, на жаль, не може допустити, щоб я його почув, бо тоді почує й Евеліна. Тільки М'єтта не дивиться на мене, й мені стає прикро.

Я проходжу через портал надбрамної башти й опиняюсь біля чоловіків. Тут усе простіше. Коли вони щось роблять, то тільки про те й думають. Вони міркують лише про свій об'єкт. Я з вдячністю дивлюсь на них.

Робота наближається до кінця. Мур вже три метри заввишки, останній метр якраз добудовується. Дві драбини стоять зіперті на нього, Пейссу та Жаке кладуть собі на широкі плечі по кам'яній брилі і несуть їх аж на вершину муру, важко переступаючи з щабля на щабель. Тільки Пейссу та Жаке здатні на цей подвиг. Колен допомагає їм піднімати каменюки. Щодо Мейссоньє, то він залишився безробітним, бо каміння вже досить, щоб завершити мур.

Я пропоную йому йти зі мною патрулювати. Він погоджується. Але спершу я прохаю Мену, аби вона дала мені метр-два нитки.

— Знаєш, що я думаю? — звертається до мене з високої драбини Пейссу, орудуючи кам'яною брилою, як я орудував би камінцем для бруківки. — Мішки треба скласти таким чином, щоб не видно було муру. Хай Вільмен думає, що він має справу з піском.

Я погоджуюся й доручаю командування на час моєї з Мейссоньє відсутності Коленові, який проведе нас аж до паркану й зачинить потайний хід, коли ми підемо. То не дуже приємно виходити з замку рачки, але я подаю приклад, хочу, щоб до цього звикли. Будь-яка ватага може за якусь мить вдертися до порталу, але не зуміє проникнути в дірку на рівні землі, до заслінки якої знизу прикріплене — я забув зазначити цю деталь — лезо коси.

Спершу ми йдемо на ларокський шлях; Тома, мабуть, таки добре сховався, бо ми почули від нього коротке: «Куди ви йдете?», не збагнувши, де він. Нарешті він з'являється, напівголий, нагадуючи статую.

— Йдемо перевірити лісовий путівець. Коли повернемося, я заступлю тебе на вартуванні, якщо ти не проти.

— О, знаєш, — каже Тома, — я лежу собі й дивлюся. Це не так стомлює, як та праця, яку ти допіру виконував.

Я відчуваю, як густо червонію.

— В усякому разі мені треба поговорити з тобою, — кажу я.

Не буду ховатися за спиною Каті. Якщо хтось має завдати йому цього удару, то я зроблю це перший. Легенько махаю рукою Тома й іду далі, тримаючись праворуч від Мейссоньє. Якщо стовбури дерев, здебільшого обвуглені, стоять без листя, то дрібна поросль, навпаки, розростається з неймовірною швидкістю. Я ніколи не бачив такого буяння рослинності. Метрів за три від мене височить папороть, її стебла завгрубшки як рука, далі поросль терну, що на-

⁷ Півголосом (італ.).

гадує високу стіну, дикий глід вже вигнався в стовбури, гілля каштанів та в'язів утворюють у мене над головою шатро.

О цій порі з шляху не видно, де починається лісова стежка, яка веде до Ларока, але я давно зробив тут деякі позначки й без будь-яких труднощів знаходжу її. До події я часто на цій стежині тренував своїх коней. Вона вкрита чорноземом, м'яким і зручним для кінських копит. Я навіть доглядав її, щороку вирубуючи колючі чагарники й гілля, що найбільше заважали, хоча ліс мені й не належав. Намагався також нікому не розповідати про неї в Лароці, щоб Лормійо не забаглося прогулюватися тут верхи. І нарешті, вже зовсім недавно, я розчистив її від обгорілих стовбурів, що попадали на неї й заважали мені, коли я разом з Коленом їздив до Ларока попереджати Фюльбера про одруження Каті.

Я ступаю попереду, пильно придивляючись до кожного сліду на м'якій землі, але нічого не бачу. Не думаю, щоб хтось із уцілілих мешканців Ларока знав про цю стежку й тепер показав її Вільменові. Ларокські хлібороби — жителі врожайних рівнин, вони ніколи не ходили на мальжакські пагорки. Цей шлях не позначено також на військових картах, бо його порівняно недавно проклав лісник, який вивозив звідси деревину. Навряд щоб Вільмен сам натрапив на нього. Проте я хочу бути впевненим у цьому й тихо пояснюю це Мейссоньє після годинної прогулянки в гнітючій лісовій тиші.

Я не побачив нічого підозрілого: ні чітких слідів, ні потолоченої рослинності, ні свіжих поламаних гілок.

Повертаючись назад, я роблю деякі позначки, щоб, коли ми знову прийдемо на цю стежку, пересвідчитись, що ніхто, крім нас, не ходив нею. Для цього нагинаю через стежку на висоті стегна гнучкий тоненький прутик і прив'язую його з другого боку чорною ниткою до гілки. Якщо хтось тут ітимає, він розірве нитку, навіть не помітивши цього. Коли мені вдається знайти колючий чагарник, замість нитки перетинаю стежку найдовшою з ліан.

Коли ми знову виходимо на ларокський шлях, сонце вже починає хилитися на вечір, сіючи золотисте бокове проміння.

— Тома!

— Я тут, — озивається Тома, підносячи руку й цим виказуючи свій тайник на схилі над шляхом.

Навколо все спокійно, однак на душі в мене не дуже спокійно, коли я звертаю до Тома, махнувши рукою Мейссоньє, щоб ішов до Мальвіля.

Тома знайшов собі добру схованку, звідки проглядається метрів сто дорogi. Рушницю він поклав на два плескаті камені. Я лягаю поряд з ним.

— Війна — то гидота, — каже Тома. — Я побачив вас здалеку, навіть узяв на мушку. Дуже легко міг би вас стяти, наче квітку, одного й другого.

Спасибі за квітку. Якби я був забобонний, то подумав би, що то не дуже добрий початок для розмови, яка мала відбутися.

— Тома, мені треба поговорити з тобою.

— Що ж, говори, — мовить він, відчувши мою ніяковість.

Я розповідаю йому все. Або вірніше, не розповідаю йому всього. Бо не хочу звинувачувати Каті. Ось моя версія: Каті прийшла до моєї кімнати, коли закінчувався мій пообідній відпочинок, очевидно, щоб побалакати зі мною. Я не міг стриматися.

Тома, обернувши до мене вродливе, з правильними рисами обличчя, пильно дивиться на мене.

— Ти не зміг стриматися?

Я киваю головою.

— От бачиш, — спокійно говорить він, — не така вже вона й погана. Ти завжди недооцінював її.

Він також! Я мовчу, втупившись очима в землю.

— Ти наче розчарований, — придивляється до мене Тома.

— Розчарований — не те слово. Здивований. Трохи.

— Річ у тім, що в мене змінилася точка зору, — каже Тома. — Але я не розповів тобі про це. Пригадуєш дискусію на зборах, коли ти привів М'етту? Один чоловік чи багато. Всупереч тобі я захищав моногамію, ти тоді залишився в меншості й дуже образився. — Тома всміхається й провадить далі: — Одне слово, тепер я згоден з тобою. Ніхто не може розглядати жінку як особисту власність, коли їх усього дві на шістьох чоловіків.

Я вражено дивлюсь на нього. Це для мене несподіванка — почути від нього свої думки.

— До того ж Каті не є моєю власністю. Вона робить так, як хоче. Вона — людина. Каті не обіцяла мені бути вірною, і я не хочу знати, що вона робила сьогодні пополудні. І годі про це, — з притиском закінчує він свою тираду.

Коли б не остання його фраза, я подумав би, що він зовсім спокійний. Але ні. Просто він передбачав невірність Каті й приготувався до цього, сформулювавши для себе виправдання її вчинку. Щоправда, формулювання ті він запозичив у мене. Тепер я знову пізнаю Тома. Суворого, але вразливого. І ось, лежачи поряд з ним, утупившись очима, як і він, у шлях, я відчуваю до нього велику приязнь. Ні, я не жалкую, що таке трапилося. Здається, немає нічого спільного між тим, що я пережив сьогодні пополудні, й почуттям, яке відчуваю в цю хвилину.

Я підводжусь на ліктях, бо мовчанка, як на мене, надто затяглася.

— Якщо ти не проти, я зміню тебе на посту, можеш іти до замку.

— Ні, — озивається Тома, — ти більше потрібен у Мальвілі, ніж я. Подивись, як там наш мур.

— Що ж, — кажу я, — ти маєш слушність. Але коли звечоріє, кидай вартувати. Для нічного вартування маємо каземат.

— А хто піде туди?

— Пейссу й Колен.

— Гаразд, — мовить Тома, — я прийду, як смеркне.

— Кланяюсь, — якимось надто вже невимушено кажу я, відходячи від нього. До речі, за звичайних обставин я не вжив би цього фальшивого слова «кланяюсь».

Я прискорюю ходу. Дзвоню в дзвін біля паркану, і Пейссу відчиняє потайний вхід.

— Скінчили, — озивається він, коли я опиняюсь біля нього. — Що ти думаєш з цього приводу? І зваж, якщо навіть станеш збоку — внизу чи біля скелі, то однаково не побачиш і краєчків муру. Добре замаскували. Не побачиш жодного каменя, самі мішки. Якщо Вільмен сюди поткнеться, він розіб'є собі голову.

Крім двох бабусь і Тома, всі мешканці Мальвіля оточили мур, роздивляються його. Каті, стоячи на одній з драбин, вирівнює мішки в останньому ряді. Вона стоїть до нас спиною.

Лунає постріл. Я застигаю на місці.

— Відчиняй, — звертаюсь до Пейссу. — Я піду туди. То стріляв Тома.

— А якщо не він?

— Відчиняй, кажу! І хай ніхто не йде за мною!

Я біжу з рушницею в руці. Відстань чималенька — метрів сто. Я уповільнюю біг на другому повороті. Пригинаюсь і йду кюветом. Тома нерухомо стоїть на дорозі з рушницею в руці. Він стоїть спиною до мене. Щось світле лежить біля його ніг.

— Тома!

Він обертається, але вже майже споночило, і я не бачу його обличчя. Наближаюсь.

Оте світле, що лежить на землі, — якась жінка. Я бачу спідницю, білу блузку, довге біляве волосся. На грудях у неї чорна пляма.

— Бебель, — каже Тома.

XVI

— Ти певен?

В сутінках мені видно, як він знизує плечима.

— Я зразу ж упізнав його з опису Ерве. А також по ході. Він гдав, що поблизу немає нікого, й не грав під жінку.

Тома замовк, ковтає слину.

— А далі?

— Я перечекав, коли він пройде повз мене, потім підвівся, сперся он на те дерево й тихо сказав: «Бебелю!» Він обернувся так рвучко, мовби його схопив за литку собака, й сягнув рукою в свій клунок. Я сказав: «Руки на потилицю, Бебелю!» І тоді він метнув у мене ножа.

— Ти вчасно відхилився?

— Не знаю. Не знаю, чи це я вчасно відхилився, а чи Бебелю завадило дерево. Бо він, мабуть, учився кидати ножа в дерево. В усякому разі, ніж уп'явся в дерево за кілька сантиметрів од моїх грудей. І тоді я вистрелив. Ось цей ніж.

Я зважую на руці ножа й задираю ногою спідницю на Бебелеві аж до плавок. Потім нахилиюсь і в сутінках розглядаю його обличчя. Воно досить гарне, лукаве, з правильними рисами, облямоване довгим білявим волоссям. Справді можна прийняти його за жінку. «Що ж, Бебелю, ти нарешті розв'язав свої проблеми. Ми поховаємо тебе як жінку».

— Вільмен хотів зробити з нами те ж саме, що він зробив з Лароком, — озивається Тома.

Я киваю головою.

— Але його нема в наших краях. Інакше він був би вже тут.

Та все ж нам краще не засиджуватися. Я тягну Тома до Мальвіля й вартувати на фортечному мурі виставляю Жаке.

По якомусь часі ми всі збираємось на кухні надбрамної башти. Тіснимось навколо столу при яскравому світлі газової лампи, яку

принесла Фальвіна з будиночка. Мовчки презираємось. Рушниці стоять під стінкою в нас за спиною, й кишені наших джинсів та фуфайок набиті патронами. Патронташів у нас є тільки два, й їх ми віддали М'єтті та Каті.

Вечеря проста: пиріг, масло, шинка й на вибір молоко або вино.

Тома знов починає розповідати, його всі слухають з неослабною увагою, а Каті — з явною симпатією, що завдає мені гіркоти.

Коли Тома закінчує, всі висловлюють думку, що Вільмен і його ватага в околиці Мальвіля не були. Бо, почувши постріл і знаючи, що Бебель не взяв з собою рушниці, вони б напали на Тома. Місія Бебеля полягала не в тому, щоб перерізати горло вартовому й відчинити браму, як це зробили в Лароці. Він ішов у звичайну розвідку. Як ті, що приходили сьогодні вранці.

Розмова вривається. Западає тривала мовчанка.

По вечері слово беру я:

— Якщо ви згодні, я запричащу вас, коли будете вільні.

Всі схвально кивають головами, за винятком Тома й Мейссоньє. Поки жінки прибирають зі столу, Пейссу тягне мене в двір.

— Я хотів би перед тобою висповідатися,— шепоче він.

— Зараз?

— Еге ж.

Я піднімаю руки.

— Бідолашний мій Пейссу, та ж усі твої гріхи я знаю напам'ять!

— З'явився ще один,— відказує він. — Тяжкий.

Западає мовчанка. Шкода, що надворі темно і я не можу розгледіти його обличчя.

— Тяжкий, кажеш? — перепитую я.

— Дуже,— відповідає Пейссу.

Ми мовчимо. Поволі простуємо в темряві до «Материнства»

— Каті?

— Так.

— Подумки?

— Авжеж!— зітхає Пейссу.

Ми заходимо до «Материнства», й Бурка, яка не бачить, але чує мене, ніжно форкає. Я наближаюся й навпомацки шукаю голову кобили, щоб її погладити. Вона тепла й ніжна.

— Каті з тобою ніжна?

— Так.

— І цілує тебе?

— Еге ж, і то часто.

— Як вона тебе цілує?

— Палко,— відповідає Пейссу.

— Обвиває руками твою шию й обсипає поцілунками?

— Звідки ти знаєш?— дивується Пейссу.

— І водночас пригортається до тебе.

— Вона не просто пригортається! Вона вся аж тремтить! — відказує Пейссу.

У цю хвилину я раптом згадую Фюльбера й починаю думати про те, що вчинив би він, якби опинився на моєму місці. По суті, це непоганий критерій: думати, що вчинив би за подібних обставин Фюльбер, і зробити навпаки.

— Знаєш, ти не сам,— кажу я.

— Що,— дивується Пейссу,— і ти теж?

— Так.

Ще одне невеличке зусилля. Ідімо до кінця в антифюльберизмі.

— А в мене,— мовлю я,— набагато гірше.

Я розповідаю йому про свій пообідній відпочинок. Стою, спершись спиною на низеньку перегородку стійла, й Бурка кладе мені на плече голову. Я гладжу правицею їй морду. Бурка легенько хапає мене губами за шию, але не кусає.

— Ти прийшов сповідатися до мене, а я, бачиш, сповідаюся тут перед тобою.

— Але я не можу відпустити тобі гріхи,— каже Пейссу.

— Це не так важливо. Важливо розповісти товаришеві про те, що тебе мучить, і бути готовим до спокути, — швидко відповідаю я. Западає мовчанка.

— Я тебе не засуджую,— мовить Пейссу.— На твоєму місці я вчинив би так само.

— Ну що ж,— кажу я,— ось ти й висповідався. І я також.

Я нічого не кажу йому про те, що незабаром він опиниться «на моєму місці». Ця думка викликає в мене ревності. Що ж, я спробую стати над цим почуттям, як Тома. Рано чи пізно кожному з нас треба перебороти в собі це почуття власності, якщо ми хочемо жити в Мальвілі злагідно.

— Ти ба!— дивується Пейссу.— Каті й ти! Я в це не повірив би, я гадав, що ти тільки з Евеліною.— Я мовчу, й він веде далі:— Я зовсім ні на що не натякаю.

— І правильно робиш.

— На мою думку, це скорше схоже на взаємини батька з дочкою,— провадить Пейссу.

— Ти не помиляєшся,— сухо відповідаю я.

Пейссу мовчить, злякавшись, що бовкнув зайве. Я беру його за лікоть.

— Ходімо,— кажу я. — Нас, мабуть, чекають.

Я добре розумію: Пейссу волів би, щоб гріхи йому відпустили за всіма правилами, а в мене це виходить дуже незграбно.

Зі столу вже прибрали посуд, змели кришки хліба й витерли. Його темна горіхова поверхня аж вилискує. Переді мною велика, наповнена вином склянка. А на тарілці шматочки хліба. Я мимохіть лічу їх. Шматочків дванадцять. Мену врахувала й Момо.

Стіл тут набагато менший, ніж у будиночку. Ніхто не каже й слова. Ми сіли дуже щільно, торкаємось один одного ліктями. Помилка Мену кожному з нас нагадала, що, можливо, завтра під час вечері доведеться забрати зі столу чийсь прибор. Ця думка неприємна. І не так думка про саму смерть, як про те, що хтось із нас не сидітиме більше серед друзів.

Я освячую хліб і вино. Склянка, яку я трохи надпив, разом з тарілкою йде по колу. Панує глибока тиша.

Тома помітно зблід. Убивство Бебеля приголомшило його.

Як тільки Мену причащається, я посилаю її на фортечний мур по Жаке. Вона вражено дивиться на мене: невже їй доведеться заступити його на посту? Але мовчки виконує мій наказ. Коли вона виходить, я прошу Тома, до якого саме дійшла тарілка з хлібом, узяти ще

один шматочок. Я також прошу його заступити на посту Жаке, коли той прийде сюди.

Покінчивши з причастям, ми вирішуємо, що, крім нестройових, — Фальвіні, Евеліні та Мену, які підуть спати на другий поверх будиночка, — всі залишимося цієї ночі в надбрамній башті. Тут усього п'ять ліжок, але нам більше й не треба, бо Колен і Пейссу підуть уночі вартувати в казематі. Евеліні дуже не хочеться розлучатися зі мною, але вона мовчки підкоряється моєму наказу.

Коли ми залишаємося вп'ятьох — М'етта, Каті, Жаке, Мейссоньє і я (Тома вже пішов на фортечний мур), я складаю на клапті паперу розклад зміни вартових і засуваю його під лампу. Проти свого імені ставлю четверту годину ранку й прошу друзів, щоб кожен з них, коли повертатиметься з вартування, будив мене. Це, на мою думку, примусить їх бути пильними під час варті. Жаке приніс мені матрац, і я лягаю в куточку кухні. Решта розташовуються на двох поверхах надбрамної башти. Кожен лягає одягнений і кладе зброю собі в головах.

Я майже не сплю (а може, це тільки так мені здається, що я не сплю), і в хвилини безсоння до мене приходять свідомість того, що я припустився серйозної помилки, не визначивши для кожного місце на фортечних мурах і в надбрамній башті на випадок загальної паніки.

Не передбачив я і зв'язку між казематом, що на пагорку ферми «Сім буків», та фортечними мурами. А це було вкрай необхідно. Вартіві в казематі, побачивши наближення ворога, могли б непомітно подати нам якийсь сигнал, і ми таким чином виграли б дорогі секунди, поки бійці займуть свої місця.

Я думаю над цією проблемою всю другу половину ночі, але не можу нічого придумати. Мене приходять будити М'етта, повернувшись з вартування, відтак Мейссоньє, й протягом усього цього часу я обмірковую нездійсненні плани зв'язку каземату з фортечними мурами. Мабуть, я таки задрімав, бо раптом злякано підхоплююсь, коли Каті термосить моє плече й шепоче, що настала моя черга, легенько вкусивши мене за вухо.

Каті залишила відчиненою одну з бійниць, і хтось, не знаю хто саме, мабуть, Мейссоньє, приніс сюди ослінчик. Це дуже зручно, бо отвір бійниці надто низький, щоб можна було стежити через нього стоячи. Я роблю кілька глибоких вдихів, повітря напрочуд свіже, й після цієї неспокійної ночі до мене повертається відчуття молодості й сили. Я певен, що Вільмен піде в наступ. Ми вбили Бебеля, й він захоче помститись нам. Але я не певен, що він піде на Мальвіль, не зробивши останньої спроби розвідати наші сили. Певне, Вільмен довідався від Ерве про паркан і тепер намагається вгадати, що цей паркан затуляє.

Темрява ще не рідшає, і я навряд чи побачу за сорок метрів перед собою барикаду. Я до болю напружую очі й раз по раз протираю їх пальцями лівої руки.

За хвилину мене починає долати сон. Я встаю, роблю кілька кроків по фортечному муру й пошепки читаю байки Лафонтена, які тільки знаю. Позіхаю. Сідаю знову. На місці ферми «Сім буків» блимає якесь світло. Я здогадуюсь, що це Пейссу й Колен подають мені сигнал за допомогою електричного ліхтарика. Тієї ж миті біля паркану двічі бамкає дзвін.

Я випростуюсь. Серце калатає мені в грудях, гупає в скронях, долоні мокріють. Іти туди? Чи не йти? Що, коли це якийсь підступ? Вільменова пастка? Що, коли він стрільне з базуки в ту ж хвилину, коли я відчиню потайне віконечко в паркані?

У дверях надбрамної башти зі зброєю в руках з'являється Мейссоньє. Він дивиться на мене, і його погляд вимагає від мене рішучості. Я тихо запитую:

— Всі прокинулись?

— Так.

— Тоді клич.

Але в цьому немає потреби: зачувши дзвін, усі прийшли сюди з рушницями в руках. Я задоволений їхнім спокоєм, швидкістю дій. Наказую тихенько:

— М'єтто й Каті, ставайте до бійниць надбрамної башти. Мейссоньє, Тома й Жаке ідуть на фортечний мур до амбразур. Стріляти тільки за командою Мейссоньє. Ти, Жаке, випустиш мене в браму й зачиниш її за мною.

— Ти йдеш туди сам?— питає Мейссоньє.

— Так,— коротко відповідаю я і допомагаю Жаке безшумно відсунути засуви на брамі.

Мейссоньє кладе мені на плече руку. Подає якийсь предмет. Це ключ від замка на потайному вході. Мейссоньє дивиться на мене. Якби було можна, він з радістю пішов би туди замість мене.

— Обережно, Жаке.

Я ледь прохиляю браму, втягнувши живота, прослизую назовні.

Хоч ніч і прохолодна, по щоках у мене котиться піт. Я поминаю місток, долаю відстань між муром і ровом, відтак зупиняюсь, щоб скинути черевики, й повільно біжу в шкарпетках до паркану, силкуючись не дихати. В останню секунду, замість підняти завісу на потайному віконечку, зазираю в запобіжне вічко, що його приробив Колен. Там стоять Ерве і ще якийсь трохи нижчий за нього молодик. Я прочиняю потайне віконечко.

— Це ти, Ерве?

— Я.

— Хто це з тобою?

— Моріс.

— Гаразд. Слухайте мене уважно. Зараз я відчиню потайний вхід. Спершу ви просунете сюди рушниці. Потім, Ерве, зайдеш ти. Моріс почекає.

— Гаразд,— озивається Ерве.

Я відмикаю потайний вхід, піднімаю заслінку й закріплюю її. Просовуються дві рушниці. Я опускаю заслінку. Один за одним відкриваю затвори. І ствол, і магазинні коробки порожні. Я кладу обидві рушниці під паркан і знімаю з плеча «спрінгфілд». Відтак пропускаю Ерве, зачиняю за ним потайний вхід, веду до брами й тільки тоді, коли вона за ним зачиняється, іду по його товариша.

До сьогоднішнього ранку я чітко не усвідомлював, як нам краще використати ЗПО. Вона повинна працювати, як своєрідний шлюз. Через неї ми пропускатимемо відвідувачів по одному, перед тим роззброївши їх. Повернувшись до надбрамної башти, я беру папір, на якому вчора ввечері накидав розклад зміни варткових, і на зворотному боці, перш ніж допитати Ерве, записую олівцем нове правило, яке щойно спало мені на думку.

Поки я записую, приходять Мену, Фальвіна й Евеліна. Мену зразу ж починає розпалювати вогонь і сухо наказує Фальвіні йти доїти корів.

Ми не всі тут зібралися: Пейссу й Колен вартують у казематі на пагорбі ферми «Сім буків», а Жаке чатує на фортечних мурах. Я помічаю, що Тома, який сидить по той бік столу, не дивиться на Каті. Мейссоньє стоїть у мене за плечима й читає, що я пишу.

Коли я кінчаю писати, Мену гасить лампу, і я починаю допитувати Ерве.

Він розповідає цікаві речі. Учора ввечері Бебель, який ішов на вивідки до Мальвіля, був не сам. Його супроводжував один ветеран. Вони виїхали з Ларока на велосипедах, але Бебель сховав свій за двісті метрів од Мальвіля й наказав ветеранові ні в якому разі не втручатися в події. Той сховався. За хвилину він почув рушничний постріл, побачив, як Бебель упав, і повернувся до Ларока. Вільмен зразу ж заявив, що Мальвіль убив його «двох хлопців» і що він «відплатить» Мальвілеві. Проте спершу, щоб «забезпечити собі тили», а також, мабуть, щоб не потрапити в скрутне становище, послав до Курсежака під командуванням братів Фейраків нічну експедицію в складі шести чоловік. Як на те, вдосвіта ветеран, який разом з Морісом ходив у розвідку до Курсежака, вкрав дві курки. Курсежакські хлопці виставили варту і, коли з'явилася ця ватага, відкрили вогонь і вбили Даніеля Фейрака. Жан Фейрак у нападі люті наказав узяти село штурмом і винищити всіх до ноги.

— Кого це «всіх»?

— Двох молодиків, літнє подружжя, жінку й немовля.

Ми мовчки презираємося.

— А що сказав про цей подвиг Вільмен?— питаю я трохи перегодя.

— «Рахунок зведено. Вони вбили твого одного хлопця. Ти примусив їх заплатити цілим селом».

Знову западає мовчанка. Я киваю Ерве, щоб він розповідав далі. Він прокашлюється.

— Після Курсежака Вільмен хотів негайно напасти на Мальвіль. Але ветерани не погодилися. Особливо Жан Фейрак: мовляв, не можна так зопалу накидатися на Мальвіль, спершу треба все як слід розвідати.

— Це він таке сказав?

— Він.

Я нишком посміхаюсь. «Заплатити цілим селом» — це порівняно легко. Але Мальвіль — зовсім інша річ. Мальвіль примусив цих панів замислитись. Доказ: коли Вільмен знову почав шукати добровольців, то не знайшов серед ветеранів жодного. Тоді зголосилися Ерве й Моріс.

— І що сказав Вільмен?

— Що, коли ці бовдури доможуться успіху, вони перейдуть у ветерани. А якщо їх уколошкають, ми підемо на Мальвіль штурмом.

— А ветерани що сказали на це?

— Вони не виявили надто великого ентузіазму.

— Але якщо Вільмен усе-таки накаже їм штурмувати Мальвіль, вони послухаються?

— Так. Вони ще бояться Вільмена.

— Чому «ще»?

— Бо з учорашнього вечора вони вже трохи менше його бояться.
— Після загибелі Бебеля?
— Після загибелі Бебеля й Даніеля Фейрака. Кліка найзапеклі-
ших розпалася. Принаймні я так це розумію.
— Якщо Вільмена вб'ють,— веду я далі,— чи знайдеться хтось
такий, що зміг би його замінити?
— Жан Фейрак.
— А якщо вб'ють Фейрака?
— Тоді ніхто.
— Ватага розпадеться?
— Мабуть.

Сніданок готовий. На вилискуючому горіховому столі парують
кухлі. Яка ідилічна картина! А всього за кілька кілометрів звідси в
дворі ферми лежать шість трупів, і серед них один дитячий. Ми ці-
пеніємо з жаху. Людина за допомогою жорстокості домагається по-
шани до себе! Ще більше, ніж садизм, у цьому винищенні вражає
безглуздість. Люди озлоблюються проти життя й винищують самі
себе.

Я присуваю до себе кухоль. Не хочу більше думати про Курсе-
жак. Треба поміркувати про наступний бій з Вільменом. На цей раз
він не буде вже нерівним. Вільмен утратив трьох ветеранів, а двоє
новачків зрадили його. У його ватазі, яка ще позавчора складалася
з сімнадцяти чоловік, залишилося всього дванадцять. Нас же, разом
з Ерве та Морісом, десять. Водночас збагатилось і наше озброєння
на три рушніці моделі 36.

Якщо вірити Ерве, Вільменів авторитет похитнувся. Після загибелі
трьох ветеранів ватага занепадала духом. Вона ще більше занепаде,
довідавшись про перехід на наш бік Моріса та Ерве.

Переді мною стоять три проблеми:

1. Знайти таке місце для битви, яке б дозволило мені до кінця
використати його переваги.

2. Придумати якусь хитрість, котра прискорила б деморалізацію
противника.

3. Якщо він почне відступати, будь-що не дозволити йому діста-
тися до Ларока, звідки він міг би вести проти нас затяжну війну.

Останній пункт здається мені найважливішим.

Перш ніж допитати Моріса, я чекаю, коли піде Ерве. Хочу вести
цей допит без нього, щоб переконатися, чи розповідь Моріса під-
твердить його слова.

Моріс родом з Ерського департаменту. Хоч Колен нижчий за
нього на якихось два чи три сантиметри, він здається набагато ви-
щим, мабуть, через те, що тонкий, з вузькими стегнами. Обличчя ян-
тарного кольору. Смолисто-чорне волосся спадає бахромою з голо-
ви, облямовуючи лукаве обличчя, яке зрідка освітлює м'яка посміш-
ка.

Моріс розповідає, що він — син француза, одруженого з індо-
китайкою, з Сент-Ліварди, що в департаменті Ло-і-Гаронна. Батько
його був управителем у невеличкому господарстві неподалік від
Фюмеля, й Ерве приїхав до Моріса на великдень. І раптом цей ви-
бух бомби. З цього моменту його розповідь підтверджує слова Ерве,
хоча я докладаю чималих зусиль, щоб спіймати його на брехні. Мені
це не вдається. Моріс, здається, взяв ближче до серця загибель

свого товариша Рене й затаїв більшу злість на Вільмена. Він не говорить про це, але коли згадує про вбивство, його чорні зіниці раптом твердішають і косі прорізи повік стягуються. Як і Ерве, він справляє на мене добре враження. Навіть краще. Ерве красномовний, дотепний, з артистичними нахилами. Моріс, хоч і не такий мастак,— людина загартована, мов сталь.

Я підводжуся.

— Мену, кинь на хвилюку свій посуд і ходи зі мною.

Вона витирає свої вузлуваті руки й ступає за мною. Я веду її до машинного відділення, що над звідним мостом.

— Як гадаєш, Мену, чи зможеш ти в разі потреби сама впоратися з ось цим? Чи хочеш, щоб тобі допомогла Фальвіна?

— Обійдусь і без цієї бабери,— відповідає Мену.

Я показую їй, що вона повинна робити, і після двох чи трьох спроб, вигнувши дугою свою маленьку худу постать і зціпивши зуби, Мену чудово зводить і опускає міст.

Я залишаю її тут. Швидко підіймаюсь до головної башти, а там— до своєї кімнати. Сідаю за письмовий стіл і в шухляді, до якої вже довгенько не зазірав, знаходжу те, що мені треба: два м'яких олівці — один чорний, а другий червоний. Тут лежить також великий поліцейський свисток, якого в нападі великодушності я віддав Пейссу того дня, коли ми дали йому доброї прочуханки, щоб відбити бажання керувати «Гуртком». Свисток знов опинився в мене, бо наступного дня я впрохав Пейссу від продати мені його за високу ціну. Сьогодні я з задоволенням кручу цей свисток у пальцях. Його хромове покриття не піддалося часові, й він видає пронизливий звук, який чути дуже далеко. Кладу свисток собі в нагрудну кишеню сорочки і, відірвавши чверть великого аркуша креслярського паперу, берусь до роботи.

Хтось стукає в двері. «Прошу!»— гукаю я. Входить Мейссоньє.

— Що ти скажеш про це? — питаю, подаючи йому відозву. Мейссоньє читає вголос:

«Мальвільське й Ларокське володіння

Злочинців, прізвища яких подаються нижче, засуджено до страти:

Вільмена — людину поза законом, ватажка банди.

Жана Фейрака — ката Курсежака.

Що стосується інших, то, якщо вони складуть зброю за першою нашою вимогою, ми обмежимося тим, що дамо їм тижневий запас харчів і виженемо звідси на всі чотири сторони.

Емманюель Конт,
мальвільський абат».

Мейссоньє перечитує лист, на цей раз мовчки. Я дивлюсь на його довгобразе обличчя, на зморшки, що перетинають щок. Кожна рисочка його обличчя промовляє про сумнінність. Він був відданим комуністом-борцем. І,— з своєю відданістю справі, доскіпливістю,— був би дуже добрим керівником. Жаль, що він не став мером Мальжака!

— Ну, що ти скажеш на це?

— Психологічна війна,— стримано відповідає Мейссоньє.

Поки що він тільки констатує факт. Оцінку йому дасть трохи пізніше. Він повинен розмірковувати. Що ж, нехай розмірковує.

— На мою думку, це дасть наслідки тільки тоді, якщо буде вбито Вільмена й Фейрака,— провадить він за хвилину.— Решта, якою більше не буде кому командувати, скорше, мабуть, рятуватиме свою шкуру, ніж кидатиметься в бій.

Так, він має рацію. Про це мені треба буде пам'ятати, коли даватиму під час бою команду стріляти.

Я підводжусь.

— Гаразд. Чи не міг би ти знайти мені шматок фанери, почитати на неї цю відозву й зробити в ній дві дірочки?

— Це дуже просто,— відповідає Мейссоньє й теж підводиться. Відтак обходить стіл з моїм плакатом у руці й зупиняється біля мене. — Я хотів спитати тебе: ти й далі вважаєш, що ми повинні стріляти тільки з бійниць, зроблених у парпеті?

— Так. А чому ти про це запитуєш?

— Їх лише п'ять. Разом з бійницями надбрамної башти їх буде сім. А нас тепер десять.

Я уважно дивлюсь на нього.

— Ну й що ж ти можеш запропонувати?

— Щоб за межами замку вартували троє, а не двоє хлопців. Кажу тобі про це, бо каземат для трьох замалий.

Весь Мальвіль тепер дбає тільки про те, щоб досягти єдиної мети — розбити банду Вільмена.

Я кладу руку Мейссоньє на плече й веду його до гвинтових сходів. Він виходить, а я повертаюсь, щоб узяти «спрінгфілд» і замкнути двері.

В дворі за першою огорожею на мене чекають Колен, Жаке й Ерве. Двоє останніх тримають заступи. Колен стоїть трохи осторонь.

— Не кидайте своє знаряддя,— кажу я їм.— У мене є для вас робота. Зараз сюди прийде Мейссоньє.

Я швидко прямую до комори в головній башті, беру моток дроту й кліщі і роблю про це запис на грифельній дошці.

А коли виходжу з комори, зустрічаю Мейссоньє, який несе мій плакат. Я забираю його в нього. Прекрасно. Просто здорово. Мейссоньє залишив береги на фанері навколо аркушика креслярського паперу. Ми йдемо за першу огорожу, і я читаю свою відозву. В мене починає пекти під грудьми. Та дарма. Це пройде.

Коли ми наближаємось до гурту, Каті запитує, що це в мене на фанері, і я піднімаю її вгору, щоб усі могли прочитати. Колен підходить ближче й собі.

— Каті, ти зараз випустиш нас усіх п'ятьох через потайний вхід. А сама побіжиш до надбрамної башти й будеш там доти, поки ми не повернемось.

Опинившись за межами замку, я беру під руку Мейссоньє й пошепки даю йому вказівку викопати нору для одного стрільця на горбі, який поряд з пагорбом ферми «Сім буків», звідки добре було б видно паркан.

Мейссоньє погоджується. Я залишаю його з Ерве й Жаке, а сам беру Колена й звертаю з ним на лісову стежку. Я йду попереду. Якщо мої гілки й досі зв'язані, обійду їх хашаками, щоб не розірвати.

До моїх гілок ніхто й не доторкався. Отже, наш супротивник нічого не знає про цю дорогу лісом, яка веде до Ларока. Першу частину завдання виконано. Лишається ще друга його частина. Останнього разу, ідучи верхи до Ларока, я помітив дуже вузький прохід між

двома пагорками, обабіч якого стирчали два обгорілих стовбури дерев. Я спробую натягти дріт між цими стовбурами й почепити на ньому відозву, адресовану Вільменові. На жаль, пішки туди надто далеко. Я чую, як позад мене важко ступає й сопе Колен, і раптом згадую, що минулої ночі він майже не спав. Обертаюсь до нього.

— Стомився?

— Трохи.

— Потерпи ще з півгодини, гаразд? Як тільки я почеплю цю відозву, ми з тобою перепочинемо.

— Ну що ти, я ще можу йти, — відповідає Колен.

Стоїть дуже тепла погода. Мене заливає піт. Я розстібаю комір і закачую рукави сорочки. Час від часу нахилиюсь і притримую гілку, щоб вона не стьобнула Колена. Бачу, що він зблід, очі запали, губи пересохли.

Ми виходимо на узлісся і починаємо спускатись пологим схилом, який переходить у крутий кам'янистий спуск довжиною метрів двадцять. Зійти наниз, до шляху, а тим більше піднятися знову вгору дуже важко.

Я квапливо спускаюсь униз, просмикую дріт через обидві дірочки в фанері, прив'язую його до одного стовбура, потім натягую дріт поперек шляху і прив'язую до другого стовбура. Колен, якого мені не видно, лежить на узліссі над крутим спуском з рушницею наготові й прикриває мене з боку Ларока. Прикриття це не дуже надійне на випадок, якби з'явилася вся банда. Я перетворився б на справжню мішень, бо сховатися тут ніде — позаду прямий шлях, а попереду двадцятиметровий крутий підйом.

Колен так добре замаскувався, що я ніде його не бачу. Він, звичайно, мене бачить, але не наважується озватись, боячись, щоб нас не почули. Раптом долинає звук, схожий на кигикання чайки, і я завмираю з подиву, бо після дня події ми не чули ні дзижчання комах, ні пташиного крику. Звук повторюється, на цей раз зовсім близьенько. Я йду в тому напрямку й наштвхуюсь на Коленові ноги.

— Обережно, це я! — озивається він пошепки.

— Ти чув чайку?

— Це я кликав тебе.

І, сухо клацнувши затвором рушниці, ставить її на запобіжник.

— Ти? Тоді це справді здорово! Ти навіть мене обманув. — Я всміхаюсь. — Кілька хвилин перепочинемо. Можеш подрімати.

— Ти знаєш, про що я подумав, прикриваючи тебе, Емманюєлю? Що це ідеальне місце для засідки. Четверо чоловік, засівши обабіч шляху, переб'ють тобі всю ватагу.

— Спи, спи! До стратегії ми повернемося пізніше!

І, щоб він заснув якомога швидше, я відходжу од нього, але цього разу, щоб знов не загубити його, роблю на кущі позначку. Озираюсь на Колена. Лігши, він завмирає, притолочивши спиною два чи три кущики папороті й обійнявши рушницю, наче кохану.

Зиркаю на годинник. Тихо походжаю сюди й туди. Схил пагорба повернений на північ і після дощів буйно поріс мохом. Рослинність тут не дуже багата. В мене таке враження, що папороть заглушує все довкола себе. Довколишня тиша гнітить мене. Навіть звичайнісінька павутинка, що зачепилася за гілочку, принесла б мені радість. Я боюсь, що ми більше не побачимо тут комах, якщо вони не переселяться до нас із менш потерпілих районів. А птахи? Припустимо, що

вони десь уціліли, але як вони зможуть жити тут без комах? Ліс відродиться за якихось двадцять п'ять років, проте природа так і зостанеться знівеченою.

Ця порожнеча видається мені нестерпною, і я буджу Колена. Буджу його на п'ять хвилин раніше, ніж пообіцяв собі. Колен розплющує очі, потягується й грубо лає мене. Проте, почувши його голос, я поступово опановую себе.

— Ти міг не будити мене! — шепоче Колен. — Мені снівсь такий гарний сон!

Він хоче розповісти мені свій сон, але я подаю йому знак мовчати, бо ми дуже близько від шляху. Та, заглибившись у хаші, Колен забуває про свій сон.

— Колене, я хочу доручити тобі дуже важливу роль в організації оборони.

— Та невже? — спокійно перепитує він.

— Чи не погодишся зайняти нору, яку копає Мейссоньє?

— А хто піде до каземату?

— Ерве і Моріс.

— А я в нору?

— Так. Але вночі ти не зможеш там спати. Вони зможуть, а ти ні.

— Я витримаю, — недбало каже Колен і додає: — Яку ти даси мені зброю?

— Рушницю моделі 36.

— Це добре! — задоволено вигукує він. Потім підводить голову й дивиться на мене. — А їм?

— Ерве й Морісові?

— Так.

— Я віддам їм їхні рушниці.

— Чому нам усім трьом ти вирішив дати рушниці моделі 36?

— Щоб Вільменові люди не змогли відрізнити їх за звуком від своїх, коли ви почнете стріляти їм у спину.

Колен зупиняється й, посміхаючись, дивиться на мене.

— Я гадаю, що Вільмен почне атаку на світанку. Ти перший помітиш його й даси нам сигнал.

— Ліхтариком?

— Ні в якому разі. Цим ти себе зразу викриєш.

— А як?

Я дивлюсь на нього.

— Крикнеш чайкою.

Він гордо всміхається.

— Якщо Вільмен почне відступати, — кажу я, — ми кинемось йому навперейми. Верхи, але не шляхом, а оцією стежкою. І набагато раніше будемо на тому місці, де я почепив відозву. І тут влаштуємо йому засідку.

Кілька хвилин ми йдемо мовчки, а тоді Колен питає трохи зміненим голосом:

— Як ти гадаєш, всиплемо Вільменові?

— Неодмінно. — І додаю: — Боюсь тільки, що він не прийде.

Закінчення в наступному номері.

З французької переклав
Григорій ФІЛІПЧУК

РОБЕРТ ФРОСТ

(1874 — 1963)

КОСОВИЦЯ

Єдиний звук зринав у лузі монотонно —
Коси моєї колоземне шепотіння.
Про віщо шепіт той? Я й сам не міг збагнути.
Можливо, про суху жаринь осоння,
А може, й про велике безгоміння, —
Йому ж бо в тон коса й собі вела.
Та шепотіння те — не мрія про спочиннок
Чи золото легке, що ельфи піднесуть.
Лиш істина сама зрівнятися могла
Із тою пристрасстю, що так косити вміє
Густе, біде пагіння зозулинцю,
Сполохавши змію (а трави — наче ліс)
Буття у праці — найсолодша мрія.
Коса шептала, й не кінчавсь покіс.

ПІСЛЯ ЗБИРАННЯ ЯБЛУК

Я — на драбинці, що у білий світ
Стримить крізь крону;
На землі барильце, ще не повне.
Лиш кілька яблук ще висять між віт
Зачаєно, без звуку,
Та втомою мої налиті руки.
На вечорі — чар зимового сну...
То яблук пахощі: в дрімоті я тону.
Мені донині ще в очах стоїть

«Дивлюсь йому в обличчя —
бачу скелю, покрайну трі-
щинами. Палає вогнище. Йо-
го відблиски косими вечоро-
вими променями освітлюють
скелю над морем. Із тріщи-
ни дивляться добрі глибокі
очі — дві голубі квітки у
розколинах сивого каменю.
На камені — двоє густих ко-
лючих засніжених кущів-
брів, а під ними — дві голу-
бі ополонки, де купаються,
не заважаючи одне одному,
сьогоднішнє вечірнє сонце і
давно відлетіла молодість.
Голубі, по-дитячому наївні
очі, сухий і сильний голос —
Роберт Фрост». Таким ли-
шився великий поет Сполу-
чених Штатів у серці Еду-
ардаса Межелайтиса.

Роберт Фрост писав вірші
ще на шкільній лаві, але
першу збірку «Воля хлопця»
видав на сороковому році
життя (1913 року) й одразу
привернув до себе увагу гро-
мадськості. Замолоду Роберт
Фрост працював шевцем,
учителем, журналістом, а по-
тім поєднував працю ферме-
ра (влітку) з роботою викла-
дача (взимку). Де б він не
жив, його будинок стояв се-
ред дерев, над ним світило
сонце, співали птахи й вітри,
а поет обробляв мотиною го-
род, садовив картоплю, зби-
рав достиглі плоди в саду і
писав такі ж прості, як фер-
мерське життя, вірші. Він
любив працю, любив землю.
«Земля — ось те, що нам
треба любити... — писав по-
ет. — Добре було б, пішовши,
неодмінно й завжди поверта-
тися».

Дерево поезії Роберта
Фроста виростало серед яб-
лунь та грядок. Труд роз-
крив йому таємниці приро-
ди та рідної мови, мови ро-
бочої людини, велич людини
у творчій праці. Продовжу-
вач найкращих демократи-
чних традицій американської
поезії, поет виробив і свої
зображальні засоби, створив
свій поетичний світ. Змальо-
вуючи людей праці, їх радо-
щі й смутон, їх життя і
смерть, їх благородство і
болісне калічення людської
душі у світі приватної влас-
ності, Роберт Фрост користу-
ється неприкрашеною мовою
фермера й примушує зви-
чайні розмовні інтонації ся-
яти теплим світлом людської
мудрості. Ворог надуманості
та гри словесами, він бере
слово у його природній про-
стоті й викристалізовує чіт-
ку афористичну думку. Особ-
ливо цікаві кінцівки його
віршів, де поет конденсує
всю мудрість трударя.

Поезії Р. Фроста перекла-
дено з книжок: «Воля хлоп-
ця» (1913), «На північ від
Бостона» (1914), «Міжгір'я»
(1916), «Нью-Гемпшир» (1923),
«Струмок, що біжить на за-
хід» (1928), «Дерево-свідок»
(1942).

Валерій БОЙЧЕНКО.

Сяйливе диво: взявши на світанні
Із кадуба крижинку, дивний світ
Побачив я крізь захололі грані.
Крижинка, танучи в руці моїй, зламалась,
Та поміж див
Я раптом сон негаданий уздрів
І зрозумів,
Чого моїй душі бажалось...
Із хвостиками та прив'ялим цвітом
Круг мене яблука з'являлись і зникали,
Рум'яні, круглі, повні ярим літом.
Вже хочеться рукам спочити на гіллі,
Суглоби ніг натовлених болять...
І тут я похитнувся на шаблі
Й за мить зачув: у темінь поGREBA — потоком
Аж гуркотять
Важенні яблука мої червонобокі...
Перетомився, на біду,
Хоч сам бажав такого урожаю:
Десятки тисяч яблук у саду,
І кожне я, не кваплячись, зриваю,
І кожне треба в кошик донести,
А ті,
Що вітер збив їх, чи й самі упали
Та покололись на стерні,
У кадубах стемнілих пінним сидром
Уже заграли.
Міг би хтось мені,
Хтось інший, розгадати сон-дрімоту.
Ба, лиш байбак,
Коли б не спав, обмислив би достоту —
Це сон зимовий (тут-бо він мастак)
Чи просто людський сон.

НЕСКОШЕНІ КВІТИ

Я в лузі свіже сіно ворушив.
Косар його зарання накосив.

Високі трави зрізала коса,
Коли на них ще сяяла роса.

Я косаря між трав знайти хотів:
Чи не зачую де мантачки спів?..

Самотньо він косив поміж низин,
І я також лишався сам один.

— Так і повинно бути,— мовив я,—
У нас робота в кожного своя.

І тут метелик знявся з-між кущів,
І на прозорих крильцях полетів,

Шукаючи між скошених отав
Ті кольори, що він запам'ятав.

Де в'яла квітка зрізана в траві.
Забився він у злеті коловім.

А потім враз пропав з очей моїх,—
І знов явивсь на крильцях голубих...

Із думкою про таїну землі,
Не кваплячись, узявсь я за граблі,

Та погляд мій метелик перейняв
Туди, де квітів племін розбуяв,

Де край покосу, біля джерела
Коса смертельна квіти обійшла.

І я пішов, щоб там, край комишів,
Збагнуть, чому ж косар їх полишив.

Йому до серця квіточки були,
І він їх пощадив, аби цвіли.

Він залишив їх зовсім не для нас —
Так радував його ранковий час!

І все ж відчув я у душі тепло.
Його мені світання пролило,

І вже мені ранковий птах співа,
З косою знов шепочеться трава,

Уже я не самотній,— брат і друг
Прийшов до мене на широкий луг.

Я з ним копиці веселіш кладу,
І в затінок спочити з ним іду,

Розмова дружня ллється під кушем,
Відвертості я відчуваю щем...

— І нарізно,— до нього мовлю я,—
Ми трудимось, немов одна сім'я.

ПРИЧИНИ-НО ВІКНО...

Причини-но вікно, хай поля не шумлять,
Мовчки хай гнуться долу гілки.
Ні пташини не чути... Коли ж заспіва,
Спів хай буде гіркий.

Бо не скоро яскрітимуть знову луги
Й пісню виведе-видихне птах.
Тож вікно причини і поглянь: в тишині
Гнеться дуб на вітрах...

ПИТАННЯ

Питання впало з висоти:
— Скажи, людино на землі:
Тілесні рани немалі,
Душевні рани та жалі —
Чи не задосить платиш ти,
Щоб народитись і зрости?

ЧАС ДЛЯ РОЗМОВИ

Коли гукає друг мені з дороги
І стримує повіддям рисака,
Я не стою, не озираю прикро
Ще не оброблені облоги
І не кричу злостиво: «Що там?..»
Розмова з другом — справа не швидка.
Мотику застромляю в землю звично
Пошерхлим держалном (а лезо вверх яскрить)
І йду до тину — другу відчинить
Свої ворота.

ДРОВА

Блукаючи промерзлою драгвою,
Я думав: «Мабуть, і додому час...»
А втім, пройдуся ще — там буде видно...»
Злежалий сніг тримав мене, коли
Нога провалювалась. А навкруг,
Немов накреслені, тяглись увись дерева,
Та й схожі всі — коли б то знак який
Мені вказав, куди ж це я забрів...
Я просто був далеко від домівки.
Переді мною спурхувала пташка,
Обачливо лишаючи між нами
Хоч гілку. Птаха не могла назватись,
Щоб знав я, х т о не довіря мені.
Вважала, що мені перо потрібне,—
Те, біле, із хвоста (отак, бува,

Все сказане відносить хтось до себе);
А їй би трохи вбік — і край підозрам.
І тут я вгледів дрова, та й забув
Про пташку,— полишив їй тільки острах,
Що підганяв, сполохану, її;
Забув я навіть з нею попрощатись,
І за хвилину зникла десь вона...
Кленові дрова складені лежали:
Чотири рівно фути на чотири
Їй на вісім. І ні цурочки навколо...
І не зміївся снігом санний слід.
Рубали дрова ці не восени,
Та й не торік, і не позаторік.
Зжолобилась кора, струхлявів клен,
Просів місцями... Вже чіпкий ломиніс
Оплів полінця, наче в'язку хмизу.
Їх деревце утримувало зліва,
А справа — геть струхлявілий кілок
З підпорою. Їй подумав я, що тільки
Той, хто все життя постійно бачить
Приваби справ нових, міг так забути
І діло нелегке, й сокири труд,
Лишивши тут, далеко від домівки,
Ці дрова, що драгву промерзлу гріли
Бездимним тлінням — розпадом клітин.

ТИХОЇ ПОРИ

Вечірні вулиці пусті —
Розмову ні з ким повести.
Та поряд — снігом вкритий дім,
Веселі очі сяють в нім.

Радію, що людей зустрів:
Я чую скрипки ніжний спів...
Неначе сниться: на фіранках —
Дівочі профілі в серпанках.

І вже немає самоти...
Коли ж назад із темноти
Спішу гуди, де світло й гам,—
Лиш чорні вікна бачу там.

А піді мною сніг рипить —
Одвертим викликом звучить
Рипіння, що злетіло враз
У цей зимовий пізній час.

НЕПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

У лісі я вийшов до двох доріг
І мусив якусь одну вибирати,
Щоб рушити далі... Я ж довго не міг
Наважитись; глянув управо — проліг
Той шлях попід сосни крислаті,—

І рушив ліворуч я... Тим путівцем
Нелегко було в самоті простувати,
Бо трави за ноги хапали тихцем...
Лежала дорога між ялівцем,
І хто б її мав торувати?

Осіnnий лист на піску золотів,—
По ньому жодна нога не ступала.
Я й іншим шляхом пройти б хотів,—
Так доля, глуха до бажань і чуттів,
Назад нікого ще не вертала...

Й коли вже роки мої відійдуть,
Скажу я, зітхнувши, як то й годиться:
«І в мене було роздоріжжя... й отут
Обрав я собі менш второвану путь,—
Лише в цьому й була різниця».

ОСТАННІЙ ІНДІАНЕЦЬ

Він, кажуть, був останнім індіанцем
Ув Ектоні — мірошник все сміявся,
Коли хихикання те сміхом звати можна...
Та більш нікому не давав сміятись —
Він миттю супився, неначе промовляв:
«А ви чого? Я все беру на себе.
Та що там говорити околясом —
Кінчати з ним давно б уже пора!
Нам не дивитися на світ його очима,
Та й у минувшині копатися запізно.
Коли б ви на собі все те відчули,
То зрозуміли б — справа тут не в тому,
Хто перший це між расами почав».

Гортанні звуки подиву й захоплення
У індіанця вирвались, коли
Забачив він важке, grimуче жорно.
В мірошника аж сіпнулось лице:
Чого б ото волав червоношкірий?
«Підемо! — крикнув.— Глянемо на жорна!»

І він провів його униз, під балки,
І показав крізь отвір бистрі струмні,
Подібні до скажених осетрів,
Що в відчаї міцними б'ють хвостами.
А потім він штовхнув ногою ляду,
І дзвін її кільця на мить прорізав
Млиновий шум. Мірошник мовчки вийшов,
Уже один. Хихикнув щось помсьлюю,
А що — помолець не збагнув тоді.
Він Джону показав млинові жорна...

ВОГОНЬ І ЛІД

Хто каже — згине світ в огні,
Хто — у льодах.
А вибрати дай мені —
Стояв би я за смерть в огні.
Ану як двічі — смертний шлях?
Ненавість звідавши без меж,
Скажу: загибель у льодах —
Не менший жах,
Підійде теж.

ПОТРЕБА ЗНАТИСЬ НА СІЛЬСЬКІМ ЖИТТІ

Над хатою колись у глупу ніч
Вогнем західним хмару пойняло.
Тепер там тільки коминець стримить,
Немов без пелюсток стебло.

Легка повітка дотепер
Старе наймення ферми береже.
Якби тоді війнув вітрець —
Вогонь би і її пожер.

А нині замкнута вона:
Уже не заверта сюди візник,
Не чути більше, як копита б'ють,
І віз не зачіпляє за сінник.

Розбито шиби, і легкі пташки
Влітають табунцями у вікно.
Вони співають — мов зітхає хтось,
Згадавши все, що згинуло давно.

Та все ж для птиць бузок зазеленів,
Горілий в'яз пустив уже росток,

І помпа руку всохлу підвела,
А загорода — дроту завиток;

Журба сюди ішла не до птахів,—
У них немає горя і невдач.
А той, хто тямить у сільським житті,
На згарищі розчує плач.

ВЕСНЯНІ ВОДИ

Весняні води й по густих лісах
Відбили кожную хмарку в небесах,
І, мов квітки, тремтять від прохолоди,
І, мов квітки, нечутно відійдуть,
Лиш не потічком у широкі броди,
А з коренів до брості потечуть.

Дерева, що таять бруньки в гіллі,
Щоб розцвісти у літньому теплі,
Хай завчасу подумують про квіття
І не помислять вигубити став
Цвітистих вод і водяних суцвіттів
Там, де учора тільки сніг розтав.

Я ЗНАЮ НІЧ...

Що вам скажу? Тепер я знаю ніч...
Я брів у дощ і під дощем вертав.
Ні ліхтаря — лиш темінь зувсібіч.

Журу провулків погляд мій долав.
Я, опустивши очі, йшов без слів,
Коли нічного сторожа стрічав;

Я завмирав і зрушити не смів,
Раптово вчувши крик не знати чий,—
У шумі зливи він умить німів...

Та крізь імлу годинник світляний
Із висоти небес мені навстріч
Значив години і не знав, сумний,

Що він для мене — непотрібна річ.
Що вам скажу? Тепер я знаю ніч...

ВВІЙДИ!

Простував я стежиною в ліс...
Раптом — дрізд заспівав!
Ще захід світив здаля,
В лісі ж — морок запов;

Тож птахові темно було
Шукати нічліг
У переплетінні гілок...
Співати ж він міг!

Останнього промінця,
Що к землі припада,
Стачило ще на одну
Пісню дрозда!

З-між сосон, колон лісових,
Та пісня луна.
Мов у довічний спокій чи сон
Кличе-манить вона.

Даремно! Чекатиму зір.
Не для мене та путь,
Хоч би й гукнули мене —
А ще ж і не звуть.

ЩО СКАЗАЛИ

МОЇ П'ЯТЬ ДЕСЯТКІВ...

Я юний був, а вчителі — старі...
Як лід, вогню боявся о тій порі,
І в муках, що з металів творять сплав,
Од стариків минуле пізнавав.

Тепер, старий, я вчусь у молодих,
Відлита маса прагне форм нових,
І, шви наклавши, знову йде в життя.
У молоді я вчусь майбуття.

*З англійської переклав
Валерій БОЙЧЕНКО*

ВАЛЕРІЯ ВЕДІНА

СТИХІЯ ТВОРЧОСТІ ЮЛІАНА КАВАЛЬЦЯ

Вже двічі журнал «Всесвіт» звертався до творчості відомого польського письменника Юліана Кавальця. В 1967 р. була надрукована його повість «Танок шуліки», в минулому році читачі мали змогу ознайомитися з романом «Воляння». Обидва твори неначе акумулюють у собі найчастіше розроблювану Кавальцем проблематику, найбільш характерну для нього систему художніх засобів.

Письменницька доля Юліана Кавальця (нар. 1916 р.) склалася щасливо. Він вступив у літературу, маючи за плечима сорокарічний життєвий досвід, і був зразу ж помічений критикою й широкою читацькою громадськістю як у Польщі, так і за її межами. Його повісті «До землі приписаний» (1962) і «На сонці» (1963) були удостоєні першої премії на міжвидавничому конкурсі і на конкурсі Спілки польських письменників. В 1967 р. він став лауреатом Державної премії. Його повість «Шукаю дім» (1968) і останній роман «Пере-

пливеш річку» (1973) відзначені нагородою Центральної Ради Профспілок.

В надрукованій нещодавно статті, присвяченій Кавальцю, критик Вацлав Садковський так визначає коло проблем, яке хвилює письменника: «Великий міграційний рух — зі сходу на захід, із села до міста і передусім динамічна соціальна тектоніка, що висунула величезну людську масу, позбавлену колись можливості брати активну участь у вирішенні долі країни, на роль її господарів, всі ці складні, а іноді й драматичні соціальні процеси поставили перед письменником зовсім нові, винятково сміливі творчі завдання й проблеми, художнє вирішення яких не мало ані прецедентів, ані прямих зразків».

Живим джерелом натхнення Кавальця є власні життєві спостереження, тісні зв'язки з селом. Творчість стала для нього внутрішньою потребою в ім'я того, «щоб не відійшли в небуття ті враження, які дає безпосередній контакт землі й рук». «Я вважаю себе прихильником реалізму, — зазначив Кавалець, — оскільки в письменницькій праці намагаюсь правдиво показати середовище, яке мене як письменника цікавить, а саме: сказати правду про життя сучасного польського села, причому я прагну, щоб ця правдива картина життя служила на благо людини».

Від книги до книги зростає інтерес письменника до морально-етичних проблем, до всього того, що обумовлює й визначає вибір людиною свого місця в житті, інтерес до гостро конфліктних, часто трагічних ситуацій, до проблеми «людина й суспільство» в її широкому розумінні. Кавалець завжди підкреслює вплив об'єктивних умов існування на вчинки людини, на її індивідуальний світ і долю, не обминаючи водночас своєрідності внутрішнього світу своїх персонажів.

Важливою віхою на творчому шляху Кавальця є збірка його оповідань «Звалений в'яз» (1962), в якій ідеється про симптоматичні зрушення в

Юліан Кавалець.

психіці селянина, викликані революційними перетвореннями в польсько-му селі, про конфлікт між звичними, традиційними поняттями і новими ві-яннями, що їх несе з собою соціаліс-тична епоха. Досить значне місце в цих оповіданнях і в подальших своїх творах Кавалець відводить конфлік-ту, часто невидимому, схованому на дні душі, конфлікту, який виникає іноді між батьками, що лишилися жити й працювати в селі, і дітьми, що йдуть учитись і працювати в міс-то. Мова йде не лише про зовнішні, помітні кожному факти, що вплива-ють з процесу урбанізації — такі, як, скажімо, нестача молодих рук у господарстві. Письменник прагне до-слідити деякі внутрішні, не зафіксо-вані статистикою явища, які виявля-ються в певних нюансах людських взаємин, у душевному стані, в неспо-діваних і нелогічних, на перший по-гляд, вчинках. Старше покоління збе-рігає віками освячене переконання в тому, що тільки земля є й може бути основою буття, змістом існу-вання. Дивним і незрозумілим, мало не блюзнірським здається старим батькам той факт, що хтось із дітей

не тягнеться до землі, на якій піс-ля земельної реформи стало легше працювати, а обирає собі інший шлях та іншу долю. Діти ж, угадуючи цей часто прихований біль батьків, від-чують докори сумління, якусь провину перед рідними і прагнуть вчинити щось таке, що довело б їх любов, вдячність і повагу до тих, що й мріяти не могли про освіту й ма-теріальний добробут.

Польський письменник часто просте-жує, як важливі нововведення відби-ваються на душевному стані селяни-на. Так, нова дорога, що докорінно змінює топографію села, споруджен-ня електростанції з водняним резерву-аром на місці, де простягалися поля, переїзд до міста, ліквідація gospodar-ства — всі ці явища, доцільність і необхідність яких у кожному окремо-му випадку незаперечні, стають вод-ночас причиною складних пережи-вань. Героїв Кавальця хвилюють по-чуття, знайомі персонажам кінопо-вісті О. Довженка «Поема про море». Драматизм ситуації особливо поси-люється тоді, коли ці зміни подано через сприйняття старої людини, яка, будучи впевненою, що бачить рідні місця востаннє, прощається з усім тим, що становило основу її буття. Юліан Кавалець скрупульозно аналі-зує суб'єктивні й об'єктивні перед-умови людської трагедії, оголюючи їх соціальне, суспільне коріння. По-казова в цьому плані його повість «До землі приписаний». Постійний земельний голод, який терпіли селя-ни в санаційній Польщі, дикі, зві-рячі відносини між людьми, пород-жувані умовами тогочасного життя, — ось що штовхнуло героя повісті Вой-цеха Трепу на злочин. Ще молодим парубком убив він нареченого сест-ри, який зажадав на посаг майже весь земельний наділ родини, і по-тім, уже за народно-демократичного ладу, убив людину, яка могла запі-дозрити його в першому вбивстві. «Доля багатьох поколінь, — пише Кавалець, — готувала його до двох злочинів, і він слухняно наближався

до тих днів, коли вчинив перше й друге вбивство».

Незвичайною є художня форма твору. Ця незвичність і надалі характеризуватиме творчий почерк письменника. Кавалець не дотримується хронологічної послідовності дії, модифікує традиційну оповідну форму, то стисло переказуючи вчинки свого героя, то звертаючись до нього з запитаннями, то надаючи слово оповідачеві, який домислює окремі невідомі моменти. Впадає в око уповільнений, наче весь час стримуваний плин розповіді, події розвиваються ніби по спіралі, увага читача зосереджується на певних провідних мотивах. Окремі ситуації, багато разів відтворювані, розглянуті з різних кутів зору. мають не тільки безпосереднє візуально-смісловє навантаження, а й набувають яскраво вираженого емоційно насиченого переносного значення. Повість «До землі приписаний» подана у формі роздумів прокурора Анджея Табора над справою Войцеха Трепи. Тональність твору визначена особливістю світосприймання оповідача, з яким читач вступає в психологічний і моральний контакт. Деякі події є прямим витвором уяви оповідача, його домислу. Водночас читачеві стають відомі деякі факти з біографії прокурора, розкривається його власний духовний світ. Ряд моментів, тісно пов'язаних з особою оповідача, безпосередньо співвідносяться з історією Войцеха Трепи, бо саме ця судова справа примусила прокурора замислитися над власним життям, нашоствкнула на асоціації й узагальнення.

Сам Трепа безпосередньо не виступає в творі, не він висуває й обґрунтовує аргументи, які б пом'якшували його провину. Все це робить за нього, затурканого Трепу, який не може, звичайно, визначити суспільно-моральної причини свого злочину, — душевно тонка й освічена людина, якою є прокурор.

На думку автора, прокурор, за походженням теж селянин, якому на-

родна влада дала можливість здобути освіту, має повне моральне право судити Трепу не лише в своїй офіційній ролі, але й як брат по класу, який, коли б у Польщі не переміг народно-демократичний лад, теж міг би стати на шлях злочину. Кавалець весь час примушує прокурора порівнювати свою долю з долею обвинуваченого, бо саме в цьому співставленні індивідуальної долі двох людей контрастно вимальовується діаметральна протилежність двох епох, межею яких був 1945 рік.

Роздумуючи в тиші кабінету над судовою справою, прокурор знаходить багато спільних моментів у власній біографії і в житті Войцеха Трепи: і його рідні задихалися від малоземелля, і його дід, як дід Войцеха, втратив через девальвацію зароблені кривавою працею гроші, і він пас гусей і качок... Весь час прокурор, охоронець законності, повинен стримувати й закликати до порядку босоногого селянського хлопчину — себе самого. — точиться безперервна боротьба двох поглядів на вчинок Трепи.

«Приписаним до землі», отже, виявляється не лише обвинувачений, а й прокурор. Він, селянський син, який здобув освіту, зробив нечувану раніше кар'єру, одружився з дочкою професора, не пориває з своїм минулим, не перекреслює його (як це зробить згодом герой повісті Кавальця «Танок шуліки»). Щастя, яке випало на долю прокурора, примушує його бути максимально чуйним і уважним до тих, хто не встиг зазнати цього щастя...

Одним з найвищих художніх досягнень Юліана Кавальця дехто з польських критиків вважає його повість «На сонці», твір, у якому в особливо сконденсованому вигляді втілюється письменникове прагнення «надати слово невисловленому». «Йдеться, — писав Генрік Береза, — про розкриття того, чого прості люди взагалі, а надто селяни, не виражають словами, а якщо й виражають, то не в такій мірі, щоб розкрити все, що

за тими словами сховане... Кавалець неначе створює літературні гіпотези на тему внутрішнього світу, на тему змісту почуттів і свідомості простих людей, далеких від спроб аналізувати своє внутрішнє життя». В іншій своїй статті Генрік Береза зазначав, що «прекрасна повість Кавальця дає привід для роздумів про соціологію, цивілізацію й культуру».

Повість «На сонці», на перший погляд, проста, але насправді складна за побудовою й характером розвитку сюжетної канви. З одного боку, організуючим елементом є розповідь оповідача — водночас і дійовою особою твору, і виразника авторських думок. Це він рятує старого селянина, який хотів утопитись. Це він вислуховує й потім відтворює історію його життя. З другого боку, тематичним стрижнем повісті є розповідь Старого про себе, яку оповідач фіксує якнайдетальніше, не обминаючи характерних її особливостей.

Починається повість, власне, з кінця. Розв'язка трагедії відома. Йдеться про осмислення її причин.

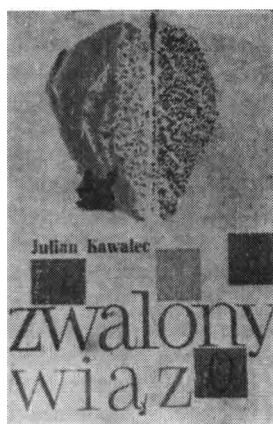
Далеко не все з'ясовується до кінця, розставлені не всі крапки, не на все дано вичерпну й чітку відповідь. Багато чого лишається в сфері натяків, недовомовленості, здогадів. І разом з тим все зрозуміло. В цьому «розкритті невисловленого», можливо,

найбільше виявився самотній талант художника.

В центрі твору — неодноразово розроблюваний Кавальцем морально-етичний конфлікт. Випадок розглядається аж ніяк не банальний, не буденний. Не претендуючи на всеосяжність і безпомилковість суджень, письменник зосереджує увагу на окремій людській трагедії. В творі помітне прагнення зрозуміти людину в її реальних життєвих і суспільних зв'язках, з позицій соціалістичного гуманізму дати оцінку причинам, що призвели до цієї начебто суто особистої драматичної колізії.

Визначальною рисою в світогляді Старого, в колі його морально-етичних понять є любов до землі. Одразу ж зазначимо, що в повісті немає апології куркульсько-власницької моралі, не йдеться тут про містичну «владу землі», якісь віковічні біологічні закони. Герой ніжно, глибоко любить природу, землю як основу буття, зміст існування. Земля для нього — не тільки годувальниця, не тільки милі серцю краєвиди, а й своєрідна панацея від усіх прикросів і знегод, могутня життєдайна сила.

І ось раптом людина, яка так безмежно любить землю і працю на ній, яка не уявляє собі існування без села, садків, сільського просто-

ру й повітря, опиняється в міській квартирі сина. На тому місці, де було колись село, де пройшло все життя, де стояв будинок, споруджений ще прадідом, прокладено дорогу, виросло місто. Зникло те, що здобувалось титанічними зусиллями, що з покоління в покоління успадковувалось як найвища цінність у житті. Старого мучить бездіяльність, почуття, як йому здається, власної неперспективності. Колись змістом його існування була праця в полі, а тепер усе його спілкування із землею зводиться до поливання квітів у квартирі сина...

Досить часто ключем до розкриття ідейної спрямованості твору є у Кавальця якийсь символічний образ, якась багатозначна деталь, що, виникаючи знов і знов, подібно до лейтмотиву в музиці, викликає відповідні асоціації, створює певний настрій. Символічними є горшечки з квітами на вікнах міської квартири сина, які уособлюють тепер для героя світ природи, з якою він зрісся.

Символічним є і образ танцюючого шуліки, який дав назву наступному творові Кавальця «Танок шуліки» (1964). Танцюючого шуліку нагадував безземельний селянин з богадільні, який збожеволів від щастя, дізнавшись, що земельна реформа принесла йому землю, якої він ніколи не мав і про яку навіть мріяти не міг. В пориві шаленої радості він почав їсти цю землю, танцювати на ній свій дивовижний танок...

Оповідач кілька разів повертається думкою до цієї картини, змальовуючи долю центрального героя твору Міхала Топорного — директора великого промислового підприємства. Той теж неначе збожеволів від щастя, яке йому, синові бідняка, приніс демократичний лад. Він забув про сім'ю і минуле, про свій обов'язок перед народом, що виборов для нього свободу й освіту. Втративши почуття моральної відповідальності за свої вчинки, Топорний стає кар'єристом і егоїстом, безпринцип-

ною, черстою людиною. І так само, як у випадку із старим убогим селянином, очікуване багаття поколіннями щастя обернулося для нього особистою трагедією.

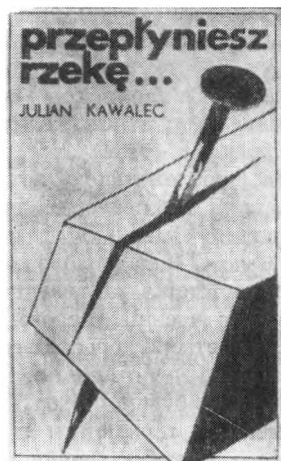
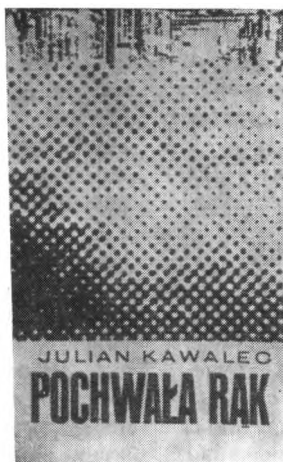
Як і в більшості своїх творів, в повісті «Танок шуліки» Кавалець не прагне заінтригувати читача карколомними перипетіями сюжету, незвичністю фабули. Фабула твору в загальних рисах відома наперед. Читач знає, що сталося, повість відповідає на питання, як воно могло статися. Критик Януш Рогозінський високо оцінює характер вирішення суспільно-психологічних проблем у творі Кавальця: «Якщо проблематика суспільного зростання селянина в ідеологічних і соціологічних категоріях інтелектуально нами опанована, то інший бік цього зростання, а саме — психологічно-моральний, часто драматичний, особливо важливий тоді, коли сама проблема зростання вже остаточно і безповоротно вирішена історією, вперше розкриває перед нами з такою точністю й гостротою Юліан Кавалець».

Життя Міхала Топорного реконструює людина, що ставиться до нього доброзичливо, що прагне проаналізувати як провину самого героя, так і вплив незалежних від нього обставин, яка на прикладі героя широко коментує проблему вибору людиною свого місця в житті, проблему її відповідальності перед собою і перед суспільством.

Книжка виглядає одночасно як суворий і справедливий обвинувальний акт і як епітафія померлому, це повість-розслідування, де право винести остаточний вирок надано читачеві.

В повісті «Танок шуліки» виразно відчутна моралізаторська тенденція, дидактичні акценти. Новий суспільний лад відкрив перед молодим польським селянином нечувані можливості, надав йому широкі права, але «людина повинна вибирати собі чесне щастя, а не гнатися за щастям нечесним».

В 1965 р. Кавалець видав збірку оповідань «Чорне світло», в якій розробляє далі головну тему своєї творчості, вдосконалює свій стиль і літературні прийоми. Як і раніше, його твори своїм змістом та ідейно-художньою спрямованістю полемізують з екзистенціалістським підходом до проблеми співвідношення суспільства і окремої особи. Індивідуальна психологія, індивідуальні відчуття і вчинки героїв досліджуються на тлі суспільно-соціальних і класових факторів. Усі так звані вічні проблеми в інтерпретації письменника, так би мовити, «заземлені», суспільно обумовлені.

Роман «Волання» вийшов у світ в 1968 р. Він розширює коло спостережень і окремі тематичні вузли попередніх книжок Кавальця. Водночас у цьому творі з'являються нові мотиви, загострюється увага на певних моментах, які раніше розглядалися лише побіжно.

Знову в центрі твору — родинна трагедія, значення якої переростає межі конкретного випадку: За досить загадкових обставин загинув у болоті Стефек, старший син селянина Войцеха Завади. Що призвело до трагедії, хто винний і хто причетний до неї? Нелегку місію своєрідного слідчого бере на себе старий учитель, який добре знає родину Завад,

якому здобута освіта й досвід дозволяють робити вірогідні припущення та узагальнення. Здійснюється більш-менш точна реконструкція того, що сталося чи могло статися, при цьому важливу роль відіграють, як завжди у Кавальця, домисел і уява оповідача. Беруться до уваги і думки та погляди односельчан, а отже і сфера народних уявлень та переконань. Старому вчителю багато в чому допомагає мати Стефека Ядвіга, яка прибула на могилу сина із міста, куди вона кілька місяців тому перабралася.

Автор знову вдається до ретроспекцій, які допомагають зрозуміти сьогоднішнє світовідчуття героя-оповідача, знову застосовує оригінальні творчі прийоми. Тут і прямі звертання до Ядвіги та її близьких, тут і багаті реаліями описи, і ліризм, і гнівний сарказм, і стилізація під народну притчу — причому все це постає в єдиному сплаві.

Син Ядвіги — Гарний Стефек, як його прозвали в селі за вроду, не тягнувся до землі, не цікавився роботою в місті. Цілими днями витісував він з дерева якісь дивні фігури людей. Це заняття, якому юнак цілком віддається, забуваючи про свої обов'язки по господарству, порушує віками встановлений порядок, виламується з кола загальних уявлень

про покликання людини («Скільки корисного могли б зробити ті дужі руки!»), заважає й обурює. стаючи. кінець кінцем, головною причиною конфлікту, а потім і трагедії в родині Завад.

За проблематикою до роману «Во- лання» наближається оповідання Ка- вальця «Іменини» із збірки «Чорне світло». Випадково з'ясовується тра- гічна історія «Блаженного Яся» — одного з синів старого селянина Ба- лая. Четверо дорослих синів Балая — інженер, учитель, військовий і уче- ний. прибувши до батька в село на іменини, торкаються в розмові долі свого брата, хлопця надзвичайно вразливого й чуйного, який тонко відчував красу природи й не хотів чи скоріше не міг займатися на пов- ну силу буденними господарськими справами. Ще до війни за доручен- ням батька майбутній інженер і май- бутній учитель спробували якось си- ломіць примусити Яся працювати — вантажити й возити гній. Коні бу- ли позичені, не можна було гаяти ani хвилини. Ясь спробував, однак, утек- ти, і за це старий ударив його важ- ким ланцюгом по голові. Хлопець, з якого, як тепер це усвідомлюють йо- го брати, міг би вирости поет чи художник, загинув. Трагедія сталася багато років тому, винні в ній пев- ною мірою жорстокі умови тогочас- ного життя...

У «Волянні» дія відбувається пізні- ше, за демократичного ладу. Тим більш обурливим є іронічно-глузли- ве, а то й нетерпиме ставлення най- ближчого оточення до Стефєкового «длубання» в дереві. Ніхто ніколи по-справжньому не цікавився його роботою. Оповідач раз по раз докоряє собі за власну байдужість: «Найбіль- ша провина тут моя: я мусив заціка- витися, оцінити те, що він робив».

Можна пошкодувати, що самому Стефєкові автор відвів у творі пасив- ну роль. Той не може внести попра- вок і уточнень у відтворюваний уявою оповідача свій життєвий шлях, трагедію самобутнього художника.

Можливо, детальніше слід було б розробити лінію, пов'язану з різьбля- ревим упертим пошуком власних шляхів у мистецтві. «Він був не- щасний, бо шукав форм для своїх скульптур», йшов здебільшого наз- помацки, без такої потрібної йому по- ради й підтримки. Оповідач конста- тує ледь помітні прикмети зростаю- чої вимогливості молодого скульп- тора до себе. Його вже не задоволь- няють безіменні фігури з вербових колод, удосконалюється майстерність, стає необхідною жива натура. Не звертаючи уваги на кепкування од- носельчан, він благає й примушує матір і невістку позувати йому. Ма- ло хто міг зрозуміти творчі запити Стефєка, та й сам він навряд чи усвідомлював до кінця, що «настає уже такий етап його життя, коли він хотів оживити дерево»...

Історія сільського скульптора дозво- ляє письменникові торкнутися про- блеми людської активності, вміння відстояти, коли треба, свої почуття, думку, гідність, дати відсіч злу. Ав- тор не може миритися з тим, що до- стоїнні, гарні люди часом відмовляю- ться від активної боротьби за власне щастя й щастя інших, виявляють пасивну споглядальність в тих випад- ках, коли треба рішуче діяти. Колись за цим самоусуненням і жертвним самозреченням стояли причини, по- роджені об'єктивними умовами існу- вання. Не кохаючи, з примусу пішла Ядвіга заміж за рудого Войцєха За- ваду — власника злидненої халупи й клаптика землі. Тиха, лагідна, покір- на, вона ніколи не протестувала, завжди підкорялася чужій, сильнішій волі. Не могла вона, любляча матір, відстояти інтереси свого старшого сина, коли після смерті чоловіка ді- лилося майно. Ядвіга навіть брала участь в ганебному торзі, під час якого ціна людини визначалася в грошових знаках, — за певну суму Стефєка мав узяти на утримання учитель, що купував будинок. Таке рішення диктувалося начебто необ- хідністю — що мав би робити звик-

лий до сільського життя парубок у місті, де б він витісував свої колоди тощо. Тут автор знову засуджує бездушний практицизм, холодний розрахунок, що так часто нівечить людські душі, спричиняється до непоправного лиха.

Свого часу герой-оповідач, керуючись, як йому здавалося, здоровим глуздом, відмовився від родинного щастя з Ядвігою. «Боявся ризикувати. І втратив її з власної вини і з вини того часу». Час, справді, ставив свої вимоги, не можна було відплатити невдячністю «милосердним рукам», які йому, майже жебракові, допомогли здобути освіту. Разом з тим тут далася взнаки і власна нерішучість, власний занадто тверезий розум, привчений до світу, де панували «порівнювання, віднімання й додавання». В результаті — самотня старість, скалічене життя колись коханої дівчини. Десь глибоко в цьому ховається й джерело трагедії Стефека. Моральну відповідальність за нього несуть, таким чином, і мати, і старий учитель, які не спромоглися піти проти течії, не зуміли вибороти власне щастя.

Багато уваги в романі приділено Стефєковому батьку Войцехові Заваді — типовому породженню певної системи суспільних відносин у польському селі «на перехресті історії», де ще не ліквідовано приватну власність на землю. Він повністю перебуває під владою дрібновласницьких інстинктів. «Святий заробок і свята земля» — цим, власне, обмежувалось у розумінні Войцеха щастя людини. Новий лад відкрив можливість здійснити ще одну, колись нездійсненну мрію — вибудувати мурований дім, хоч хвороба і смерть не дозволили Войцехові натішитися сповна життєвою перемогою. Кавалець вправною рукою художника ліпить і відшліфовує риси вдачі трударя і власника, в чомусь великого і водночас жалюгідного та небезпечного. Духовний світ Войцеха формувався в часи, що відійшли в минуле,

можна зрозуміти його неухвалне, зверхнє ставлення до сина, який не виявляв шанобливого ставлення ані до «святої землі», ані до «святого заробку».

Набагато страшніше, коли споживачські погляди, гендлярське ставлення до дійсності виявляють представники того покоління, яке виросло й виховалося вже в соціалістичній Польщі. В гостро сатиричних тонах змальований у творі Войцехів молодший син Станіслав. Саме його, як це органічно випливає з розповіді, слід вважати головним винуватцем загибелі Стефана.

У молодшого Завади багато спільних рис з героєм повісті «Танок шуліки». Він теж скористався з усіх привілеїв, що їх новий лад надав «старцівським паросткам», — здобув вищу освіту, став інженером. І подібно до Міхала Топорного теж захлинувся дарованим йому щастям, став егоїстом і користолюбцем. Хто, як не він, освічена людина, рідний брат, мав би виявити інтерес до Стефєкових скульптур? Але Станіслав теж дивиться на Стефєка очима відсталого, примітивного, темної людини — і в цьому його величезна, непростима провина.

Здобутки соціалістичного суспільства — це не лише новочасна фабрика і право на вищу освіту, не лише власний мурований будинок чи автомашина, але й новий, осяяний високими ідеалами духовний світ. Саме цього духовного багатства інженерів Заваді бракує. Безмежний егоїзм, цілковите невміння й небажання усвідомити існування так званих нематеріальних цінностей Станіслав прикриває прагненням до порядку, регламентації, визначеності в усьому, що його оточує. Стефєкова любов до мистецтва не тільки не зрозуміла Станіславу, вона заважає йому жити. «Все було б просто й легко, якби не він. Він руйнує порядок світу, плутає думки, відбирає людям спокій, відбирає спокій братові. Брат

мусить про нього мимохити думати». А саме думати і піклуватися про когось Станіславу не хочеться, всіма помислами його керує одне нестримне бажання — якнайшвидше посуватися вгору по службовій драбині. Кавалець свідомо згущує фарби, нагнітає деталі, що підкреслюють непривабливість, а то й відразливість як зовнішніх рис, так і внутрішнього світу молодшого сина Войцеха Завади. Успішна кар'єра може декому запаморочити голову, немовби застерігає автор. Тільки чесне і вимогливе ставлення до себе і своїх обов'язків — без брутальності, без самозакоханості, є запорукою створення здорових відносин між людьми.

«Хвала рукам» — таку назву Юліан Кавалець дав книжці своїх статей та репортажів (1969). Письменник, за його словами, не мислить себе без журналістської праці, яка дає йому безпосередній контакт з життям. До роману Кавальця «Перепливеш річку» (1973) назва «Хвала рукам» могла б служити підзаголовком. Це книжка про героїчну, самовіддану працю будівників Нової Гути. Герой-оповідач, який прибув на велику будову з села, розповідає через двадцять років про незабутні дні своєї молодості. Дистанція в часі дозволяє

піднятися до об'єктивних, перевірених багатолітнім життєвим досвідом оцінок, схвильована розповідь безпосереднього очевидця і учасника подій допомагає відтворити картини недавньої історії. Герой славить тих, хто «добровільно йде туди, де найважче», «дивних, завзятих молодих людей із значком Спілки Польської Молоді, які поклялися... швидко збудувати місто й фабрику».

Далеко не завжди рівним і безхмарним був шлях анонімного героя роману. Поруч із щастям співпереживання «святих годин» і «святих хвилин» звияжної праці були особисті кривди, гіркота зіткнення з тими, для кого повноту щастя все ще визначав «святий заробок».

Далекий від стереотипних прийомів, безпідставного прикрашення і спрощеного розв'язання конфліктів, Кавалець і надалі лишається вірним своїй тематиці, дослідженню змін у польському селі. В творчості письменника загальнолюдські проблеми — ця основа основ літератури — поєднуються з конкретно-історичними спостереженнями, які дають уявлення про польське село середини ХХ століття не менш повно і об'ємно, ніж документально точний, багатий на факти матеріал.

ФОРУМ СЛАВІСТІВ

Наш кореспондент Марина Владко звернулася до завідуючого відділом літератур слов'янських та інших соціалістичних країн Європи Інституту літератури ім. Шевченка АН УРСР, професора Григорія Давидовича Вєрвеса — делегата VII Міжнародного з'їзду славистів, з проханням розповісти про роботу цього форуму вчених, що відбувся наприкінці минулого року у Варшаві.

М. Владко: Які завдання ставив перед собою VII з'їзд славистів?

Г. Д. Вєрвес: За повоєнні роки помітно зріс інтерес до слов'янознавчих проблем не лише в слов'янських країнах, а й у всьому світі. Інтернаціоналістський дух культури країн соціалістичної співдружності, впроваджувані ними засади свободи, демократії, справедливості, що оздоровлюють атмосферу планети, здобули визнання і пошану в найвіддаленіших кутках Землі. Зараз немає країни, в якій не вивчалися б чи не популяризувалися б мова, література, історія, фольклор, культура (в широкому розумінні) того чи іншого слов'янського народу.

VII з'їзд славистів, який проходив у серпні минулого року в Варшаві, був масштабнішим і репрезентативнішим у порівнянні з двома попередніми (Софійським 1963 р. та Празьким 1968 р.). У ньому брали участь учені 27 країн світу, разом з польськими колегами на ньому було 2 867 делегатів, на його 5 секціях і 24 підсекціях виголошено близько 900 доповідей та повідомлень, обговорення яких викликало понад 2 500 виступів. До того ж на з'їзді працювало 19 комісій Міжнародного комітету славистів, відбувалися організаційні засідання самого Комітету, робочі засідання

експертів Слов'янського проекту ЮНЕСКО.

На з'їзді панувала атмосфера взаємного розуміння, творчих дискусій, пошуків наукової істини. Процес загальної розрядки міжнародної напруженості, пов'язаний з активною діяльністю КНРС і особисто Генерального секретаря ЦК КНРС товариша Л. І. Брежнєва, позитивно відбився і на характері дискусій та наукових контактів.

В науково-теоретичному плані з'їзд був кроком уперед. Особливо важливе місце на ньому посідали доповіді та повідомлення вчених соціалістичних країн, зокрема радянських вчених. Ці виступи відзначалися проблемністю та послідовністю у висвітленні наукових питань з позицій марксистсько-ленінської методології. Вони були вислухані з увагою, активно обговорювалися, мали позитивний резонанс і стосувалися проблематики, яка була центральною на всіх п'яти секціях з'їзду — мовознавчій, літературознавчій, лінгвістичній, фольклористичній та історико-культурній.

М. Владко: Які питання мовознавчої секції форуму були, на вашу думку, найцікавішими?

Г. Д. Вєрвес: На мовознавчій, як і на інших секціях, значна кількість

доповідей стосувалася проблем розвитку російської мови, літератури, фольклору, лінгвістичних аспектів, взаємодії культури російського народу з культурами інших слов'янських і неслов'янських народів. Можна констатувати пожвавлення інтересу до української та білоруської тематики, зокрема, українська тематика фігурувала у виступах учених соціалістичних країн, а також США, Франції, Бельгії. Не всі доповіді зарубіжних учених, особливо капіталістичних країн, присвячені східнослов'янським народам, позначені об'єктивністю та науковою глибиною. Серед них були і смішні (напр., «Чи романтичний чорт у Гоголя?»), а деякі (щоправда, поодинокі) носили антинауковий, а то й провокаційний характер.

Найбільшу питому вагу у висвітленні проблем східнослов'янських мов, літератур, фольклору, історії мали доповіді членів делегації Радянського Союзу.

Мовознавчі доповіді українських радянських вчених торкалися в основному двох проблем — історії формування літературних слов'янських мов та актуальних питань лексикології. Так, доповідь голови Українського комітету славістів академіка І. К. Білодіда була присвячена проблемі розвитку східнослов'янських літературних мов XVII—XVIII ст. у зв'язку з традиціями та діяльністю Києво-Могилянської академії. Предметом дослідження В. М. Русанівського була роль мовних інослов'янських зв'язків (російських, білоруських, польських, чеських) у формуванні функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. (культового, полемічного, історико-хронікального, науково-юридичного та ін.). Л. С. Паламарчук, торкаючись у порівняльному плані таких тлумачних слов'янських словників, як сімнадцятитомний словник російської мови, одинадцятитомний польської, чотиритомний чеської, п'ятитомний словенської та ін., розкрив велике наукове, культурне та методологічне

значення створюваного Інститутом мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР десяти томного «Словника української мови». В. Т. Коломієць свою доповідь присвятила теоретичному висвітленню загальних тенденцій і закономірностей розвитку словотвору всіх сучасних слов'янських мов або їх окремих груп в умовах соціалістичної інтеграції і взаємодії слов'янських культур. Г. П. Іжакевич та М. М. Пилинський представили доповідь на тему — «Лексичні та граматичні засоби функціональної стилістики».

М. Владко: Форум славістів, очевидно, приділив увагу і питанням фольклору. Що ви скажете з цього приводу?

Г. Д. Вєрвес: Центральними проблемами фольклористичної секції були: роль романтизму в розвитку досліджень слов'янського фольклору, закономірності розвитку сучасного фольклору та слов'янської народної культури, зв'язки слов'янського та неслов'янського фольклору. В колективній доповіді О. І. Дея та С. М. Грици («Сучасна західноукраїнська епічна пісня і пісенна епіка карпатського регіону») розкриваються специфічні жанрові, композиційні, музичально-ритмічні риси українських епічних пісень-хронік, простежується їх зв'язок не лише з українськими баладами, думами, історичними піснями, але й з аналогічними явищами в словацькому і румунському фольклорі, а також у фольклорі інших народів карпатського регіону. В доповіді Н. С. Шумади («Специфіка пісенних жанрів сучасного слов'янського фольклору») досліджуються основні тенденції взаємопроникнення і взаємовпливів так званих малих пісенних форм в умовах сучасного культурного зближення, виникнення нових форм на цій основі.

М. Владко: Що нового в слов'янське літературознавство внесла робота відповідної секції VII міжнародного з'їзду славістів?

Г. Д. Вєрвес: В центрі уваги літературознавчої секції перебували про-

блеми розвитку романтизму в слов'янських літературах, методологія порівняльного вивчення цих літератур, типологічні структури стародавніх і новітніх літератур, різні аспекти вивчення літератур слов'янського світу ХХ ст.. Приємно відзначити активні виступи ряду вчених соціалістичних країн з питань радянської літератури, проблеми соціалістичного реалізму, який сприймається ними як гідний спадкоємець усіх художніх цінностей попередньої демократичної культури. Так само активно проходило обговорення доповідей радянської делегації, присвячених цим проблемам (доповіді О. І. Овчаренка, В. А. Ковальова). Вбачаємо закономірність у переході цілого ряду зарубіжних вчених на позиції марксистської літературознавчої науки, а також поширення в капіталістичних країнах концепцій радянської науки щодо східно-, західно- і південнослов'янських літератур.

Секція літературознавства була найчисленнішою, тут працювало 10 підсекцій. На пленарному засіданні були заслухані доповіді М. Алексєєва і Д. Маркова (СРСР), К. Вики, М. Яніон (Польща), П. Зарева (Болгарія) та ін. Стосувалися ці виступи різних аспектів проблем, широко обговорюваних науковою громадськістю.

Так, доповідь Д. Маркова «Питання теорії та методології порівняльного вивчення слов'янських літератур» своїми теоретичними висновками давала відповідь на питання, які виникали останнім часом на багатьох міжнародних зустрічах славістів: як належить створювати порівняльну історію слов'янських літератур і як належить, з огляду на сучасний високий професійний рівень літературознавства, підходити до самого вивчення контактено-генетичних зв'язків та типологічних сходжень на рівні творчих методів, напрямів, а також творчості окремих письменників.

Цілий ряд доповідей та повідомлень на з'їзді стосувалися проблем польського романтизму, його значен-

ня для польської культури й літератури (К. Вика «Романтизм у польській культурі», Я. З. Якубовський «Романтизм у польській літературі»), для періоду «антиромантичного» позитивізму (А. Нофер-Ладика «Про романтичність антиромантиків»; Я. Кульчицько-Салоні «Традиції романтизму в культурі часів позитивізму»); європейський контекст цього явища (М. Яніон «Польський романтизм серед європейського романтизму»). Крім того, ряд доповідей висвітлювали значення польського романтизму для білоруської, української, а також прибалтійських та інших літератур Центральної і Східної Європи. Сюди ж слід віднести і доповідь О. З. Цибенко, присвячену типологічним явищам в російській та польській літературах першої половини ХІХ ст. («Особливості польської і російської романтичної прози 1830 — 1840 рр.»).

Декілька слів про інші доповіді. Пантелей Зарев (Болгарія) виніс на обговорення з'їзду наслідки своїх досліджень ролі психології як методологічного ключа до історичного вивчення слов'янських літератур; С. Скварчинська (Польща) виступила з доповіддю про символічну драму Виспянського як нову жанрову відміну вітчизняної драми; К. Розенбаум (Чехословаччина) — про словацький романтизм у європейському контексті. Чимала кількість доповідей зарубіжних вчених була присвячена проблемам російської літератури ХІХ—ХХ ст., зокрема міжнародному значенню творчості О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого, Ф. Достоевського, А. Чехова, Л. Андрєєва, І. Буніна, В. Маяковського. Судження ці були часом суперечливі, а дискусії навколо них активні й цікаві. Великий резонанс мали доповіді видатних радянських російських літературознавців та істориків — Д. С. Лихачова «Зародження і розвиток жанрів давньоруської літератури», Б. О. Рибакіна «Історичні погляди автора «Слова о пол-

ку Ігоревім», Д. Д. Благого «Мисль і звук у поезії», А. М. Робінсона «Про закономірності розвитку східнослов'янського і європейського епосу в ранньофеодальний період».

Нарешті, слід згадати і про українські доповіді та повідомлення, виголошені на цій же секції. Н. Є. Крутікова («Револьюційний романтизм у східнослов'янських літературах початку XX ст.») зробила вдалу спробу розкрити сутність та новаторський характер револьюційного романтизму початку XX ст., який найповніше проявився в ранній творчості М. Горького і знайшов своєрідне втілення у творах пролетарської літератури російського, українського та білоруського народів. Є. П. Кирилюк («Український романтизм в типологічному зіставленні з західно- і південнослов'янськими літературами») дав своє трактування термінів «преромантизм», «сентименталізм» і «пререалізм» у зв'язку із своєрідністю розвитку українського романтизму, вказавши водночас на аналогічні йому явища в літературах інших слов'янських народів («українська школа» в польському романтизмі, «Краледворський рукопис», револьюційні течії в російському та польському романтизмі). Колективна доповідь І. Ю. Журавської, Ю. Л. Булаховської, В. О. Захаржевської була присвячена функції «світових образів» в сучасних слов'янських літературах. Автор цих рядків свою доповідь («Польський романтизм у східнослов'янських літературах кінця XIX— першої половини XX ст.») присвятив пи-

танню так званих повторних літературних контактів, дослідженню причин, характеру і закономірностей сприйняття інонаціонального явища в нових суспільно-соціальних, національних, культурно-естетичних умовах.

Доповіді українських вчених викликали жваві дискусії, в яких брали участь представники гуманітарних наук як СРСР, так і багатьох зарубіжних країн — Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, НДР, США. В той же час українські вчені також активно виступали в дискусіях (Є. П. Кирилюк, Н. Є. Крутікова, О. І. Дей, В. М. Русанівський, М. А. Жовтобрюх, В. А. Юзвенко), головували на ряді підсекцій, брали участь у роботі комісії Міжнародного комітету славистів (М. А. Жовтобрюх, С. Д. Зубков), в робочих засіданнях експертів по Слов'янському проекту ЮНЕСКО і т. д.

Радянські делегати займали чітку принципову позицію з усіх важливих наукових проблем, які обговорювалися на з'їзді, зробили помітний внесок у справу розвитку славистичної науки і налагодження ділових наукових контактів з передовими вченими світу.

Виступаючи на заключному засіданні, голова радянської делегації академік М. П. Алексєєв справедливо назвав Варшавський з'їзд славистів важливою віхою в історії гуманітарних наук, підкреслив виняткову роль наукового співробітництва у справі зміцнення дружби між народами.

Роман БЕЛОУСОВ

ЕОМ ЗАХИЩАЄ ГОМЕРА

Серед книжок, присвячених «Іліаді» та «Одіссеї», чималу частину становлять праці, присвячені так званому гомерівському питанню. Хто такий Гомер? Чи жив він насправді? І якщо жив, то де і коли? А головне — чи саме він автор двох геніальних поем? Може, Гомер лише зібрав воєдино створені задовго до нього народні перекази? Теорія про те, що у гомерівських поем кілька авторів, дала привід Фрідріху Шіллеру вигукнути: «Що ж, рвіть на клапті вінок Гомера, лічіть, скільки батьків мала вічна поема. Мати ж у неї одна, і риси схожості з матір'ю — це риси самої безсмертної природи».

У цій площині з-поміж багатьох гіпотез особливо вирізняється одна. Її прихильники ось уже понад сто років намагаються довести, що творцями «Іліади» й «Одіссеї» були два зовсім різні автори. Творець «Іліади» — справді іонійський грек Гомер. А от «Одіссею», мовляв, написала... жінка. Книжка англійського письменника Семuela Батлера, що вийшла 1897 року, так і називалася: «Жінка — автор «Одіссеї». За цією гіпотезою, «Одіссею» створила поетеса з Сіцилії. Сіцилійське походження автора «Одіссеї» ще до Батлера

обстоював новозеландський учений Покок.

Батлеру так і не вдалося подолати скептичного ставлення до його гіпотези. На якийсь час забута, вона, проте, в наші дні знову спливла на поверхню гомерівського питання.

В Італії 1968 року наробила сенсацію книжка «Відкриття «Одіссеї». Її автор, учений із сіцилійського міста Трапані Вітторіо Баррабіні, твердить, що автора «Одіссеї» звали зовсім не Гомером. Він, мовляв, чисто легендарний персонаж, а «Одіссею» написано через сто років після «Іліади» на Сіцилії. І слідом за Батлером Баррабіні вважає, що творцем пригод хитромудрого Одіссея була поетеса. На чому ґрунтується цей висновок? Насамперед на тому, говорить Баррабіні, що в «Одіссеї» з чисто жіночою обізнаністю й спостережливістю описано речі домашнього вжитку, побут. «Як на мене, то цілком очевидно, — заявляє автор книжки, — що взагалі вся поема написана, так би мовити, з погляду жінки». Ще одним доказом цього, на його думку, можуть бути любовні епізоди. Якщо в «Іліаді» такі сцени досить відверті, — то в «Одіссеї» «навіть сама мова свідчить про жіночу цнотливість автора».

Хто ж вона — ця сіцилійська поетеса? Тут автор гіпотези знову звертається до поеми. І як свого часу Демодока, виведеного в «Одіссеї», ототожнювали з Гомером, так тепер Баррабіні ототожнив невідому поетесу з однією із героїнь поеми. Автор «Одіссеї», твердить він, це — прекрасна Навсікая, дочка Алкіноя: «Анонімна поетеса розкрила себе в цьому образі, виявивши незвичайну душевну причетність і співчуття до переживань Навсікаї».

Та найпереконливішим аргументом на користь сіцилійського походження автора «Одіссеї» Баррабіні вважає «географію» поеми.

Двадцять років тому він поставив собі метою «прив'язати до місцевості» шлях Одіссея, вирішив довести, що

герой поеми відвідав місця навколо Сіцилії Реконструкція маршруту героя, гадав він, дала б змогу по-новому витлумачити поему, осмислити її походження. Адже ще сто років тому вважалося, що Троя — міф, поки Шліман не почав розкопки в Малій Азії. Сьогодні вже ніхто не сумнівається, що «Іліада» має під собою міцний історичний ґрунт. Отже, і для правильного прочитання «Одіссеї», вважає Баррабіні, треба відновити географічну реальність, так би мовити, географічний прототип місця дії.

Не можна сказати, що попередні дослідники Гомера не намагалися відновити маршрут Одіссея. Питання, де він побував під час своїх мандрів, не менш давнє, ніж сама поема: існує близько сімдесяти відповідних гіпотез.

Вважають, що стоянки Одіссея треба шукати в Африці, на берегах Чорного, Північного, Балтійського і навіть Каспійського морів. Перші «підозри» щодо вірогідності Одісеевих мандрів виникли водночас із спробами знайти місця його стоянок.

Ще Ератосфен, видатний старогрецький географ, твердив, що «справжні місця стоянок Одіссея знайти так само важко, як і кравця, який пошив міх для вітрів Еола». Одні вважали, наприклад, що всі пригоди героя відбувалися в районі Середземного моря. Гадали, що в «Одісееї» відображено якийсь реальний морський похід царя Ітаки. На користь цієї гіпотези говорить те, що в поемі поряд із чисто казковими подіями подано також багато точних відомостей метеорологічного та навігаційного характеру. Поему Гомера можна вважати непоганою інструкцією для штурманів вітрильних суден і вахтовим журналом. Вперше це відзначив англієць Ерл Бредфорд, який сім років плавав на невеликих вітрильних яхтах «за маршрутом Одіссея», а потім надрукував книжку про ці плавання під назвою «Мандрівка з Гомером».

У наші дні приклад Бредфорда наслідували брати Вольф. Дев'ять років вони ретельно вивчали метеорологічні та навігаційні моменти в поемі Гомера. Так з'явилася їхня книжка «Шлях Одіссея», видана в Тюбінгені (ФРН).

Вольфи не шукали нових географічних пунктів, а з прискіпливістю детективів намагалися дешифрувати знайдені в поемі дані про напрям і силу вітру, зміну течій, курс кораблів, пройдені ними відстані, про їхні швидкості. Вони склали схему можливого курсу відповідно до вказівок у піснях поеми — від п'ятої до тринадцятої, потім спроектували цю схему на карту Середземного моря й одержали гідний подиву результат. Виявляється, маршрут Одіссея — не вигадка: його можна простежити по карті. «Якщо попередні дослідники просто шукали те чи інше місце, то брати Вольф насамперед відновлювали факти», — писав Александр Рост у рецензії на книжку братів Вольф у газеті «Цайт». Тепер Одісей постав перед нами в своєрідній ролі «грецького Колумба».

А втім, братам Вольф заперечує французький географ Жільбер Пійо, який оголосив, що Одісей плавав... у Атлантиці. Знаменно, що він також використав гомерівські дані про течії, вітри й розташування зірок. Пійо виявив у поемі своєрідний ключ для визначення відстаней, пройдених кораблями Одіссея. У Гомера відстань, пройдена кораблем, подається в днях. Визначивши середню швидкість грецьких суден тієї доби, — а вона становила близько 8,7 вузла, — можна з'ясувати, як далеко заплив Одісей. Це полегшується ще й тим, що в поемі названі і добре відомі географічні пункти. З цих розрахунків виходило, що герой поеми заплив далеко за Геркулесові стовпи, тобто в Атлантику. З попутним вітром Одісей бере курс на північ і через шість діб ступає на берег «країни лестригонів». За всіма ознаками, це західне узбережжя Ірландії. Всі по-

дальші мандри героя та його супутників відбуваються у водах, що омивають Британські острови. Тут-таки біля берегів Шотландії, внаслідок фатальної зустрічі із Сціллою й Харібдою, гинуть супутники Одиссея. Після цієї катастрофи боги не залишили героя. Дев'ять діб носило його по хвилях — аж поки не прибило до «острова Огігії», де жила німфа Каліпсо. Піїо вважає, що «Огігія» — це Ісландія: згадувані в поемі фонтани наводять на думку про гейзери. Та головне тут — у відстані: Одиссей повертався на батьківщину сімнадцять діб. Користуючись віднайденим ключем для визначення відстаней у поемі, Піїо вважає, що коли Одиссей ішов із швидкістю 8,7 вузла, він мав би за цей час пройти відстань від Ісландії до Корфу. Але навіщо таке далеке й ризиковане плавання? «Як то навіщо?!» — вигукує Піїо. Відомо, що в давнину метою далеких мандрівок часто-густо були метали, зокрема, конче потрібне для виплавки бронзи олово, яке до країн Середземномор'я надходило з Британських островів. Цей метал доводилося діставати через посередників. А що, коли вирушити в далеку мандрівку й налагодити безпосередній зв'язок з постачальниками? Це обіцяло неабиякий зиск тогочасним неогоціантам, і Одиссей, сміливий моряк і досвідчений купець, вирішив побувати у далеких кельтів. А щоб відомості про мандрівку не потрапили до рук конкурентів, деякі місця в поемі довелося «зашифрувати»... З часом їх практичне значення взагалі забули. З висновками братів Вольф і Жільбера Піїо категорично не згоден італієць Вітторіо Баррабіні. Маршрут Одиссея був зовсім інший, твердить він. Герої поеми не блукав в Атлантиці, навіть не перепливав Середземного моря — він мандрував головним чином навколо Сіцилії. Італійський учений розповів, що йому довелося самому заново перекласти всю «Одіссею» з грецької на іта-

лійську, бо попередні переклади, на жаль, не передають нюансів, завдяки яким можна візуально уявити собі місце дії. Потім він почав порівнювати те, що написано, з конкретними географічними реаліями і раптом помітив, що іноді не текст поеми допомагав йому визначати місце дії, а навпаки, сам пейзаж «підказував» відповідні рядки поеми. «Ставало чимдалі очевидніше, що автор писав з натури, тобто весь театр дії лежав перед ним, і він описував його з точністю географа».

Баррабіні доводить, що країна циклопів міститься у Піццолунго, неподалік від містечка Трапані. Дослідник приділяє особливу увагу епізоду з циклопами. Він всерйоз запевняє, що циклопи, які збіглися на зойки Поліфема, належали до «народу пастухів і землеробів», і що слово «циклоп» означає «кругле, мов місяць, обличчя». А це, мовляв, відповідає загальній антропологічній характеристиці жителів гірських районів Трапані. Отож, якщо вірити Баррабіні, мандруючи цими місцями, і тепер можна зустріти циклопів...

Врятувавшись від Поліфема, Одиссей потрапляє на плавучий острів Еола, який при детальнішому розгляді виявляється островом Устікою. Країна лестригонів міститься між Трапані та Палермо. Місцезнаходження Сіцилії й Харібди — Мессінська протока, де й сьогодні існують два рибальські селища — Шіллі й Карідду. А отари Геліоса паслися на полях, що оточують Таорміну.

Отже, мандри героя припадають на невеликий район Середземного моря, і майже весь його маршрут «прив'язаний» до Сіцилії.

Розвиваючи далі свою гіпотезу про те, що автор «Одіссеї» — жінка, Баррабіні писав: «Невідома поетеса надзвичайно точно змалювала місце подій, і лише численні покоління перекладачів зробили її мову такою невиразною».

Якщо зійти на гору Еріче неподалік від Трапані, легко помітити скелес-

тий виступ Піццолунго — за описом, тут була печера Поліфема. Похмура й величезна, вона й досі породжує страх. На другому кінці Трапані видно скелю, яку в народі називають скелею Мальконсільйо, — це корабель феакійців, перетворений Посейдоном на камінь. Тут-таки й пустельний берег, на який хвилі винесли Одиссея.

І останнє. Виходить, що Трапані й Скерія — батьківщина феакійців? Так, відповідає вчений. Причому тут не тільки топографічний збіг. Існує міф про виникнення Трапані: Посейдон одружився з місцевою царицею Лікастою, і вона народила йому сина Ерікса. Його ім'ям названа гора, що височить над Трапані. Ця ж гора в «Одіссеї» височить над Ітакою і звється Неріто. Перечитайте «Одіссею», каже Баррабіні, і ви переконаєтеся, наскільки міф про створення Скерії збігається — аж до дрібниць — з історією виникнення міста Трапані. Вчений підкреслює, що результати його досліджень торкаються не тільки «географії» поеми. «Якщо місця, де побував Одиссей, справді ті, які ми тут бачимо, значить, нема сумніву, що «Одіссея» створена тут, у Трапані, трапанським поетом чи поетесою», — підсумовує Баррабіні.

Можливо, гіпотеза італійського вченого й посіла б певне місце серед інших, пов'язаних з гомерівським питанням. Та, на лихо Баррабіні, в наші дні її можна досить легко спростувати. В який спосіб? За допомогою обчислювальної техніки... Текстологи, літературознавці чимраз частіше вдаються до її допомоги. Створюється особлива дисципліна текстологічної кібернетики. Одне з її основних завдань — визначення або уточнення авторства різних текстів. Отож американський філолог Д. Макдуонг машинним аналізом усіх 15693 рядків «Іліади» встановив, що ця поема написана одним автором. Ну, а «Одіссея»? Англійські кібернетики А. Морган і С. Майклсон разом з кембріджським філологом Д. Чедві-

ком, прихильником теорії Гомерового авторства, піддали текст поем аналізу за допомогою електронно-обчислювальної машини «Атлас». Робота тривала близько року. Дослідженню було піддано 250 тисяч слів. Спочатку відібрали перші 300 слів з п'ятнадцятої пісні «Одіссеї», яка незаперечно належить Гомерові, потім порівняли їх з усіма сумнівними уривками з інших частин поем. На підставі аналізу довжини речень та їх структур, проведеного за допомогою обчислювальної машини, була виявлена гідна подиву узгодженість і послідовність стилю всього тексту обох поем, що, на думку дослідників, робить «статистично неможливим» колективне авторство. Проведений аналіз показав також, що коли Гомер навіть і використовував багатий міфологічний матеріал, що передавався з покоління в покоління, то завжди творчо переробляв його.

Щоб переконатися, чи не пояснюється виявлена узгодженість стилю Гомера просто особливостями грецького гекзаметру, дослідники провели порівняльний аналіз поем Гомера з деякими творами інших старогрецьких поетів. Як показав аналіз, довжина речень у поемах Гомера, їх структура та інші характеристики помітно відрізняються від відповідних особливостей стилю його колег.

Одним з результатів ґрунтовного текстологічного аналізу поем Гомера є укладення повного алфавітного покажчика слів, наявних в обох поемах. Так тривалу суперечку про те, один автор чи кілька створили «Іліаду» й «Одіссею», розв'язала електронно-обчислювальна машина. Вона ж спростувала й гіпотезу Баррабіні про те, що творець «Одіссеї» — жінка.

А як же маршрут мандрівок Одиссея? Хто має рацію: Баррабіні чи ті, що пропонують інші версії справжнього шляху хитромудрого героя? Поки що це питання не розв'язане. Можемо сподіватися, що в майбутньому ЕОМ допоможе розкрити і цю загадку.

Москва.

ВИМУШЕНА ЛАКОНІЧНІСТЬ

Г. Н. Підлісна. Історія античної літератури. Київ. Вид-во «Вища школа». 1972.

Перед нами чи не найстисліший учбовий посібник з античної літератури з-поміж тих, що побачили світ за радянських часів. Він призначається для студентів-журналістів. Вузькі рамки учбової програми змусили автора бути лаконічним — про це Г. Підлісна пише в передмові.

Зрозуміло, що на 157 сторінках скромного формату викласти ґрунтовно курс літератур стародавньої Греції та Риму неможливо. Отже, назва «Історія античної літератури» не відповідає змісту й обсягу рецензованого видання. Назва «Нариси з історії античної літератури» виглядала б виправданіше. В посібнику нема розділів, присвячених еллінським поетам-лірикам, історикам Геродоту й Фулідиду, навіть побіжно не згадуються класики давньогрецького та римського ораторського мистецтва. Проте не будемо перераховувати явищ, яким не знайшлося місця у виданні, бо йдеться про вимушений «конспективний виклад». Доцільніше писати про те, що є в книзі, а не про те, чого в ній нема.

Головна, справді позитивна ознака книжки Г. Підлісної — численні «мости», прокладені з античності в сучасність. Це надає підручнику не тільки спеціального, а й певного загальноосвітнього характеру. Художня спадщина Еллади й Риму два тисячоліття надихає митців різних країн і народів. А сюжети давньогрецької міфології й досі дають матеріал для цікавих літературних і філософських узагальнень.

Підлісна приділила чимало уваги античній тематиці в творчості В. Шекспіра,

О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського.

Обґрунтовуючи тезу про безсмертя сюжетів та образів еллінської міфології, згодом втілених в усіх жанрах античної літератури, автор доречно зазначає: «Орестея» Есхіла вабила багатьох митців. Російський композитор С. І. Танеєв написав оперну трилогію «Орестея» (1887—1894 рр.). Німецький драматург Гауптман — тетралогію за мотивами «Орестей». Таких цікавих екскурсів чимало.

Доречні порівняння сценічних прийомів у Софокла й Шекспіра, згадка про музичні твори Мендельсона «Антигона» та «Едіп в Колоні», про ілюстрації Пікассо до «Лісістрати» Арістофана і «Метаморфоз» Овідія, лаконічний аналіз сценічної інтерпретації «Антигони» Київським театром ім. Івана Франка і т. д. Отже, ще однією особливістю книги є її інтернаціональне спрямування, що впливає з самого матеріалу.

Справедливим є, на нашу думку, зауваження автора про те, що «Метаморфози» Овідія — своєрідна «поганська Біблія» (стор. 142). Багатючий міфологічний матеріал, що міститься у п'ятнадцяти книгах «Перетворень», дає широчинний простір для роздумів, порівнянь і нескінченних узагальнень.

Один з найбільших розділів присвячений Гомеру. Автор подає низку цікавих спостережень над творчістю «батька поетів», а також докладно згадує всі вітчизняні переклади й навіть спроби перекладів «Іліади» та «Одіссеї».

Проте підручник має багато недоречних похвал на адресу стародавніх письменників на зразок зауваження про те, що поеми Гомера «свідчать про надзвичайну спостережливість автора» (стор. 40).

Інколи аналіз творів, аналіз індивідуальної манери окремих авторів, системи тропів, історичної ситуації підміняється переказом сюжетів.

Розділ, присвячений римській літературі, написаний скоромовкою, він вдвічі коротший за першу, «еллінську» частину посібника. Таку диспропорцію виправдати неможливо.

Згадана скоромовка (хоча й, повторюємо, вимушена) обумовила й деякі несподіванки. Так, подаючи періодизацію історії Стародавнього Риму, автор навіть не називає «царський період». Є й фактичні неточності. Не можна погодитись із таким твердженням Г. Підлісної: «... греки взагалі ніколи не поважали Ареса, не будували йому храмів і не влаштовували на його честь свят» (стор. 33). Це не зовсім відповідає античній дійсності, бо, наприклад, дорійські племена дуже шанували бога війни. У Спарті були і храми Ареса, і його статуї. Найбільшу з них спартанці навіть оплели залізним ланцюгом, щоб бог війни й перемог назавжди лишився в їхньому місті...

Є в посібнику й мовні неточності, невиправдані стилістичні осучаснення. Так, певним анахронізмом на античному тлі звучить таке речення: «Арістофан... ненавидів паліїв війни» (стор. 97). Заперечення викликає й твердження автора про те, що Діоніс «потрапляє у пекло» (стор. 103). Цілком припустиме в «Енеїді» Котляревського, тут таке речення лише дезорієнтує читача: антична міфологія ніколи не знала «пекла» в нашому розумінні. Занадто вже сучасно й штучно звучить і вираз «сюжетні стандарти у Плавта...» (стор. 121). Навряд чи вдале й таке речення: «За порадою... свого заступника (?) Мецената Вергілій пише поему «Георгіки»» (стор. 127).

Втім, це видання має й свої незаперечні переваги. Воно може правити за своєрідний дороговказ для тих, хто бажає самостійно вивчати літературу еллінів та римлян. Цьому сприяє й досить широка й продумана бібліографія, що подається до окремих розділів курсу.

В певному розумінні посібник перевершує свої завдання, сягаючи (як вже згадувалось) у царину мистецтва. Все це робиться логічно й доцільно і дає студентам можливість ширше глянути на історію людства в цілому. В цьому аспекті невелика книжка Г. Підлісної пропонує багатий і оригінальний матеріал.

Юрій ШАНІН

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ярослава Погребенник. Шевченко німецькою мовою. Київ, «Наукова думка», 1973.

Протягом останніх двох десятиріч радянські літературознавці старшого і молодшого покоління широко розробляли питання про вивчення й переклади творів Т. Г. Шевченка в західноєвропейських країнах. Стимулом до творчої активізації шевченкознавців на цьому терені став той факт, що нарешті з'явилася низка нових видань безсмертного «Кобзаря» німецькою, англійською, іспанською, французькою мовами... Мов живий з живими, український поет на повний голос заговорив з трудящими Європи їх рідними мовами, і тепер особливо цікаво вивчити історію поширення його творчості за межами слов'янського світу. Питанню сприйняття «Кобзаря» німецькомовним письменством і присвячена монографія Ярослави Погребенник «Шевченко німецькою мовою».

В Австрії та Німеччині творами Шевченка зацікавилися раніше, ніж в багатьох інших європейських країнах. Як справедливо зазначає Я. Погребенник, це пояснюється, по-перше, тим, що в німецькій літературі давно склалася традиція перекладати зарубіжних письменників, у тому числі й слов'янських; по-друге, тим, що в Галичині, на Буковині й на Закарпатті, що до 1918 року входили до складу Австро-Угорщини, жило чимало прогресивних австрійських і німецьких письменників, які мали безпосередні контакти з українською літературою, сприяли її популяризації німецькою мовою; а по-третє, тим, що у процесі перекладання й дослідження «Кобзаря» німецькою мовою брали активну участь такі видатні

українські письменники, як Юрій Федькович, Іван Франко, Осип Маковей, Ольга Кобилянська...

Починаючи свій розгляд німецької шевченкіани, Я. Погребенник визначає головні етапи її розвитку, простежує успіхи й прорахунки як німецьких, так і українських літературознавців та перекладачів.

Подвижницьке життя Шевченка, активна участь українського поета в загальноєвропейському революційно-демократичному русі, його яскраво народна, глибоко національна, пройнята волелюбними мотивами творчість, здатна збагатити духовний світ інших народів, відразу ж викликала зацікавлення в Німеччині. Зокрема, 1843 року в першому славістичному журналі, що виходив у Лейпцігу за редакцією Й. Йордана (лужицького серба за походженням, професора місцевого університету), з'явилася перша згадка про видання в Петербурзі поеми Шевченка «Гайдамаки» (1841). Однак протягом двох наступних десятиріч у німецькій пресі не публікувалося жодної статті про українського поета, і лише з першої половини 60-х років інтерес до його імені в Німеччині знову зростає. Початок цьому поклала книжка «Тарас Григорович Шевченко, український поет. Нарис про життя з додатком його поезії у вільному перекладі Й. Георга Обріста».

Головне завдання своєї праці прогресивний австрійський письменник Обріст вбачав у тому, щоб змалювати життє-

вий і творчий шлях Шевченка, зацікавити зарубіжного читача його поезією. З цією ж метою автор додав і переклади «як спробу вільних переспівів», плекаючи надію, що коли б йому «вдалося зацікавити лише одного або кількох істориків літератури чи перекладачів-фахівців, які б зайнялися долею Шевченка і його поезією докладніше», це було б «найбагатшою винагородою за труд», вкладений в його книжку.

Оперуючи багатьма історичними фактами, використовуючи в своєму дослідженні відомі й забуті явища, вивчаючи багато ще не вивчених статей і розвідок, опублікованих в австрійській та німецькій періодиці, Я. Погребенник старанно опрацювала й проаналізувала доступний їй матеріал. Зі сторінок її книжки постають завзяті ентузіасти, які, часто навіть не володіючи українською мовою, а тільки користуючись послугами українських колег, намагалися збагнути велич Шевченка, донести до німецькомовного читача глибину й красу його поетичного слова. Щоправда, широка інформативність, бібліографічна скрупульозність і надмір другорядного фактажу в тих розділах, де розглядається зародження німецької шевченкіани, хоч і становлять певний інтерес, заважають сприйняттю головного, тим більше, що, напевно, не варто так детально аналізувати недосконалі переклади, переважна більшість яких становить лише історико-літературну цінність. Інша справа, коли аналізуються праці Францоza або Єнсена, чия творча діяльність, не відзначаючись особливою оригінальністю в оцінці Шевченкової поезії, все-таки була поворотним етапом у подальшому процесі переосмислення Кобзарєвої творчості на німецькому ґрунті.

Незважаючи на такий, сказати б, об'єктивний прорахунок, Ярославі Погребенник вдалося в наступних розділах, оперуючи скрупульозно зібраними фактами, створити цілісну картину того, як німецькі літератори перекладали твори Кобзаря. З певними труднощами, з великими перервами в праці вони, наслідуючи благородне починання Обріста, поступово збагачували німецьку шев-

ченкіану новими статтями, розвідками й дослідженнями, новими перекладами його поезій. Своєрідність цього процесу, як зазначає Я. Погребенник, виявилась у тому, що німецькомовний читач спершу знайомився з Шевченком переважно з літературно-критичних праць прогресивних письменників і публіцистів, трохи пізніше з перекладів недосвідчених ентузіастів і тільки згодом одержав змогу прочитати по-справжньому художні переклади його поезій. Дослідниця звертає увагу й на той факт, що німецька мова й передова німецька література, хоч яким нелегким було для неї засвоєння «Кобзаря», сприяли виходу українського поета на шлях до інших європейських народів. При цьому неабияку роль відіграли деякі українські письменники, передусім Іван Франко.

Розглянувши більшість літературно-критичних публікацій про творчість Шевченка, що з'явилися у Німеччині в 20—30-их роках нашого століття, Я. Погребенник слушно відзначає їх буржуазний, тенденційний характер, зумовлений тогочасною суспільно-політичною обстановкою в країні. На жаль, тут авторка, так само, як і в попередніх розділах, тільки згадала про шовіністичні позиції окремих славістів, назвавши їх діяльність такою, що «викликає певні застереження, вимагає критичного ставлення», а доцільно було б з усією переконливістю показати її як ворожу гуманістичному духові демократичної літератури. Адже реакційні дослідники Шевченкової творчості не просто «по-своєму» витлумачували її, а свідомо перекручували ідейний зміст. Пристрасне викриття тих, хто з брудними руками брався за дослідження поезії Кобзаря, тільки пішло б на користь висвітленню складного й суперечливого процесу становлення німецької шевченкіани, який так широко й глибоко досліджує авторка. Непримиренна боротьба між двома таборами інтерпретаторів Шевченка в Німеччині точилася постійно, і слід було глибше розкрити її, а не обмежитись лише констатацією самого факту.

Німецька шевченкіана з часу свого зародження викликала жвавий інтерес

в українських письменників. Кожне видання Кобзаревих поезій німецькою мовою, майже кожна стаття й розвідка про українського поета знаходили відгук в періодичних виданнях Галичини й Буковини. Перший широкий огляд дожовтневої німецької шевченкіани зробив Трохим Звіздочот у праці «Тарас Шевченко в світлі європейської критики» (1890), а німецькі переклади «Кобзаря» розглянуто в статті Антона Лотоцького «Тарас Шевченко в німецьких перекладах», що згодом вийшла окремим видатком. Особливе значення для тих, хто брався за вивчення й тлумачення поетичної творчості Шевченка німецькою мовою, мали відомі статті Івана Франка «Шевченко в німецькій одязі» та «Шевченко по-німецьки».

У наш час вивченню німецької шевченкіани присвятили свої праці радянські літературознавці А. Шамрай, В. Мартинов, Б. Гавришків, О. Євніна, А. Малаяр, В. Свєршкова, С. Дорман, М. Павлюк, Д. Наливайко, О. Миронов. Однак тільки в монографії Ярослави Погребенник уперше зроблено вдалу спробу узагальнити й проаналізувати проблему українсько-німецьких літературних зв'язків, в історії яких Шевченкове слово посідає особливе місце.

В історико-хронологічній послідовності Я. Погребенник розглядає поширення й вивчення творчості Шевченка в Австрії й Німеччині від другої половини ХІХ століття аж до наших днів. Авторка правильно визначає найважливіші, вузлові етапи в сприйнятті німецькою громадськістю художньої спадщини українського поета, з'ясовує вирішальну роль не тільки німецьких, а й українських письменників на першому етапі засвоєння Кобзарєвої поезії німецькою літературою. Можна вважати вдалою і спробу дослідниці показати, яким чином відбувалося зростання художнього рівня перекладів «Кобзаря», як розширювалось і поглиблювалось його вивчення в Німеччині та Австрії.

За глибиною, точністю методологічно-

го аналізу особливо високої оцінки заслуговують такі розділи монографії, як «Юлія Віргінія — перекладач і популяризатор творчості Шевченка в Німеччині», «Твори Шевченка в Німецькій Демократичній Республіці» та «Деякі питання перекладу поезії Шевченка». В цих розділах дослідниця виявила глибоке знання матеріалу, вміння зі смаком і високою вимогливістю оцінювати художню майстерність німецьких перекладів. Їй вдалося переконливо показати, що переклади Віргінії особливо глибоко віддають ідейний зміст і поетичну форму українського оригіналу. Водночас дослідниця наголосила на принципово важливому значенні для німецької шевченкіани виступів Е. Вайнерта, А. Курелли, Г. Ціннер та інших поетів-комуністів, які, спираючись на радянське шевченкознавство, започаткували вивчення й перекладання поезії Кобзаря німецькою мовою з нових методологічних позицій.

Я. Погребенник робить слушний висновок з проведеного нею аналізу: процес інтерпретації Кобзаря німецькою мовою не можна вважати завершеним, не всі творчі проблеми цього процесу розв'язані. Однак поява в НДР творів Шевченка в талановитих перекладах дала змогу історикам літератури широко вивчати його творчу спадщину. Про зростання інтересу до Шевченка в НДР свідчить широке відзначення там 100-річчя з дня смерті й 150-річчя з дня народження поета, проведення в Академії наук у Берліні Міжнародного шевченківського симпозиуму.

Так, за допомогою використання багатого фактичного матеріалу, уважного розгляду його й глибокого аналізу історичних подій та явищ, Ярославі Погребенник вдалося показати великий, складний і суперечливий шлях, який пройшла німецька шевченкіана від поодиноких, спорадичних досліджень до продуманого, наукового вивчення творчості Кобзаря в Німецькій Демократичній Республіці.

Богдан ЧАЙКОВСЬКИЙ

ТАК Я ПОЗНАЙОМИВСЯ З ШЕВЧЕНКОМ

Ім'я народного Кобзаря України завдяки ідеї людинолюбства, яка понизує його творчість, не обмежену обріями його батьківщини, звернену до всіх народів світу, стало відомим румунським читачам ще наприкінці минулого століття.

Поет з однаковим запалом оспівував прагнення до волі й свого народу й інших народів, провіщаючи їм світле і щасливе майбутнє.

Ми, румуни, сповнюємося почуттям гордості і вдячності, коли, читаючи твори Шевченка, зустрічаємо рядки про нашу країну й наш народ.

У поемі «Гайдамаки», наприклад, Шевченко вустами сліпого кобзаря звертається до молдаван і волохів з хвилюючим закликом об'єднатися проти спільного ворога. Історія засвідчує, що козаки неодноразово надавали допомогу нашому народові в боротьбі проти турецьких завойовників. Між нашими народами з незапам'ятних часів існували міцні військові й культурні зв'язки...

Михаїл Садозяну, автор роману «Нікоаре Поткоаве», розповів, що був особливо зворушений, коли зустрів свого героя Івана Підкову у творчості великого українського поета, і зазначав, що знаходив і інші зв'язки з творчістю Шевченка, зокрема, «з тим почуттям до знедолених, на яке серце моє відгукується зі всією силою. Бо світ, з якого вийшов Шевченко, дуже близький тому, з яким я познайомився і який я побачив у нашому краєвиді».

Наснажений цими почуттями, великий Садозяну подарував румунському народові кілька чудових перекладів з поезій Шевченка. Серед них була, звичайно, й балада «Іван Підкова».

Першим популяризатором творчос-

ті Шевченка в нашій країні був критик К. Доброджану-Геря. 1896 року Геря присвятив Шевченкові велике дослідження і переклав кілька фрагментів з поем «Катерина» і «Марія».

Геря писав, що «в жодного великого поета немає стільки ніжності, безмежної любові до народу й болю, що викликають його страждання». Розглядаючи картини Шевченка, він відзначає: «Надзвичайно гарна Марія Тіціана, але величнішої, святішої Марії, ніж у Шевченка, не існує».

І все ж, хоча ім'я Тараса Шевченка було досить відоме, в буржуазно-поміщицькій Румунії мало вийшло перекладів його творів і це не дивно: румунським катам, що придушили селянське повстання 1907 року, був не до вподоби революційний зміст творів поета, який закликав пригноблені маси «вігострити сокиру».

Тільки після 23 серпня 1944 року став можливим переклад «Кобзаря».

Завдяки Садозяну та Доброджану-Гері і я познайомився з Шевченком і полюбив його. Роботу над черекладом повного зібрання поезій Шевченка я почав 1948-го і завершив 1961 року, коли сповнилось 100 років з дня смерті поета.

За час цієї праці, якій я присвятив тринадцять років, у Румунії вийшло чотири видання поезій Шевченка. З великим хвилюванням я чекав виходу з друку в 1961 році «Кобзаря» в румунському перекладі, бо в ньому втілена не лише скромна праця перекладача, а й данина поваги мільйонів румунських читачів до великого Кобзаря. Тому, що Шевченко належить не лише українцям. Він належить усім народам.

Переклад з румунської В. П.

«ЗАПОВІТ»

МОВОЮ ПУШТУ

Сонячна Алма-Ата, столиця Радянського Казахстану, розквітла різнобарвним суцвіттям мов нашої планети. Сюди у вересні 1973 року зібралися письменники Азії і Африки на свою п'яту конференцію.

Незабутні зустрічі! Розмови з цікавими людьми, що прибули сюди звідусіль! У просторих фойє, у кімнатах письменницького палацу зав'язуються знайомства. Літератори Єгипту розмовляють з майстрами слова Індії, а представник Гвінеї-Біссау затоваришував з казахським письменником, розпитує про радянську літературу.

Щойно ми розмовляли з струнким енергійним літератором з Ліберії Уїлтоном Санкавуло. Почувши, що я з України, до мене підійшов смаглий симпатичний чоловік і відрекомендувався: Сулеман Лаїк, з Афганістану.

Відразу зайшла розмова про Тараса Шевченка.

Я чув, сказав Сулеман Лаїк, що у вас було видано Шевченків «Заповіт» мовами народів світу. І розповів, що і в нього виникла думка перекласти цей хвилюючий твір українського класика.

І тут же Сулеман Лаїк продекламував українською мовою першу строфу «Заповіту».

Ми були здивовані, по-

чувши це. А наш новий друг ніяково запитав:

— Що, може я не так наголоси вимовив? Про-

تاراس شېنکو
وصيت نامہ

مکه چه کور می بود به من
تر تو در خاور و لاندی بی مانی
په دهره پراخه او نا پایه دنیا
دگران یو کورس نه ده تری بنگه سی

مسی چه اوت او نوار دشتو
درست د نغیر او ریغه خندو
نکار او وای دری رماور
د شیند غورکی او د خپلو مری

پرې ماسې ما او داس پاجېری
دود مانت کی د کور د تر نگرې
سمساو د ما پاکو ویو
منج او بری ملر د ولسو

مکه چه لوی کور می بود به من
عه چه کور او آزار دوی
شده سی د سر بهر بانه ز
یو شېبه عولم ما یاده دی

бачте, адже я української мови не знаю, а запам'ятав «Заповіт», бо не один раз повторював його вголос. А переклав я «Заповіт» на афганську мову — пушту до стоп'ятдесятиріччя з дня народження Шевченка в 1964 році. Цей переклад друкували в періодиці, і я читав його на вечорах.

Ми щиро подякували за це. А Сулеман Лаїк висловив сподівання, що, може, в наступному виданні «Заповіту» мовами народів світу, вмістять і переклад на пушту.

Тоді я попросив його, щоб він дав текст перекладу і пообіцяв, що передам оригінал перекладу у Київський музей Шевченка.

Сулеман Лаїк з радістю прийняв мою пропозицію і вранці 7 вересня 1973 року приніс і віддав мені рукопис перекладу.

Інтерес афганського письменника до творчості нашого Кобзаря є ще одним свідченням міжнародної популярності полум'яних поезій Тараса Шевченка.

Наприкінці нашої розмови афганський друг сказав, що зміст Шевченкового «Заповіту» зрозумілий трудовому народові Афганістану, бо рядки гнівної поезії Шевченка сприймаються як заклик до боротьби за нове вільне життя.

Антон ХИЖНЯК

**До 375-річчя
з дня народження
Антоніса ван Дейка**

ВЕЛИКИЙ ФЛАМАНДЕЦЬ

В XVI столітті історія світового живопису збагатилася іменами блискучої плеяди нідерландських художників, передусім ім'ям великого Пітера Брейгеля Старшого, прозваного Мужичьким. Як відомо, Пітера Брейгеля вважають майстром і голландського, і фламандського мистецтва. Пояснюється це тим, що за життя художника до складу Нідерландів входили як північні, так і південні провінції. Але наприкінці XVI століття, внаслідок перемоги в тривалій героїчній боротьбі північних провінцій проти загарбників-іспанців, була утворена незалежна республіка Голландія. Південні ж провінції лишилися під владою іспанської монархії і католицької церкви. Для них це мало тяжкі наслідки. Фламандський Антверпен, колись найбагатший порт Північного моря, місто суднобудівників, моряків

і купців, втратив значення світового центру торгівлі, поступившись місцем голландським портам, що бурхливо розвивалися. В останнє десятиліття XVI століття католицька контрреформація особливо лютувала на території південних провінцій. Глибокі відмінності, що виникли в політичній, економічній, духовній атмосфері двох частин Нідерландів, обумовили й різні шляхи розвитку образотворчого мистецтва. Голландський живопис, який у XVII столітті подарував світові полотна Рембрандта і Хальса, увібрав у себе найкращі реалістичні традиції, демократичні тенденції нідерландського мистецтва, набув яскравих національних рис — на відміну від орієнтованого на італійське мистецтво, позначеного сильним впливом романізму, живопису Фламандії. Багато художників-фла-

мандців на довгі роки залишали свою вітчизну, працюючи при дворах італійських герцогів, іспанського імператора, англійського короля.

Пітер Брейгель помер у 1569 році. Його сини Пітер та Ян (який народився за рік до смерті батька) зберегли глибоку повагу до його пам'яті. Пітер Брейгель Молодший усе своє життя наслідував батька, створював копії його картин. Що ж до Яна, то його маленькі витончені картинки на мідних дошках хоч і повторювали деякі теми батька, але були і формою, і змістом далекі від демократичного мистецтва Брейгеля Мужичького. Невипадково в історію живопису Ян увійшов під прізвиськом Оксамитний або Квітковий. Ім'я Брейгеля Мужичького та ім'я Брейгеля Оксамитного — це ніби два яскравих символи важливих періодів фламандського образотворчого мистецтва.

З кінця XVI ст. до 40-х років XVII ст. створював свої чудові полотна Пітер Пауль Рубенс, один із найбільших і найоригінальніших художників в історії світового живопису. Цікаво, однак, що Рубенс знаходив спільну мову з Яном Брейгелем, міг навіть співробітничати з ним. У них є разом написані картини, де один малював фігури, а другий — пейзаж чи квіти. Пояснюється це спорідненістю стилю, спільністю підходу до життя. А от разом з Пітером Брейгелем Мужичьким навряд чи Рубенс міг би написати якесь полотно. Історичні зміни, що сталися наприкінці XVI століття, відділили мистецтво Нідерландів періоду боротьби за незалежність від нового фламандського мистецтва. У творчості найвизначніших майстрів антверпенської школи, таких, як Рубенс чи ван Дейк, найвищої довершеності досяг живопис барокко — пишний, динамічний, сповнений героїки, пафосу і неспокою. Митцям XVII століття замовляли твори абсолютні монархи, католицька церква, які прагнули не тільки зміцнити свою владу й могутність, а й демонструвати їх усьому світові.

В архітектурі, скульптурі, живописі ця доба була позначена потягом до монументальності, розкоші, багатства. Зводились нові палаці з напрочуд багатим внутрішнім оздобленням, величезними фресками, примхливим ліпленням, пишною позолотою. Грандіозні храми здіймали у височінь свої куполи й шпиль. Їх стіни і стелі вражали буянням барв, могутністю розписів, сповнених динамічного життя і боротьби; на цих картинах титанічні постаті, зображені у складних ракурсах, у напруженні всіх сил, відтворювали сцени з священного писання, величні події історії. Всесильні державні й церковні владики запрошували й щедро винагороджували митців, які мали їх уславлити. Пишнота і розкіш стали найхарактернішою рисою творчості майстрів різних країн. Та хоча типові для барокко риси ми знаходимо і в Рубенса, і у ван Дейка, мудра і багатогранна творчість обох майстрів виходить далеко за рамки цього стилю.

Лише винятковою яскравістю творчої індивідуальності можна пояснити той факт, що Рубенс в умовах всевладного панування барокко зумів зберегти своєрідність і з таким розмахом виявив себе у найрізноманітніших галузях живопису; що він, провівши вісім років в Італії, не втратив власного стилю, власного «я» під впливом таких великих майстрів, як Тіціан або Джорджоне, хоча й перейняв від італійців їхні найплідніші, найреалістичніші тенденції.

І в церковному живописі, і в жанрових полотнах, і в славнозвісних історичних циклах та численних портретах — всюди Рубенс досяг вершин могутнього, розкутого, життєлюбного мистецтва. Широта і насиченість духовного та емоційного світу Рубенса зближує його з художниками попередньої епохи — доби Відродження. Індивідуальність цього митця була сильнішою за обставини. Живучи в добу реакції, він у творчості свій був виразником духовної свободи, недосяжної для інших його сучасни-

Святий Петро. 1617—1618.
Ермітаж.

Архієпископ Кентерберійський Вільям Лод.
1636. Ермітаж.

Портрет Анни Далькіт та
Анни Керк. Кінець 1630-х
років. Ермітаж.

Пітер Брейгель Молодший. Із серії портретів «Іконографія».

Автопортрет. 1636.

Лукас Ворстерман. Із серії портретів «Іконографія».

Родинний портрет. 1621.
Ермітаж.

ків. Його мистецтво залишилось для нащадків мистецтвом радісної повноти життя.

Життєвий і творчий шлях Антоніса ван Дейка, молодшого сучасника і співробітника Рубенса, чимось нагадує, а чимось і глибоко відрізняється від шляху великого майстра. Ван Дейк народився у 1599 році, в сім'ї заможного торговця шовком. Він був сьомою, наймолодшою дитиною в родині — факт, яким деякі біографи намагаються пояснити певні риси його характеру. Вважається, що в родині він був пестуном, у якого рано прокинувся не тільки хист живописця, а й непомірне честолюбство. Справді, Антоніс ван Дейк був людиною величезно честолюбною. Про це свідчать хоча б автопортрети, які він малював охоче, багато разів. Це портрети самозакоханої людини: підкреслена врода і грація, старано вимальоване золотисто-рудаве волосся, прозора біла шкіра, випещені тонкі руки. Так само старанно зображував він свої елегантні костюми, з обов'язковим золотим ланцюжком, подарованим на знак прихильності тим чи іншим вельможним замовником.

Колись юний Дюрер намалював себе в розкішному одязі, в гордовитій позі. Ця картина, створена за сто років до народження ван Дейка, була не просто портретом гарного й незалежного молодого чоловіка, вона була революційним актом, актом самоутвердження людини і художника, викликом, який ренесансна особистість кидала багатим і сильним світу цього, тим, хто вважав художника чимось на зразок слуги й нахлібника. За часів ван Дейка фламандські художники мали вже інший суспільний статус. Рубенс був заможним і шанованим членом суспільства, якому доручали найвідповідальніші політичні місії, до якого, як до рівного, ставилися світські й духовні князі. Звичайно, і в цю добу митці терпіли образи й приниження, але то вже була не норма, а вияв особливо грубої та бундючної вдачі вельможі-замовника.

Отож автопортрети ван Дейка були самоутвердженням іншого роду. Художник демонстрував себе не тільки як незалежну індивідуальність, він прагнув підкреслити свій аристократизм, свою приналежність до суспільної еліти. І пензлем його керувало, очевидно, не тільки честолюбство, а й естетичні закони доби: адже ці парадні автопортрети, на яких він виглядає вісімнадцятирічним юнаком, ван Дейк писав, коли йому було вже за тридцять, писав у Лондоні, де аристократичною модою була холодна стриманість поведінки на контрастному тлі барвистої пишноти.

Зрештою, був чи не був ван Дейк людиною самолюбною, не має істотного значення. Ясно одне: митець, що за свої сорок років створив таку величезну кількість першокласних картин, мусив працювати дуже багато, з граничним напруженням духовних і фізичних сил. Тож навряд чи за таких умов художник міг зберегти фарфорово-рожевий колір обличчя й по-жіночому білу ніжність рук.

Вже одинадцятирічним хлопцем Антоніс добре малював, а в шістнадцять років був зрілим, технічно досвідченим живописцем. Коли йому виповнилось вісімнадцять, його прийняли до цеху антверпенських художників. Перші полотна молодого митця — це портрети людей з народу, які лягли в основу серії «Апостоли». Вже в них виявляється великий талант портретиста. Він уміє не лише відтворити зовнішність, а й зазирнути в душу людини, розкрити її характер. Вражає своєрідність живописної манери юного Антоніса. Він вільно володіє пензлем, уміє небагатьма широкими, легкими мазками передати фактуру тканини, свіжість чи в'ялість шкіри тощо. І хоч манера його в цей період творчості майже ескізна, він досягає повного ефекту завершеності й виразності.

Дослідники творчості ван Дейка встановили, що замолоду він був учнем і помічником Рубенса, скоріше

помічником, ніж учнем. Рубенс у той час був таким знаменитим і популярним, що без великої кількості помічників не міг би впоратись із зливою замовлень. Він умів знаходити талановитих співробітників. Ми вже згадували, що з ним не раз співпрацював Брейгель Оксамитний, в його майстерні довгий час трудилися Снейдерс, Йорданс та інші майстри, які уславили фламандську школу живопису. В кожному з них Рубенс умів розкрити найсильнішу сторону обдарування. Так, Снейдерс — чудовий майстер натюрморта, художник, захоплений багатством земних плодів, їх яскравою свіжістю і соковитістю, — писав на полотнах Рубенса те, що пов'язано було з предметним світом, зображував фрукти, дичину і рибу. Ван Дейк вразив Рубенса як художник всебічної обдарованості, близький йому за масштабом, яскравий і багатогранний талант. Цим і пояснюється, очевидно, те, що в майстерні Рубенса Антоніс створював великі багатофігурні, складні за сюжетом композиції і, особливо, обличчя людей на колективних полотнах. Але талант ван Дейка, помножений на неймовірну працездатність і старанність, не міг примиритися з роллю виконавця чужих задумів — хай навіть задумів такого геніального художника, як Рубенс. Юнакові потрібні були свобода, самостійність, незалежні творчі пошуки.

В 1620 р. молодий художник їде в Англію, до двору короля Якова II. Це була перша зустріч з країною, де ван Дейк пізніше проживе багато років.

Та перше перебування в Англії було коротким. Уже навесні 1621 року ван Дейк повертається на батьківщину, де виконує багато замовлень заможних антверпенських громадян, пише групові зображення батьків міста, купців та їхніх дружин, розписує кілька храмів.

Згадаймо хоча б такий шедевр майстра, як «Родинний портрет». На

картині три постаті — гарна русава жінка, що тримає на колінах дитину, і молодий чоловік у чорному одязі. Він трохи схилився вперед і простяг руку — мабуть, для того, щоб підтримати малюка. Дитина відкинула голівку і дивиться вгору, шукає поглядом батька. На обличчі жінки спокій і радість, вираз щасливого материнства. А обличчя чоловіка виражає складну гаму почуттів. Воно бліде, трохи хворобливе, якесь стражденне. Розумні очі дивляться меланхолійно. Картина дуже гарна за колоритом. На фоні темного одягу батьків радісною кольоровою плямою вирізняється світліше платтячко дитини — зелена спідничка з рожевим ліфом, червоні коралі, яскрава іграшка — лялька. Гаму барв доповнюють звучні тони тла — темно-пурпурна завіса, червоножовті й жовті хмари на сіро-синьому небі. Всі три постаті невимушено й гармонійно поєднані. В них нема портретної нерухомості. Дуже виразні чоловікові очі, спрямовані на глядача. Цей погляд дає відчуття безпосереднього контакту, зустрічі з живою людиною. Художник застосовує пастозну техніку малюнка. Ця манера надає творів особливої виразності й жвавості. Так ван Дейк прокладав шляхи для пізнішого нервовішого і безпосереднішого живописного стилю. Він завжди любив малювати дітей. Вони в нього не лише по-дитячому милі й ніжні, а водночас ще й характерні індивідуальності. Це впадає в око в ермітажній «Жінці з дитиною» і написаних уже в 1630-х роках зображеннях маленьких англійських аристократів, зокрема дітей короля Карла I.

В 1621 році ван Дейк їде до Італії. Праця в майстернях видатних художників, вивчення неперевершених шедеврів доби Відродження були чудовою школою, яка заміняла академічне навчання.

Під впливом творчості італійських митців, зокрема Тиціана, теплішає, стає соковитішим колорит полотен ван Дейка. В цей час він створює

Генріх ван Бален із серії портретів «Іконографія».

Відпочинок святого сімейства. 1630. Стара пінакотека. Мюнхен.

Портрет Єлизавети й Філадельфії Уортон. Друга половина 1630-х рр.

Чоловічий портрет. 1623. Ермітаж.

портрети, позначені геніальним проникненням у психологію зображуваних осіб, демонструє абсолютне володіння всіма технічними засобами, чарівну легкість і артистизм. Картини початку 1620-х років — найкращі в доробку ван Дейка.

В Італії художник провів п'ять років. Він жив у Венеції, Турині, Генуї і найдовше — в Римі. У нього було багато замовників — князів духовних і світських. Тут він створює портрети «великого стилю», такі шедеври, як зображення кардинала Бентіволіо, твір, виконаний з величезною емоційною силою і розмахом. Надзвичайно гарні й цікаві за рішенням парні портрети «Благородного генуезця» і «Благородної генуезки». В італійський період молодий художник малює й багато картин на релігійні сюжети, в яких найсильніше помітний вплив Тіціана та інших майстрів італійського живопису.

Ван Дейк повертається на батьківщину художником з європейським ім'ям. Він розписує церкви у Мехельні, Генті, Антверпені та інших містах — це полотна з зображенням святого сімейства чи епізодів із життя святих.

У 1632 році, на запрошення короля, ван Дейк виїхав до Англії.

Картини останнього — лондонського періоду в творчості ван Дейка мистецтвознавці звичайно оцінюють стриманіше, ніж попередній. Щоправда, вони підкреслюють, що і в цірски майстерність художника була бездоганна, твори його відзначалися витонченістю і смаком, а блискуче виконані парадні портрети стали взірцем для багатьох наступних генерацій живописців, зокрема, він безумовно мав вплив на англійських художників такого масштабу, як Т. Гейнборо та Дж. Констебл. Та водночас дослідники відзначають холодність полотен 1630-х років, нагромадження аксесуарів, які мали свідчити про багатство й вельможність портретованих осіб.

Портрет Томаса Чалонера. Кінець 1630-х років. Ермітаж.

Губерт ван ден Ейден.
Із серії портретів «Іконографія».

В цих картинах є певна стереотипність, художник уже не шукає нових рішень. Різні портрети іноді бувають схожі і позами зображених людей, і їх костюмами, і тлом. Іноді доходить до курйозів. Два портрети — Карла I, короля Англії, що зберігається в музеї Прадо, і графа Франсіско Де Монкада, іспанського посла в Нідерландах (Лувр), — майже ідентичні. Крім облич, на цих полотнах збігається все: поза рицаря в панцирі, що сидить на казковому білому коні, пейзажний фон, колір і форма одягу. От тільки в короля комір мереживний, а у посла — простий полотняний. З приводу вражаючої схожості двох різних картин можна було б довго іронізувати. Але все пояснюється досить просто. В роки, коли створювалися ці портрети, ван Дейк, багатий і модний портретист, уже не міг виконувати всі замовлення самостійно. Йому допомагали, як сам він колись Рубенсу, підмайстри. Збереглася розповідь про те, як художник працював у ці роки. Його вельможні замовники не бажали довго позувати. Та й самому ван Дейку не треба було багато часу, щоб ухитити головне, найсуттєвіше в обличчі свого персонажа — ескіз обличчя він робив звичайно за одну годину. Все інше часто виконували помічники. Одяг замовники надсилали до майстерні, і його вимальовували старанно й довго, кожний гудзик та ланцюжок. Саме завдяки цьому так багато схожого, стандартного у різних портретах, такі подібні на них пейзажі, колони чи оксамитні драпіровки.

Але і в цих парадних портретах 30-х років виявилась чудова майстерність ван Дейка — психолога, митця, що тонко розумів характер людини. Так, ван Дейк інколи вельми ідеалізував портретованих, малював тіла стрункішими, ніж вони були насправді, облігороджував свої моделі, просто прикрашав їх. Але в кращих полотнах, а їх чимало і в цей останній період, йому вдалося створити цілий світ виразних образів, розкрити соці-

альний і психологічний феномен англійської аристократії — такої, якою вона була напередодні буржуазної революції в країні. Художник показав вельможне панство — самозадоволене, пихате, сповнене зневаги до всіх, хто не належав до «панівного кола». В Англії 1630-х років вирувало народне невдоволення, а лорди й леді з королівського оточення розважалися, витрачали величезні гроші на оздоблення своїх палаців, увічнювали себе в портретах. Короткозорі і зарозумілі, дивляться вони на нас з десятків портретів ван Дейка, не догадуючись, яка небезпека загрожує їхньому існуванню. Минуло кілька років після створення цих блискучих картин, і в Англії вибухнула буржуазна революція, яка змела монархію Карла I; почалося суворе, пуританське правління Кромвеля. Вдивляючись у випещене обличчя Карла I, галантного прихильника муз, що так любив позувати для картин ван Дейка, ми шукаємо в цьому обличчі печать приреченості, бо знаємо, що монарх був засуджений парламентом і страчений у 1648 році. Ми знаємо й те, що вже на початку 1640-х років, відчайдушно захищаючи свій трон від настулу енергійної, цілеспрямованої молоді буржуазії, король був змушений пожертвувати деякими своїми прибічниками. Дивлячись на створений ван Дейком портрет архієпископа Кентерберійського Вільяма Лода, ми думаємо про те, що цей старий хитрий вельможа з презирливо напівопущеними повіками й хтивими губами, головний радник Карла I, ініціатор жорстоких антинародних заходів, був страчений у 1642 році за згодою короля, який, рятуючи себе, видав свого фаворита ворогам.

Створений також наприкінці 1930-х років портрет сера Томаса Чалонера — це не просто зображення розумної людини з аскетичним втомленим обличчям. Він розкриває мужню вдачу політичного діяча, який через десять років поставить підпис під смертним вироком королю.

Широко відомий подвійний портрет, на якому змальовані фрейліни королеви Генрієти — леді Анна Далькіт та Анна Керк. Картина відповідає всім вимогам, що їх ставили в ті часи до репрезентативного портрета. Вона дуже гарна за своїм колоритом: яскраво-червона барва важкого шовку на чорному оксамиті плаття однієї з дам підкреслює білість її довгої шиї. В одязі другої леді сполучаються сріблясто-перловий атлас і фіалково-лілова шаль, на якій так красиво лежать ніжні, мов квіти, випечені руки. Світле волосся в дрібних кучериках однієї з дам мов світиться на фоні завіси, а чорні кучері іншої вимальовуються на тлі парчевого драпування. Вражає якоюсь схвилюваною красою пейзаж — темні низькі хмари на вечірній блакиті неба, синя далечінь, самотнє похиле дерево з густим коричнево-зеленим листям.

І все ж таки цей напрочуд гарний портрет жорстокий, тому що художник своїм гострим оком побачив не лише ніжний рум'янець однієї з двох аристократок, а й самовдоволеність її пухлого обличчя з подвійним підборіддям. Ще іронічніше зображена її подруга. В очах без вій під тонкими високо піднятими бровами — вираз дивної байдужості й пересиченості. Обидві прикрашені коштовностями й квітами дами, позбавлені людської привабливості, це скоріше ляльки, а не жінки.

Цей портрет, як і багато інших, викриває англійських аристократів з етичної, гуманістичної точки зору. Отож і в полотнах найменш демократичного періоду своєї творчості ван Дейк лишається вірний життєвій правді.

В 1630-х роках ван Дейк працював не лише над портретами англійських придворних. Він малював і своїх

колег-художників, зображував учених і воїнів. Крім великих олійних картин та певної кількості сюжетних багатопігурних композицій, митець виконав гігантську працю, яка увійшла в історію мистецтв під назвою «Іконографія», хоча довга латинська назва її звучить інакше.

Ван Дейк створив близько двохсот портретів своїх сучасників. Частина він власноручно переніс на гравірувальні дошки, решту роботи завершили відомі гравери, його сучасники. «Іконографія» вийшла в світ уже після смерті її творця. Важко переоцінити цей внесок майстра в історію мистецтва, в історію взагалі. Образи багатьох видатних людей минулого дійшли до нас саме в цьому зібранні гравюр.

На початку нашої розповіді ми порівнювали ван Дейка з Рубенсом. Ван Дейк був також геніальним живописцем, великим трудівником, він уславив свою рідну Фландрію як другий після Рубенса найбільший її художник. Але, на відміну від свого старшого колеги, ван Дейк не жив у щасливій гармонії з самим собою. Він пильніше зазірав у власну душу і в душі людей, з якими його зводила доля, і його портрети індивідуалізовані яскравіше, ніж обличчя на картинах Рубенса. Героїку й патетику барокко він не засвоїв так органічно, як автор «Персея і Андромеди», його не приваблювали античні сюжети. І хоча ван Дейк створив такі блискучі жанрові полотна, як «Відпочинок святого сімейства», він був передусім майстром портрета, його цікавили живі люди, їх характери, пристрасті, їхня неповторність. І ван Дейк малював портрети своїх сучасників невтомно, захоплено, натхненно. Писав для того, щоб разом з ними увійти у безсмертя.

Кіра ШАХОВА

ТЕТЯНА ЯКИМОВИЧ

СТАРТИ

I ФАЛЬСТАРТИ

(«Театр молодих» у Франції)

Студентський рух — один із найхарактерніших показників кризи капіталістичного світу. Буржуазні коментатори наголошують здебільшого на «деструктивних» моментах молодіжних бунтів, підкреслюють їх «нищівний нігілізм», намагаються приховати їх реальні суспільні причини. Ідейні хиби молодіжної «контестації» добре відомі. Проте об'єктивний аналіз виявляє цілий ряд справді важливих факторів, котрі, як відзначалось на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., ведуть до радикалізації студентської молоді Заходу, сприяючи формуванню нової інтелігенції.

Специфіку протесту інтелектуальної молоді становлять спроби творчого самовиразу. Молодіжний артистичний рух капіталістичних країн об'єднується навколо студентських театрів, у яких, крім студентів, беруть участь

молоді люди різних фахів, серед них і професіональні актори. Діяльність досить сильної Міжнародної асоціації студентських театрів і практика театральних фестивалів зближують різні колективи, популяризують творчість найцікавіших «радикальних» труп. Прогресивний студентський театр за останні роки перетворився на впливовий фактор сценічного життя, на явище з особливою проблематикою й естетикою, про яке багато пишуть і сперечаються, яке наслідують. Віхами в розвитку цих театрів стали щорічні фестивалі у Нансі, Единбурзі, Пармі, Загребі, Стамбулі, Ерлангені. Кожні два роки найвідоміші молодіжні театри світу приїздили у Вроцлав на Міжнародний Фестиваль Фестивалів студентських театрів (МФФСТ). Ці «зустрічі найкращих» синтетично відображали не лише технічне, а й морально-політичне зростання молодіжного театру.

На II МФФСТ (1969) — ще повному вражень від «гарячого літа» 1968 р., масових заворушень студентів і молоді США, Франції, Італії, ФРН — всі учасники показали актуальні, злободенно-політичні спектаклі. Загальну увагу привернула нью-йоркська трупа «Бред-енд-Паппіт» («Хліб і Лялька»), чия діяльність позитивно оцінена комуністами США. Завдяки справжньому демократизму, щирості та войовничості своїх вистав («Воля людей про їжу», «Полум'я») вона здобула авторитет серед передової театральної молоді.

Третій МФФСТ у Вроцлаві (1971) виявив нові тенденції молодіжного театру капіталістичних держав. Господарі фестивалю — польські театрознавці — супроводжували його лавиною оглядів, репортажів, статей. У передовиці варшавського двотижневика «Театр» (15.XII 1971) говорилося про на диво швидку зміну настроїв: «Ще ніколи театр не еволюціонував у такому гарячковому темпі».

Фестиваль Фестивалів 1971 р. проходив під гаслом «Молодіжний театр — голос прогресу». Дехто взяв

Закліючна сцена вистави «Жезю-Фрік, суперкрек» («Театр-Бюль»).

під сумнів цю формулу. Ставилося питання: перед нами «театр прогресу» чи «прогрес театру»? В усякому разі, було очевидно, що молодіжний театр переживає труднощі зростання, обумовлені політичною й культурною ситуацією на Заході на рубежі 60—70-х рр. Радянський журнал «Театр» (1972, № 9) цілком справедливо зазначав: «Розбрід у лавах політичного молодіжного руху на Заході, розмежування різних студентських угруповань, відхід від політичної боротьби одних, звернення до крайніх екстремістських, терористичних актів других, спроби третіх віднайти шляхи зближення з робітничим класом, Комуністичною партією — все це, як у дзеркалі, відбилося у виставах студентських театрів».

Досить чітко визначилися й головні течії в діяльності молодіжних колективів. Перша — подальший розвиток «плакатного», агітаційного політично-

го театру; друга — орієнтація на порожні формальні експерименти, на сферу «епатажу» й сексу. Третю, найцікавішу течію репрезентують театри, які зберігаючи відданість серйозному ідейному змістові, використовують усі новітні досягнення в галузі драматургії і сценографії.

Міжнародний рух студентських театрів — активний вияв солідарності творчої молоді, яка голосом мистецтва заявляє про свої права та вигоди. Зрозумілий інтерес до цього руху з боку дослідників. Бельгійський журнал «Найе Театр Лувен» (1971, № 10—11) опублікував фрагменти докторської дисертації А.-М. Дюге «Студентський театр — його ефективність і практичний вплив на студентське середовище». В цьому першому на Заході науковому дослідженні такого роду є ряд цікавих тез. Студентський театр капіталістичних країн, вважає А.-М. Дюге, вийшов за межі «шкільної» діяльності і «клубних розваг». Він перетворився на важли-

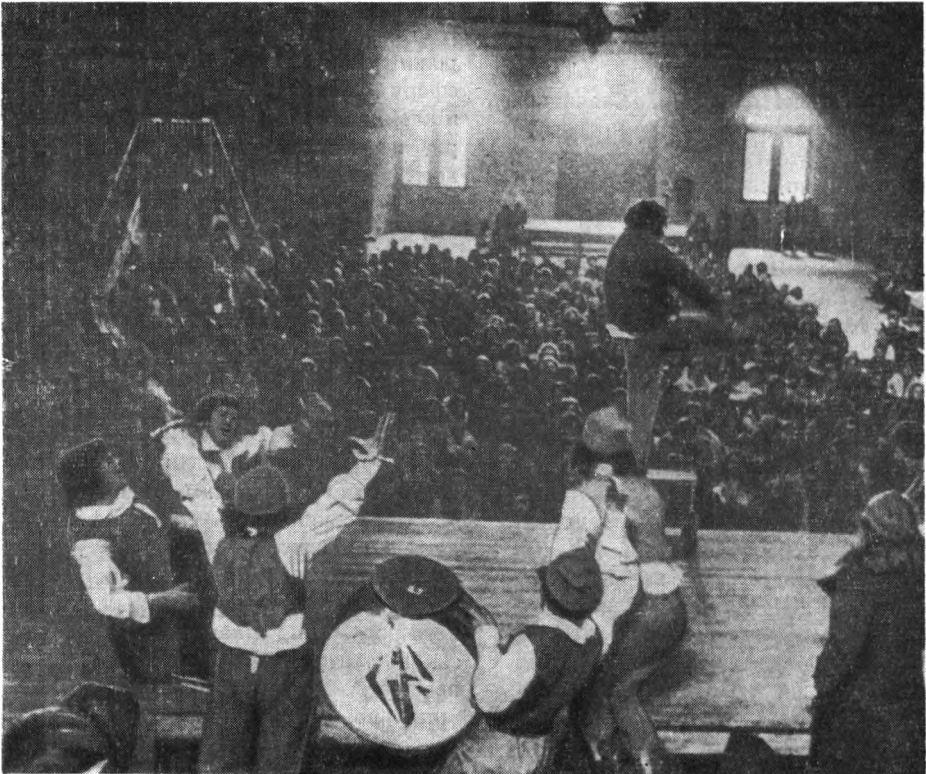

ве суспільно-культурне явище, здебільшого опозиційне до панівного буржуазного мистецтва й до «держави привілейованих» взагалі. Не будучи ні комерційною антрепризою, ні державним дотаційним закладом, студентський театр користується певною свободою репертуарного вибору і режисури. Всупереч буржуазному театру «інтелектуального комфорту», він виступає перед глядачами лише тоді, коли «має що сказати», трактує гостро злободенні теми. Найкращі молодіжні трупи, не задовольняючись студентською аудиторією, шукають кадри і публіку серед робітничої молоді.

Такі «оптимальні» ознаки студентського театру початку 70-х років. Зрозуміло, було б хибним абсолютизувати ці досягнення. Ідея, що виникла в зарубіжному театрознавстві останніх років: студентський театр — авангард світового сценічного роз-

витку, — утопічна. Яскравий спалах молодіжної театральної активності має свою передісторію і до того ж — неоднозначну. Відомий французький театрознавець Еміль Копферманн серед попередників сучасного молодіжного «театру збунтованого розуму» бачить «російський і німецький агітпроп». Дослідники називають конкретні імена: Маяковський, Мейерхольд, Піскатор. Програма найкращих колективів — театр як мистецтво життєвої правди — походить від Станіславського. Надзвичайно багато дав тим, хто прагне прилучитися до революційної естетики, Бертольт Брехт. Водночас не можна обминути інших попередників і впливових сучасників: сюрреалістів, чия спадщина сьогодні всіляко намагаються «оживити» на

Трупа Аріани Мнушкіної показує спектакль «1789» в театрі «Картушрі де Венсенн».

Заході, скандальну «поетику абсурду». Традиційні для модернізму теми «алієнації», «насилюства», «паніки», метод «шоку», художній «епатаж» — сценічна мова індивідуального бунтарства — дуже імпонували анархістській частині театральної молоді.

Молодіжному театру бракує послідовної прогресивної ідеології, стійкого матеріалістичного світогляду. Боязнь виявитися «інтелектуальними дебілами», доповнена хаотичністю поглядів, призводить, часом, до викривленого тлумачення зв'язків між поетикою і життям.

У недовгій історії розвитку молодіжних театрів спостерігаємо чимало творчих зривів, безкрилих сценічних експериментів. Тому, зрештою, справедливими були жарти польської преси після вроцлавських зустрічей: «багато фестивалів, та не так багато театру», «старту і фальстарту».

Теоретичні міркування й конкретні спостереження над перспективами багатоманітного театру «молодих лівих» сходяться в головних пунктах. Щоб стати явищем «позасектантського» масштабу, перетворитися на сталий фактор передового мистецтва, «студентським театрам» належить переступити ще один бар'єр: не втрачаючи власної оригінальної тематики й стилю, наблизитися до ідеології та естетики загально-демократичного значення.

Тут слушно буде послатися на слова В. І. Леніна про студентство, сказані ще 1901 р.: «...Тільки підтримка народу і головним чином підтримка робітників може забезпечити їм успіх, а для здобуття такої підтримки вони повинні виступати на боротьбу не за академічну (студентську) тільки свободу, а за свободу всього народу, за політичну свободу».

Театр молодих французьких «кон-тестантів» значною мірою поділяє суспільні погляди й естетичні смаки молодіжних театрів інших буржуазних країн. Але його розвиток має свої

неповторні закономірності, зумовлені національно-історичними чинниками.

Дослідник зустрічається тут із низкою складних «локальних» проблем, які можна сформулювати так: молодіжний театр «весни 68» та її традицій; театр наслідувальний і оригінальний; театр фарсової й революційно-героїчної теми; студентський театр та «інтелектуальна драматургія» 70-х років; студентська сцена й офіційна культура; спекулятивні імітації; місце студентського театру в процесі об'єднання культурних сил французької демократії.

Незабаром після закриття Сорбонни й початку поліцейських репресій проти студентства на одному з майданів столиці можна було побачити незвичний спектакль під назвою «10 травня. Театральна маніфестація». Люк де Густін, автор цієї першої п'єси про студентський рух, створив скупий документальний сценарій, що набирав художньої сили завдяки натхненній грі виконавців, — грі, що не потребувала ні декорацій, ні спеціальних костюмів, ні музики, ні світлових ефектів. Власне, молоді учасники вистави грали самих себе, відтворюючи засобами лаконічного діалогу, хорової декламації і пантоміми епізоди великої студентської демонстрації 10 травня 1968 р., що, як відомо, змусила уряд піти на певні поступки. На імпровізованій сцені розігрувалися масові студентські мітинги, барикадні бої в Латинському кварталі, епізоди жорстоких розправ з молоддю. Протягом цілої вистави хор скандував: «Звільніть наших заарештованих товаришів!» На початку і в фіналі її у своєрідних декламаційних хоралах багато разів повторювалися студентські вимоги до адміністрації університету, міністерства і президента республіки: вивести поліцію із Сорбонни, забезпечити молоді «реальну» освіту, яка готувала б її до корисної суспільної діяльності.

Вистава була на свій кшталт поетичною, сповненою роздумів і мрій про краще майбутнє. Привертала ува-

гу сцена зустрічі студентських колон з групою робітників-страйкарів, їхні спільні гасла: «Ми хочемо будувати і вчитися!» (*construire et se construire*). Одна з вистав драми-маніфестації Люка де Густіна в червні 1968 р. завершилася тим, що автора, артистів та частину глядачів заарештувала поліція...

Молоді театральні кадри і раніше відігравали неабияку роль у мистецькому житті країни. Силами молоді трималися, передусім, драматичні центри периферії і театри «Червоного поясу» столиці. З цього середовища вийшла в повоєнні часи плеяда видатних режисерів і театральних критиків. Тут складалася нова школа акторів — громадських діячів, виникала розрахована на «народного» глядача драматургія нового типу, створювалася специфічна сценографія. Молоді театральні групи ставали окрасою фестивалів в Авіньйоні та інших містах Франції.

Проте до 1968 р. діяльність таких режисерів, як Роже Планшон або Гі Реторе, і таких драматургів, як Арман Гагті, Гі Фуассі чи Андре Бенедетто, ба навіть спектаклі самодіяльних заводських і університетських труп і кафе-театрів не становили окремого тематичного й стильового напрямку.

Лише травень 1968 р. поклав початок особливому мистецькому явищу «молодіжного театру». Це розмаїтє явище так чи інакше відбиває колективний порив, енергію масових виступів. Звідси його жанрова природа. Замість камерності французької сцени 50—60-х рр. — динамічні групові епізоди, маса, яка палко закликає, протестує, втягує в свою азартну гру глядача.

Невигадлива, але щира п'єса Де Густіна зафіксувала момент консолідації прогресивних сил на захист студентської молоді, яка боролася за раціональну систему освіти й демократичну перебудову суспільства. Проте в подальшій еволюції молодіж-

ної сцени виразно далися взнаки ідейні суперечності студентського руху. Анархістська демагогія деяких лідерів травня мала помітний вплив на французький театр 1968 — початку 70-х років. Але цей галасливий, хаотичний струмінь з його настроями нігілізму та істерії швидко змішався з усталеними буржуазно-модерністськими трафаретами.

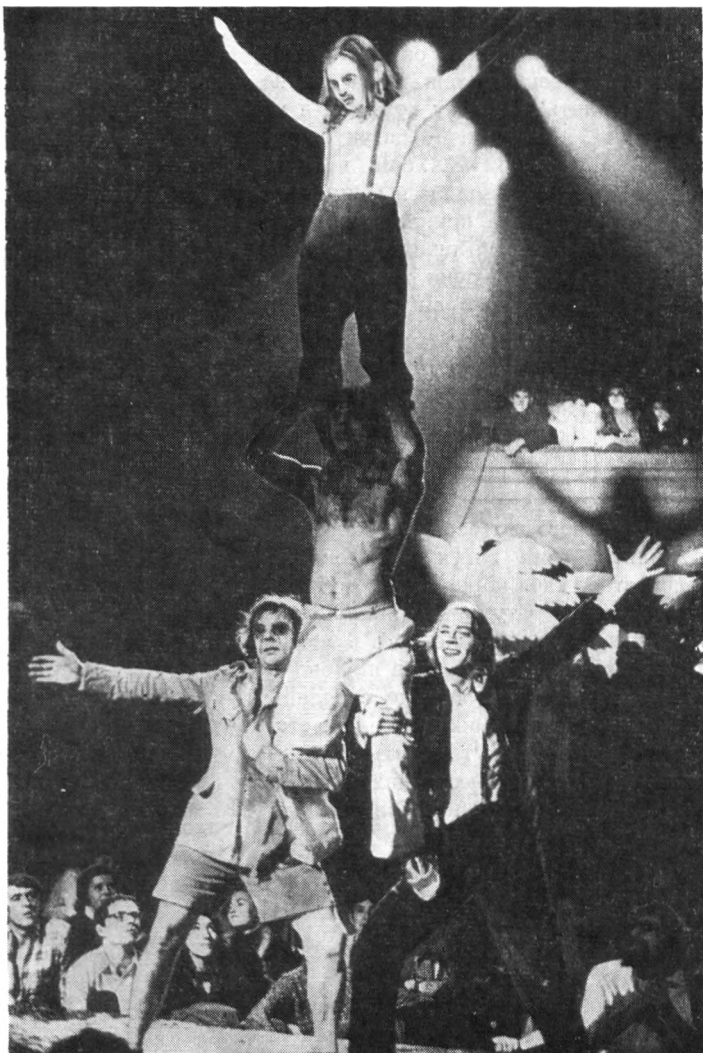
Справжню творчу ініціативу, здатну оздоровити національне мистецтво, приносить на театральний кін прогресивна молодь, хоч тут і не обходиться без крайнощів. Уже в 60-х роках серед молодшої генерації передових митців панували зневага до «готових» естетичних канонів, надмірне тяжіння до експерименту, «післябрехтівські» сценічні інвенції.

В дні боїв біля Сорбонни і «штурму Одеону» народжувалася ще більш екстремістська естетика, яка вимагала «терористичних актів проти фальшивих духовних цінностей споживацького суспільства». На противагу до мистецтва «урочистих залів», побудованих для «грошовитої еліти», народжувалися жанри «театру вулиці», «театру-імпровізації», «театру-свята». Дехто шукав виходу в поверненні до сценічного «агітпропу». Інші над усе ставили проблему «формотворчості».

«10 травня» — одна з небагатьох надрукованих «п'єс вулиці». Насправді ж «полум'яний травень» став цілою епохою в розвитку «масового» театру, театру спонтанних імпровізацій, злободенних скетчів, своєрідного сценічного фольклору, народженого масовими демонстраціями.

Умови «післятравневої» Франції почали вимагати від цих артистичних осередків переходу до нової тематики, нової сценічної мови. Та саме той тип спектаклю, що був наслідком травневого ентузіазму, приніс французам перший великий успіх на Міжнародному фестивалі. Він і надалі залишився художнім ферментом молодіжної національної драми.

«Останні дні самотності Робінзона Крузо» на сцені «Театр де ла Сіте Юніверсітер».

На II МФФСТ у Вроцлаві друге місце після «Воання людей про їжу». («Бред-енд-Паппіт») зайняла вистава Андре Бенедетто «Червона зона» («Нувель Компані д'Авіньйон»), яка у Франції вважалася найбільш довершеним взірцем «червоного театру», що «іде назустріч людям, промовляє до їхньої свідомості». Жюрі визнало «Червону зону» програмним для 1969 р. зразком політичного театру прогресивної молоді світу.

Ось один із найяскравіших епізодів п'єси Бенедетто.

Відкрита, залита світлом сцена. Троє хлопців і дві дівчини гріються на сонні. Та ось один із хлопців підводиться, піднімає з підлоги шмат червоної тканини й кидає в центр сцени. «Це буде червона зона, — каже він. — Пограймося. Ти будеш поліцаєм, ти жебраком, ти банкіром». — «Я не хочу», — каже другий. «Не хочеш бути банкіром?» — «Ні, я не хо-

чу гратися в політику. Набридло. В газетах — політика, по радіо — політика, на телеекрані теж. Вона в мене ось де сидить!.. Я хочу кохання, а не політики». — «Он як! — вигукує перший. — Ану разом!» Хлопці навалюються на свого товариша й міцно його тримають. Дівчина приносить відро з чорною фарбою й швидко обмазує нею обличчя, шию, руки, живіт юнака. «Не вийде, — кричить він, — я однаково не буду займатися політикою! Не буду!..» Його відпускають. Він зовсім чорний. «Тепер ти негр, — кажуть йому, — спробуй-но залишитися поза політикою». Учасники спектаклю свистять, регочуть, штовхають «негра», кричать йому: «Чорна мавпо!» Дівчина кличе його до себе, та коли він підходить, вона вигукує: «Мені не подобається твоя чорна пика!» «Негр» відсакується, затуливши лице руками. Та вона наздоганяє його й щосили штовхає, він падає, інші підхоплюють його, підштовхують до середини сцени й імітують постріли в нього, стріляють з усіх кутків. «Негр» піднімає й підносить високо над головою шмат червоної тканини. Він починає розуміти — той, хто живе у Червоній зоні, — зоні фабричних околиць і гетто, голоду й гніву, не може лишатися безстороннім...

Наведемо кілька пізніших прикладів травневої градиції.

Навесні 1973 р. у видавництві «П.-Ж. Освальд» вийшла друком п'єса під назвою «Спокуси», написана трьома зовсім юними авторами Ж.-К. Бато, І. Грез-Рюеф та Ж.-Ф. Пюжо. Сюжет «Спокуси» повторює в основних рисах «Лісістрату» з навмисними анахронізмами, покликаними пов'язати давнину з сучасністю. Перед нами популярний у дні травневих маніфестацій 1968 р. «театр-цирк». Віршовані діалоги «Спокуси», як і в «10 травня», безпретензійні, загальноприступні. Та п'єса загалом досконаліша, візуально ефектніша, ідейно більш наснажена. Перші рядки цієї нової «Лісістрати» говорять про необхідність припинити війну, потрібну лише

«торговцям гарматами». Останні — закликають знищити «несправедливу політику», що породжує «несправедливі війни». «А якщо нас не послухають, — виголошує об'єднаний хор учасників, — ми продовжимо війну у себе вдома. Народ візьме до рук рушницю на захист миру й власних прав».

Елементи «театру-маніфестації», «театру-мітингу», театру, що художньо відтворює епізоди революційних битв, знову з'явилися на сцені 1971 року, коли численні гуртки, від муніципальних залів Червоного поясу столиці до самодіяльних молодіжних колективів університетів та заводів показували спектаклі, присвячені пам'яті Паризької комуни.

Повоєнна французька драматургія (так звана «інтелектуальна» драма, «театр абсурду», прогресивна «драма ідей») виникала переважно з національної культурної ініціативи і в багатьох випадках «експортувалася» за кордон. Молодіжний театр Франції кінця 60-х початку 70-х рр. теж, безперечно, пов'язаний з вітчизняною традицією. Але водночас він зливається із зарубіжним сценічним напрямом нової якості, інспірованим боротьбою проти імперіалізму.

Починаючи з 1968 р., французи приділяють особливу увагу строка-тій «антикомерційній» течії в американському молодіжному театрі. Теоретичним виявом цього інтересу є великі монографії й численні статті французьких авторів. Ще раніше виникли практичні контакти. Спектаклями американського «підпільного» театру захоплювалися не лише початківці, а й провідні майстри французької сцени. Артур Адамов після поїздки до США спробував використати в своїй сатирико-викривальній п'єсі «Офф-Лімітс» (1967) окремі прийоми американського «хеппенінга». Жан Вілар влітку 1968 р. запросив групу «Лівінг-тіетр» («Живий театр») взяти участь в Авіньйонському фестивалі. Про свої симпатії до «лівінгістів» не раз згадував найпопулярні-

ший з-поміж французьких «постабсурдистів» Фернандо Аррабаль. Вже цей «перехресний» інтерес, спільний для таких різних митців, як Вілар і Аррабаль, свідчить про ідейно-естетичну еклектичність «поза-позабродвейського» театру.

В радянській періодиці неодноразово висвітлювалися вистави «Лівінг-тієтр»: «Зв'язковий», «Тюрма», «Загадкове й мініатюри», «Сучасний рай». Варто ще раз підкреслити найсуттєвіше. Діяльність «Лівінг-тієтр» була одним із виявів «контркультури» бунтівної молоді США. Творча робота цього сценічного колективу позначалася глибокою переконаністю, почуттям відповідальності за те, що робиться в світі, й не мала нічого спільного з «театральними іграми й жартами», з «грою у ніщо», якою захоплюється чимало епігонських труп «молодого театру». «Лівінгісти» були безпосередньо пов'язані з рухом проти війни й расової дискримінації, проти культу бізнесу.

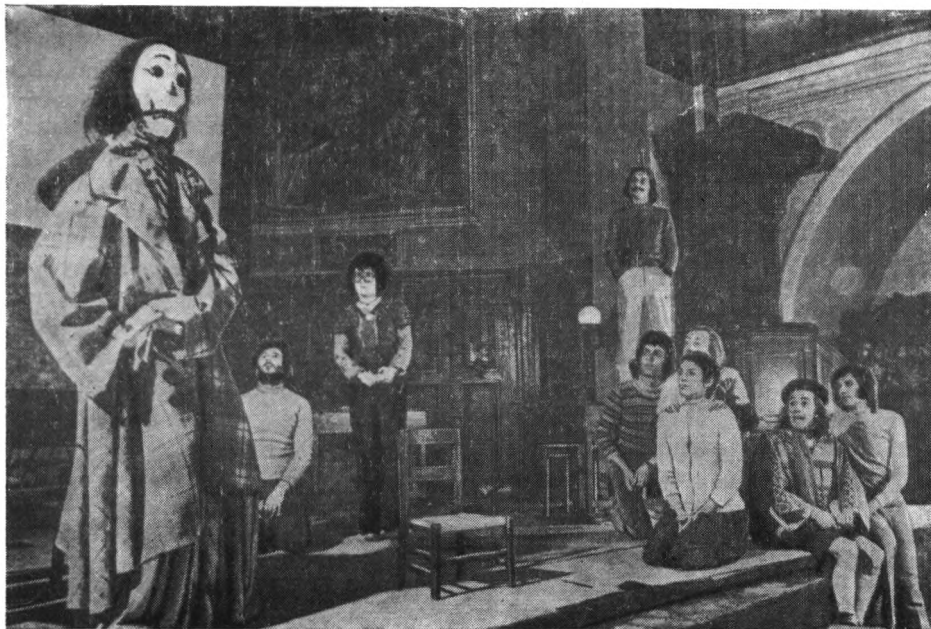
Сцена з спектаклю «Останній урок» («Театр дю Шанж»)

Світогляд «лівінгістів» — екзальтована суміш антиімперіалістичних поглядів й анархістської утопії — імпонував багатьом молодим «контестантам». Коли керівник «Лівінг-тієтр» Дж. Бек у «Загадковому й мініатюрах» після урочистої мовчанки починав дедалі голосніше скандувати різними мовами гасла: «Припиніть війну! Забороніть бомбу! Звільніть негрів! Нагодуйте голодних! Перебудуйте світ! Свободу не-гай-но!!!», то наелектризовані глядачі змішувалися з акторами і натхненно повторювали ці заклики.

У Франції «Лівінг-тієтр» виступав кілька разів, причому двічі з високої трибуни Театру Націй.

Мужня «фольклорна» простота вистав «Бред-енд-Паппіт», як і новаторська форма художнього бунтарства «Лівінг-тієтр», колективів, що виникли ще в 50-х роках, безперечно, вплинули на театр «молодих лівих» у Франції, який народився лише під час «травневої революції» 1968 р.

Французька буржуазна література й, зокрема, бульварна комедія вельми охоче демонструвала в текстах і на

сцені «розгублених» і «розчарованих» молодіжних персонажів, «ренегатів», які після невдалої «анархістської авантюри» кинулися в сумнівні любовні пригоди. Були, зрозуміло, й такі, та не вони визначали головний напрям подальшого студентського руху: прогресивна молодь продовжувала боротьбу.

Французький молодіжний театр на всіх етапах свого розвитку не був схильний ні до містики, ні до абстракції. Проте в умовах «антитравневої» культурної агресії спектаклі з одверто тенденційним політичним змістом ставилися рідко: переважали багатозначні, дбайливо замасковані сценічні параболі. Оригінальний театр французьких «молодих» початку 70-х рр. здобув особливо великих успіхів у двох жанрових напрямках: злободенно-сатиричному та історико-революційному.

В 1969 році прогресивні кола французьких театрознавців вважали найкращим орієнтиром для «народних» труп «педагогічну естетику» нью-йоркського «Бред-енд-Паппіт». В 1970—1972 рр. не менш серйозно обговорювалася проблема розширення «емоційно-виховної» функції театру шляхом постановки сатиричних оглядів, злободенних скетчів і т. п. Цю проблему успішно розв'язували невеликі молодіжні колективи, незалежні від урядових дотацій.

Відомий драматург Ж. Мішель говорив про п'єсу-пародію «Жезю-Фрік суперкрек», написану й поставлену на сцені театру «Муффетар» (1972) А. Скофом, керівником пересувного «Театр-Бюль»: «...Скоф висвітлює сучасні проблеми сучасною сценічною мовою... Цей син травня наділений жвавим розумом і життєрадісністю. Жартуючи, він розтоптав усі жалюгідні крамнички наших застарілих цінностей. Він додає нам сил і здоров'я. Дехто каже: це не театр. А що ж таке театр? Те, що ми бачимо на сьогоднішніх сценах? Створені рафінованими розумниками холодні п'єси, що тільки навіюють сон на публіку?

В творі Скофа пульсує життєва сила. Пиймо ж з джерела молодості».

Ці слова хором підхопила преса. Рецензенти писали про навальну «агресію сміху» у Скофа, хоч дехто й нарікав, що в ній помітні сліди «травневої демагогії».

На рахунок Скофа лише кілька вистав. До виступу в «Муффетар» його трупа грала в столичних кафе-театрах, провінційних будинках культури, гастролювала в країнах Африки.

Тематика п'ятнадцяти скетчів, з яких складається реву 1972 р.: криза післятравневої культури, класова боротьба, обиватель і молодіжний рух. Фінальний скетч має назву «Замість висновків. Відкриття мисливського сезону». На сцені — кілька літніх буржуа, чоловіків і жінок, озброєних рушницями. Відпочиваючи в кріслах, вони мирно читають «Франс суар». Міжнародні повідомлення. Зведення погоди. А ось щось нове — студентські заколоти... Раптом уся компанія, нестямно галасуючи, хапається за зброю й починає стріляти в глядачів. «Молоді негідники, довгоголосі злодії! Нероби!» Комусь у залі куля влучила в око. «От здорово! Пригадуєш Алжир?» Світло гасне під звуки кулеметних черг і виття сирен...

Яскравий, пустотливий, дивовижно винахідливий «спектакль-пародія», — чи не найпопулярніший жанр молодіжної сцени. Один із найефектніших зразків жанру — грандіозний атракціон «Останні дні самотності Робінзона Крузо. Двадцять років пригод і кохання», виконуваний трупою Ж. Саварі «Великий чарівний цирк» у приміщенні «Театр де ла Сіте Юніверсітер» (лютий 1972 р.).

В Парижі трупа Саварі вперше виступила на сцені театру «Плезанс» восени 1968 р. Зал був переповнений, але критика мовчала. Сатирико-розважальний жанр не відповідав історичному моменту. А в 1972 р. критики писали: «Великий чарівний цирк» розкрив справжню сутність «нової сцени».

Історію Робінзона Крузо Саварі інтерпретує як каскад фантастичних і любовних пригод, внаслідок яких герої разом з красунею-куртизанкою Рінальдою Рінальдї вбиває короля-деспота Фаона і має стати президентом Республіки. В спектаклі, прикрашеному імпровізацією молодих акторів та цирковими трюками, перекреслювалась тема «самотності». Пригоди Робінзона Крузо ведуть його не від людей, а в самісіньку гущу суспільного життя. Комедія-буф обертається гострою пародією на провідну тему модерністського мистецтва («відчуження людини»), сатирою на расизм, політичну реакцію, колоніалізм.

Окремі зовнішні ознаки наближають спектакль Саварі до вистави Аріани Мнушкіної «1789». Обидві п'єси включали елементи імпровізації й ексцентрики. І там, і тут дія відбувається на кількох високих платформах, простір між якими заповнює публіка, що час від часу активно прилучається до сценічної гри. І все ж таки ці вистави репрезентують зовсім різні галузі молодіжного «спектаклю-свята».

Аріана Мнушкіна, яка здобула популярність ще в 60-х рр. як талановитий керівник «Театр-дю-Солей», організованого на основі самодіяльної університетської трупи, розповідає: «1789» — це справді колективний витвір нашої трупи... Ми хотіли подивитися на революцію XVIII століття очима народу. Буржуазія вкрала в народу його революцію, експропріювала її здобутки. Наш спектакль — спроба відібрати у буржуазії історію».

Жоден столичний театр не погодився в 1971 р. надати свою сцену для постановки сміливої п'єси про Велику французьку революцію. Прем'єра відбулася в Мілані. Пізніше трупа орендувала занедбане приміщення колишнього патронного заводу у Венсенні й сама відбудувала його. Так виник тепер широко відомий театр «Картуші де Венсен».

Сценографія Мнушкіної відроджує старовинний ярмарковий спектакль з його атрибутами: блазнями, акробатами, вертепом. Усе це поєднується з найновішою технікою студентського театру, ближчою до сучасних смаків. «1789» складається з таких компонентів: реалістичні масові скетчі, що відтворюють головні події перших років революції — від «голодних бунтів» та скликання Генеральних Штатів навесні 1789 р., до розстрілу республіканської демонстрації на Марсовому полі у липні 1791 р. за наказом Установчих Зборів; мімічні й балетні вставки, характерні для звичаїв того часу; театр ляльок — карикатура на ворогів революції; читання історичних документів і революційні пісні; лаконічні сценки-«мораліте», що ілюструють класову боротьбу епохи; алегоричні картини — втілення революційних ідей XVIII ст. та їх проєкції на майбутнє. Кадри п'єси реалізовані то в народно-казковій манері, то в площині поетичної метафори або документального епізоду; вони правдиві, наочні, дохідливі й змінюються в кінематографічному темпі.

Трупа Мнушкіної — найталановитіший молодіжний театральний колектив Франції. Її вистави «1789» і «1793» становлять новий етап в розвитку вітчизняної прогресивної сцени.

Спектаклі молодіжних труп набували особливої ваги на тлі загального стану французької драматургії останніх років. Помер Артур Адамов. Після заборони «Пристрастей генерала Франко» виїхав з Франції Арман Гатті. Багато хто з лівих драматургів не знаходив себе в новій тематичній сфері. Суспільно-історична ситуація нового десятиріччя вимагала мислити конкретними категоріями реальної політики.

За цих умов тим більше не могла здобути авторитету «нова хвиля» французького «інтелектуального театру». Досвідчені літератори Ремо Форлані, Ерік Вестфаль, Жак Борель, Франсуа Бойєр, Жанін Вормс та інші

у 1969—1973 рр. показали на столичній сцені п'єси, не однакові за тематикою, але близькі в розумінні «мистецтва роздумів», що свідомо торкається певних життєвих проблем.

Пафос цих, як правило, професійно написаних і поставлених драм, переважно критичний. Борель таврує неспроможність інтелектуального міщанства виховувати молоде покоління («Тата, або Про виховання»). Вормс викриває егоїзм і жорстокість «ситого черева» («Полудень»). Вестфаль показує, як спотворює людину «політична лейкемія» відчуженого «слимакового» буржуазного існування. («Ти і твої хмари»). Проте, обмежені в своїх поглядах, ці автори здебільшого безсилі віднайти позитивну перспективу. Бойер бачить її в «анархізмі інстинкту» («Чи бреше Бог?»), а Вестфаль — в апофеозі індивідуального самоствердження.

Ці твори явно пов'язані з дотравневим і довоєнним «інтелектуальним» театром. Але вони програють у порівнянні з творчістю попередників.

Водночас впадає в око той факт, що деякі автори й постановники намагаються використати успіх студентського театру для дискредитації прогресивного молодіжного руху.

Восени 1971 р. в Парижі ухвалою міністерства культури було відкрито Жєн Театр Насьйональ (Молодий національний театр). ЖТН забезпечує роботою найкращих випускників Драматичної консерваторії, і в цьому позитивний ефект його діяльності. Але репертуар, який обирає для нього державна адміністрація, помітно відрізняється від репертуару передових молодіжних труп. За приклад можуть правити такі спектаклі ЖТН, як «Китайський мур» за п'єсою Макса Фріша (1972) і «Чи настане друге літо?» Жан-Жака Варужана (1973).

П'єса Фріша, яку парижани вже бачили в адаптації Артюра Адамова, була тепер ґрунтовно перероблена, щоб, як запевняв режисер вистави Ж.-П. Мікель, максимально наблизити

її до ідей та смаків французької молоді. Проте публікація нового тексту «Китайського муру» свідчить про упереджене, однобічне тлумачення оригіналу. В ній посилені фарсові, розважальні моменти складного й суперечливого «театрального маскараду» швейцарського драматурга й натомість притуплене вістря його сатири. І хоч у виставі не раз звучать провідні мотиви молодіжного руху — антивоєнний, антиавторитарний, — в цілому спектакль створює лише ілюзію «контестації», її «пом'якшений» «офіційний» варіант.

Що ж до п'єси Ж.-Ж. Варужана, то вона вже одверто провокаційно спекулює на молодіжній тематиці, зводячи її головним чином до сексу й садистської патології і, отже, компрометуючи студентський рух.

Молодіжний театр досить часто стає здобиччю спритних ділків. Рене де Обалдіа, набивши руку в жанрі «інтелектуальної» драми, в 60-х рр. уміло комбінував «шокові» засоби абсурдистської клоунади з антимілітаристською темою. Одна з його п'єс («Невідомий генерал») потрапила навіть свого часу на сцену «Комеді Франсез». Після 1968 р. Обалдіа почав шукати контактів з молодіжним театром. Спочатку це була «Міжнародна трупа Кіс». Її виступ на ІІ МФФСТ критика розцінила як нігілістичне заперечення всіх сценічних норм. Потім п'єсу Обалдіа поставив у церковному приміщенні молодий столичний колектив «Театр-дю-Шанж». Ось як сам автор виклав зміст свого нового опусу, що має назву «Останній урок». Студенти одного учбового закладу радісно збуджені: вони щойно вбили свого професора, бо його лекції були брехнею й не мали нічого спільного з реальним життям. Нарешті вони вільні й можуть дати повну свободу своїм природним нахилам — співати, танцювати, «писати поеми, яких ніхто не зможе пояснити». Для повного щастя студенти вирішують звільнити Канкра, якого професор багато років тому замкнув у льоху.

Поява Канкра перериває свято. Він дивно змінився — тепер це не людина, а величезний мовчазний блазень. Його зловісна мовчанка лякає студентів. Аж ось один із них висловлює припущення, що це, мабуть, бог у вигляді блазня. Новий спалах ентузіазму. Юнаки молять бога вдовольнити їхні бажання. Всі одностайні в головному. Вони не хочуть жити в суспільстві, яке може знищити атомна бомба. Вони воліють померти молодими, в розквіті сил. Мовчазний монстр простягає до них руку — і вони падають мертві біля його ніг...

Знайшлися критики, які побачили в абсурдному дійстві Обалдіа «глибокодумну параболу трагедії молодих, що гірко пережили зневіру в утопії 1968 р.». Цікаво, що високу оцінку виставі дав кардинал Данелу, який угледів в «Останньому уроці» «вродження метафізичного театру», театру, який надає сучасній трагедії

людства виміри «Божественної комедії» (!!).

Та найкращі молодіжні колективи твердо протистоять і атакам з боку апологетів буржуазної культури, і спробам створити навколо їх діяльності комерційний ажіотаж, і окремим ідейно-мистецьким збоченням у власному середовищі. Невпинно зростає кількість молодіжних театрів, активізується їхня творча ініціатива. Молоді прогресивні митці беруть на озброєння передову позитивну естетику театру, розуміючи, що тепер потрібен не тільки «театр-антитеза», а й театр «ствердження». Міцний фундамент для дальших перемог молодіжної сцени створює успішна боротьба Французької комуністичної партії за об'єднання демократичних сил країни, її уміла політика в справі розвитку прогресивної культури, постійні турботи про політичне виховання робітничої та студентської молоді.

Листи з Парижа

Лист третій

КРАСА Й КОМЕРЦІЯ

Париж рівний, мов дошка. Ви можете блукати годинами, відкриваючи для себе щораз нові чарівні куточки, але так і не побачите панорами цього неповторного міста. Тільки піднявшись на Монмартр, єдине паризьке узвишшя, охопите поглядом більшу частину столиці Франції. На кривулястих вуличках Монмартра, які раз по раз переходять у марші крутих сходів, і дихається вільніше, бо всюдисущі автомобілі рідко добираються сюди.

Мабуть, завдяки мальовничому рельєфові й чистішому повітрю, а ще й тому, що житло тут коштує дешевше, Монмартр став притулком багатьох художників-початківців. Їхній осередок — площа Тертр біля підніжжя церкви Сакре-Кер, спорудженої сто років тому як пам'ятник жертвам франко-пруської війни. Тертр не претендує на порівняння з уславленими паризькими майданами — ні з урочисто-офіційною площею Де Голля з Триумфальною аркою, ні з затишною, витриманою в суворому стилі Вандомською площею, ні з завжди святковою, прикрашеною водогроями широченною площею Згоди. Але Тертр неповторний. За будь-якої пори року він увесь у мольбертах, столиках для малювання, стосах уже готових полотен і ще більших стосах чистих аркушів картону та паперу. Майдан паризьких художників. Тут щодня виготовляються сотні портретів, пейзажів і жанрових сцен. Саме «виготовляються». Підійдіть до будь-якого митця, постійте хвилин двадцять-тридцять у нього за плечима (до речі, це не збентежить його — він умисне виносить на очі публіки всі деталі свого творчого процесу). — й ви пересвідчитесь: кожен художник прихопив з майстерні один-два зразки, а тут уже з гідною подиву швидкістю виконує варіації на ці теми. Ось на мольберті портрет сивого бороданя з люлькою — типовий паризький напівклошар, завсідник недорогих кафе. В люльці, «мов жива», пламеніє жаринка. Молодий митець основної ваги надав цій яскравій цяточці, яка справді вражає. На перший погляд. Бо потім у вічі впадає бруднуватий, неприродно рудий колір усього іншого — і самого бороданя, і костюма, і тла. Але це коли ви починаєте приглядатись, а туристові, який ішов на Монмартр подивитися справжніх па-

ризьких художників, — не до того: він бажає прикрасити стіну своєї заокеанської чи заморської квартири полотном справжнього французького майстра. Вражений натуральною люлькою, турист витягає гаманця й стає її щасливим власником, а художник одразу ж ставить на мольберт чисте полотно. За півгодини з нього на вас дивитиметься точнісінько такий самий бородань з натуральною розкуреною люлькою. Та хоч які одноманітні бородані виходять з-під пензля цього симпатичного молодика, треба сказати, що більше ви їх ні в кого не побачите, навіть виходивши всю площу Тертр. Кожен художник є своєрідним маленьким монополістом. Один малює на вугільно-чорному тлі білосніжні бані Сакре-Кер — і жоден інший його колега не зазіхає на цей художній винахід. Другий спеціалізується на Нотр-Дамах, оточених осінніми платанами, третій — на мостах через Сену...

На Монмартрі.

Окрему групу становлять портретисти, які за чверть години намалюють вас на великому аркуші паперу, підписавши: «Зроблено в Парижі, на Монмартрі, на площі Тертр». Незважаючи на швидкісний метод, портрет зберігає певні риси схожості.

Ремісницький характер продукції монмартрських митців очевидний. Звичайно, рушієм тут є не стільки служіння мистецтву, скільки бажання прогледуватися працею рук своїх. Але не можна відкидати й факту, що деякі картини цього неповторного живописного цеху просто неба позначено й смаком, і спостережливістю. Хто знає, може, саме в ці дні на монмартрській площі починає творчий шлях новий Моріс Утрілло? Адже і той усе життя малював свій любий Монмартр і після смерті лишився на Монмартрі, на маленькому цвинтарі церкви Сен-Венсан, за кілька кварталів од площі...

Але зійдімо з гори в бурхливий вир Великих бульварів. Кожен із них має своє обличчя. Бульвар Сен-Жермен — один з найдовших у Парижі — це книгарні й художні галереї. Вхід безкоштовний, але не слід робити висновку, ніби то задля безкорисливого просування мистецтва в маси. Просто власник чудово знає, що й невеличка платня відштовхнула б од галереї багатьох відвідувачів, серед яких, безперечно, є кілька потенційних покупців. Галерея існує зовсім не для пропаганди прекрасного, а для продажу того, що в ній виставлено. Насамперед власник великі кошти витрачає на оренду приміщення. Щоб покрити ці та інші видатки, він сподівається не так на примхливе торговельне щастя, як на постійне джерело прибутку — великі суми, які сплачують йому самі живописці, графіки чи скульптори за право виставити в нього свої твори. Таким чином і ця, на перший погляд далеко від влади чистогану, галузь культурного життя виявляється одним з різновидів великого бізнесу. «Сподіваєшся мати зиск, — тримай ніс за вітром, знай, куди вкладаєш гроші, забезпечуй рекламу!» — ця заповідь ділової людини є найпершою настановою і для власників художніх галерей.

Що ж пропонують відвідувачам паризькі галереї? Тут одразу впадає в око разючий контраст із тим, що ви бачили на площі Тертр. Художників Монмартра — при всій відмінності між ними об'єднує стихійний потяг до реалізму, або — висловлюючись модною західною термінологією — до «фігуративності». Якщо їм і бракує глибини, то принаймні перед їхніми полотнами не стоїш, силкуючись вгадати, що там намальовано: повержену дорійську колону чи оселедця на тарелі. Йі навпаки: прапором переважної більшості паризьких галерей стала «нонфігуративність», експериментальне мистецтво в найширшому розумінні цих слів.

У вікні галереї виставлено високе вузьке полотно. Темно-бузкове тло його перетинають зелені горизонтальні смуги, які що далі вгору, то вужчають. Зайшовши досередини, ви бачите безліч таких самих смуг, міняється хіба що форма полотен та співвідношення барв. Творчий почерк автора виявився на диво одноманітним: винайшовши певну схему розміщення кольорових масивів, він повторює її в різних варіаціях. Жовтогарячий фон розривають сині ламані смуги, брунатний — червоні. Все це, назване «Тугою за обрієм», пропонує вашій уяві карколомний стрибок в ім'я непевної інтерпретації суцільних пустель і лісів, одноманітність яких переривається чи зигзагами дороги, чи то слідами реактивного літака. Єдина заслуга автора — вміння добирати гармонійні сполучення тонів та відтінків — ще не дає підстави вва-

жати його художником. Адже й маляр-альфрейник знає закони гармонії кольорів.

За кілька будинків — знов галерея. Крізь одчинені двері назустріч вам лине цокотіння й шурхіт, а у вітринах крутяться різнокаліберні коліщатка й тросики дивовижних конструкцій. Увійдіть — і вам запропонують самому взяти участь у творенні «динамічного мистецтва»: для цього треба натиснути на важіль або ввімкнути батарейку. Конструкція почне крутитись із легеньким дзижчанням, а ви задоволено спостерігатимете її рухи, відчуваючи себе мало не співавтором незрозумілого шедеву.

Третя галерея спеціалізується з графіки. Найпочесніше місце в просторому залі займає аркуш такого паперу, в який, мабуть, загортали оселедці під час останньої війни. На цьому жовто-сірому, поцяткованому остюками полі можна розрізнити якісь брудні тіні, схожі на сліди від погано витертих калощ. Під аркушем ціна: 2500 франків. Не будемо переводити вартість витвору мистецтва на ціни gastronomів та бакалій, скажемо тільки, що за такі гроші можна придбати чотири-п'ять підписаних літографій загальноновизнаного метра сюрреалізму Сальвадора Далі, твори якого виставлено в багатьох музеях світу.

На що ж розраховують власники? Не можна сказати, щоб у їхніх галереях було дуже людно. Хтось зайде, хтось вийде. Часом забіжить юна зграйка студентів, які вивчають естетику чи історію мистецтв, і здійме приглушений галас біля експоната, вигукуючи назви різноманітних «ізмів». Часом загляне робітник чи службовець — людина праці, яка шукає в мистецтві думки та почуття, постоїть біля двох-трьох оригінальних предметів і вийде з іронічно-ввічливим усміхом. Але іноді завітає й потенціальний покупець — грошовитий сноб, який пильно стежить за модою в мистецтві й змагається з іншими представниками свого кола за неофіційний титул найпередовішого знавця. Тоді зривається зі свого місця за столиком біля входу дівчина-секретарка, кличе господаря, і той починає демонструвати гостеві свої скарби. Заради цих візитів й існують художні галереї.

Блукаючи залами виставки, мимоволі згадуєш слова Гейне, що жив у Парижі сто тридцять років тому: «Кожен художник малює тепер на свій розсуд, як йому заманеться; хвилинний настрій, примха багатіїв або його власного бездіяльного серця дає йому матеріал, палітра постачає найчудовіші фарби, а полотно все витримує».

Зовсім інша атмосфера в справжніх скарбницях мистецтва, якими пишається Франція, — у славновісних паризьких музеях. Безперечно, Лувр щодня штурмують туристи з усіх кінців світу, але все ж таки більшість відвідувачів — парижани. Що не крок, то сімейна група: тато несе на спині пристебнутого спеціальним паском дворічного малюка, а мама веде за руку старшу дівчинку, й це, певно, не тільки тому, що дорослі прагнуть якнайраніше познайомити дітей із шедеврами світового мистецтва, а й через те, що малих нема на кого лишити вдома. Найбільші юрми щодня — біля двох найушлавленіших луврських експонатів: Джоконди та Венери Мілоської, надто ж у неділю, коли вхід до Лувру безкоштовний. Портрет оспіваної Леонардо да Вінчі флорентійки тоді опиняється в щільному колі глядачів, бо кожен прагне на власні очі побачити загадковий усміх Монни Лізи. Він і справді загадковий. Коли ви наближаєтесь чи віддаляєтесь од портрета, Джоконда то ледь помітно всміхається куточками вуст, то знову стає серйозною. Припускають, що секрет заховано в неповторному відтінюванні —

Вхід до Лувру.

«сфурмато», яке створює ефект поруху. На більший віддалі його непомітно, — й обличчя флорентійки набуває незворушно-поважного виразу.

Не менше поглядів — то зацікавлених, то захоплених, то побожних, але ніколи не байдужих — притягає й славнозвісна статуя Афродіти — Венери, знайдена півтора століття тому на острові Мілосі. Вона стоїть на високому постаменті в кінці довгих анфілад першого поверху, заставлених античною скульптурою й керамікою. Таке враження, мовби вона дивиться й на тебе, й водночас крізь тебе й понад голову, кудись у далеке сонячне безжур'я південного моря, дивиться крізь час і простір з мудрим і лагідним усміхом богині. Коли залишаєшся з нею сам на сам (а в цій залі вас завжди тільки двоє, хоча б довкола постаменту гомоніли десятки людей), на думку спадають проникливі слова Максима Рильського: «Ти — матері Сікстинської сестра...»

Скарби Лувру незліченні, й говорити про них можна без кінця. В кутку одного з великих залів давньоєгипетського відділу ціла черга. Люди один по одному вступають у поховальну камеру фараона, «вийняту» свого часу з надр піраміди й вдруге складену тут. Коли заходиш у кімнатку з вапняковими стінами, в якій колись ледве вміщувався пишний саркофаг сина бога сонця, охоплює дивне відчуття мандрівника на машині часу. Й воно тим більше, чим довше розглядаєш рельєфи стін. Вони зберегли нам правдиві сцени повсякденного життя: сіббу, жнива, риболовлю, спорудження храму, сутичку з ворогом. Деталі засвідчено з документальною точністю, за цими рельєфами можна вивчати породи риб, які водилися в Нілі чотири тисячі років тому, і види зернових культур, що вирощувалися тоді на його берегах.

Інші струни розуму й серця озиваються серед раннього італійського живопису й особливо — в непоказній темнуватій кімнаті, де вміщено

фрески Сандро Боттічеллі. На одній з них — кілька молодих жінок сидять півколом, неквапливо розмовляючи. Побутова сценка, та й годі. Але зупинімося перед фрескою хоча б на кілька хвилин, і ми відчуємо пульсування музичного ритму, що згуртовує композицію, й кожна жінка раптом передасть сусідці і свій жест, і вираз обличчя, і гармонію барв убрання. Та й уся ця фреска — втілена гармонія ліній і кольорів, мрія про гармонійну людину.

І це світле, життєрадісне мистецтво потім згадуєш навіть у музеї найбільшого скульптора Франції Огюста Родена. Зайшовши до затишного саду, де кущі й дерева чергуються з витворами його невтомного різця, відразу ж забуваєш гамір і метушню широченної еспланади Інвалідів, що пролягла за мурами. Коли дивишся на силует Роденової «Хвилі», що ніби тане в повітрі, чи на мінливі риси його «Думки», яка здається зовсім іншою при найменшій зміні освітлення, — забуваєш про матеріал цих скульптур, твердий, холодний мармур, і ладен повірити, що їх створено з місячного сяйва чи з морської піни. Але драматизм епохи, в яку жив Роден, наклав відбиток і на його мистецтво. Пафосом патріотизму та мужності віє від «Громадян Кале», а грандіозна композиція «Брама Пекла», навіяна мотивами та образами поеми Данте, охоплює винятково широку гаму почуттів — від любові й надії — до ненависті й розпачу. Десятки людських фігур завихрилися у висхідних та нисхідних потоках, сплітаючись і розлітаючись навсідч, — в окремих постатях можна впізнати й уславленого «Мислителя» і «Єву», а все разом звучить, мов могутній органний хорал.

Сталося так, що вперше я побував у музеї Родена, коли частину його залів було зайнято під велику посмертну виставку одного з найбільш відомих на Заході модерністів Осипа Цадкіна. Незважаючи на те, що частина творів цього скульптора справді викликала інтерес своєю оригінальністю, контраст був разючий. Мабуть, якби хтось вирішив «агітувати» перед неупередженою публікою за реалізм у мистецтві, не можна було б придумати нічого кращого. Навіть у своїх найцікавіших скульптурах Цадкін дратує бравадою оголеного прийому чи фактурою матеріалу, демонструванням «зробленості», а відтак руйнує єдність форми та змісту, властиву всім визначним творам мистецтва. Прикро, що модерністська мода звела на манівці цього скульптора, безсумнівний талант якого видно в пам'ятнику Ван-Гогові та в портретній галереї його сучасників.

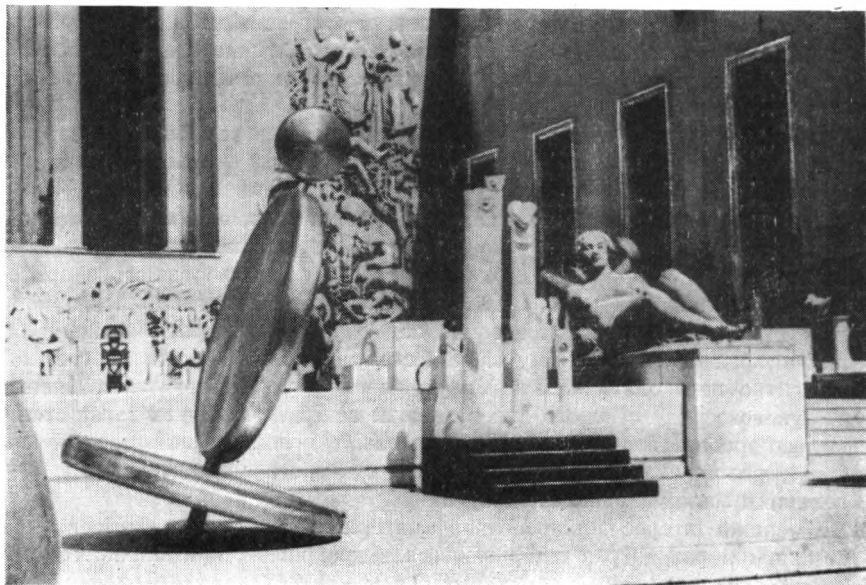
Є в Парижі чудове місце, де можна відпочити від усіх модних «ізмів». Це — перший поверх колишньої Оранжереї парку Тюільрі, де в двох овальних залах демонструються славнозвісні панно Клода Моне «Німфеї». Створені на початку дев'ятсотих років старою, але ще певною рукою великого майстра, його «Німфеї» сприймаються й зараз як натхненний гімн природі та людині, що відчула свою єдність з природою. Примхлива гра тіней і світла на поверхні ставка, відблиск сріблястих хмаринок, жовтогаряче сонце над обрієм, примарне блимання білих німфей на тьмяніючому свічаді ставу, — то ціла сюїта картин, які непомітно переходять одна в одну й, разом узяті, створюють враження поступового руху з ясного дня в світлий вечір. У цих двох залах стільки непідробної поезії, що її не переважають сотні тонн породжених сухим розрахунком експонатів Музею сучасного мистецтва та безлічі великих і малих паризьких галерей.

Не менший інтерес викликають в аматорів мистецтва й тимчасові виставки, які раз по раз відкриваються в прекрасних приміщеннях Гран-

Пале та Пті-Пале на Єлісейських Полях. Музею сучасного мистецтва, багатьох залів Лувру. Незабутнє враження справила виставка мистецтва стародавніх Помпей. Тоді на стендах можна було побачити й ушлявлені помпейські фрески, й предмети хатнього побуту, знайдені під час численних археологічних розкопок, і жіночі прикраси такої тонкої роботи, що вони могли б успішно конкурувати зі всесвітньовідомими витворами сучасних паризьких ювелірів. Повноті враження сприяли й великомасштабні макети помпейських будинків, завдяки яким можна було наочніш уявити повсякденне життя громадян Римської імперії напередодні виверження Везувія.

Але мистецтво двохтисячолітньої давнини при всій його естетичній та історичній цінності навряд чи може в наші дні викликати дискусію. Тим цікавішим здається «Естамп і сюрреалізм. Від Ієроніма Босха до наших днів» — виставка, організована в галереї «Vision nouvelle». Спірним тут був уже сам добір попередників сюрреалізму, твори яких демонструвалися в перших залах. Коли ще з певною натяжкою можна погодитися на зарахування в предтечі сюрреалізму Босха, — в його «Спокусах святого Антонія» є чимало формально спорідненого з окремими прийомами Макса Ернста чи Сальвадора Далі, — то зовсім дивує поява на сюрреалістській виставці гравюр Доре. Підставою для включення в експозицію виставки творів цього найпопулярнішого книжкового ілюстратора минулого століття стали його малюнки до «Божественної комедії», на яких цілком реалістично зображено потойбічні тіні, що блукають у сутінках Чистилища. Досить наївне міркування: оскільки однією з основ сюрреалізму є порушення звичного, повсякденного зв'язку предметів та явищ, а фантастика теж немислима без цього порушення, то автоматично ставиться знак рівняння між фантастичними й сюрреалістичними елементами в творчості зовсім різ-

В одному із залів Музею сучасного мистецтва експонувався цей майже п'ятиметровий маятник.

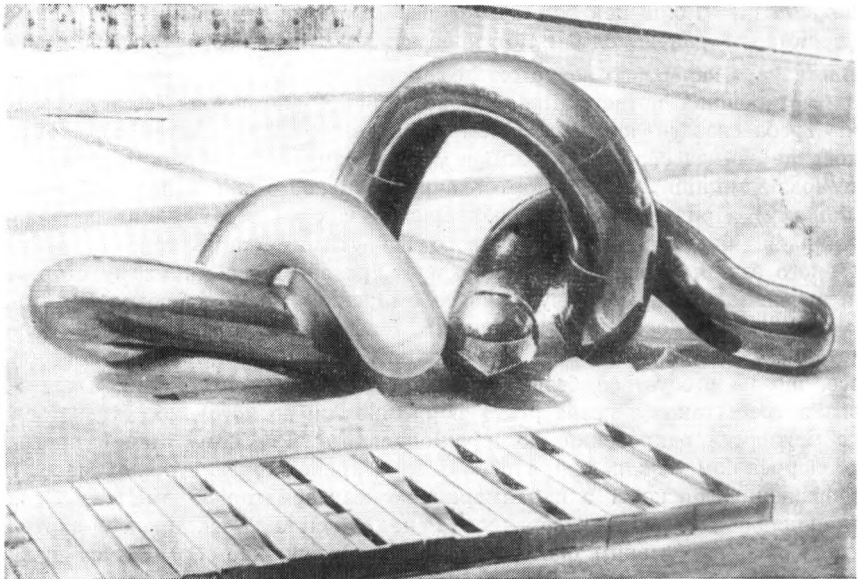

них митців. Коли цей хід думки перенести на літературу, то «сюрреалістами» виявилися б і Котляревський, і Шевченко, і Гоголь...

Виставка з належною повнотою демонструвала графіку сюрреалістів — од моторошних потвор Міро до спокусливих відьмочок Леонори Фіні. Треба сказати, що сюрреалізм, який виник понад півстоліття тому, досі ще займає серйозні позиції в мистецькому житті Франції (в усякому разі, міцніші, ніж позиції значно молодшого від нього абстракціонізму). Причин чимало, і найперша з них — відчуження людини від наслідків своєї праці, від свого майбутнього, характерне для сучасного західного світу, те відчуження, про яке ще в минулому сторіччі писав Карл Маркс. Одчуваючи себе пішаком у грі незрозумілих могутніх сил, не озброєний передовим науковим світоглядом, цей обиватель, «маленька людина» ХХ століття, або намагається забути про все, що не стосується безпосередньо його найелементарніших життєвих потреб (такому, певна річ, і сюрреалізм ні до чого), або тягнеться до містики й одкровення, до ірраціонального. Тут йому стає в пригоді сюрреалізм, поєднавши в собі окремі прийоми реалістичної манери зображення дійсності з найхимернішою фантазмагорією змісту. Ось, наприклад, «Фальшиве дзеркало» Рене Магрітта. Весь простір картини зайнятий людським оком. Але це око незвичайне. Замість райдужки в ньому — блакитне небо з білими хмарами, а посередині чорніє величезне коло. І вже не розумієш, чи це гра уяви художника, для якого в блакитних очах коханої втілилася синява небес, чи, може, то сама Вічність дивиться на тебе своїм холодним і порожнім оком. Така двозначність, непевність і загадковість притаманна мало не всім творам сюрреалізму, на який, беручи його в цілому, можна поширити назву картини Магрітта: це фальшиве дзеркало дійсності.

Ще одна, найновіша спекуляція на реалізмі — американський гіперреалізм, виставку якого парижани мали змогу оглядати протягом кількох місяців. «Гіпер» означає «понад», отже, гіперреалізм — це реалізм у квадраті чи в кубі. Проте назви речей, як відомо, не завжди відповідають самим речам, і при ближчому знайомстві гіперреалізм виявився звичайнісіньким натуралізмом. Серед салону — постать голої негритянки в натуральну величину, з натуральним блиском очей, з натуральною закрученістю кожної волосинки, з натуральними зморшками на чолі та біля вуст «Жінка № 2» — так назвав свій опус Джон де Андреа. Мені не довелося побачити ні «Жінки № 1», ні «Жінки № 3», але можна припустити, що вони так само нічого не виражали. Бо принцип гіперреалізму — не думка, почуття чи позиція художника, а констатування голого факту — байдуже, чи голої жінки, чи з голови до ніг одягненого в спортивний комбінезон мотогогонщика, плечі, коліна та черевики якого автор Д'юен Генсон дбайливо притрусив пилом — для більшої переконливості. Але бездушно-імітаторські справи гіперреалістів переконують лише в одному: в професійному ремісництві. Їхні муляжі змогли б знайти застосування хіба в якомусь музеї етнографії ХХ століття, коли б виникла потреба представити в ньому з неймовірним ступенем точності зовнішність і одяг сучасної людини.

В цілком іншому дусі витримано виставку новітньої скульптури обабіч широченних сходів Музею сучасного мистецтва — Ар модерн, що терасами спускаються до Сени. Двома полюсами виставки були неприродність і непристойність: пристойні експонати мали химерні форми й

Якщо у вас багата фантазія, то ви зумієте побачити в цій скульптурі Сімонно боротьбу людських почуттів.

такий самий зміст, а твори, витримані у формах, близьких до природних, вражали непристойністю.

Прикладом першої групи експонатів може бути скульптура Сімонно. Три величезні пластикові ковбаси (чи, може, змії, коли настроїтися на поетичніший лад) — червона, біла й чорна, звиваючись переплітаються між собою. Як витлумачити цю скульптуру? Коли ви схильні до філософування, можете вважати, що це — Пристрасть, Відчай і Розум, які ведуть непримиренну боротьбу за душу людини. Коли ж ви не прагнете заглиблюватись у предмет, ваш зір тішитимуть ритмічні сплески трьох кольорів — та й годі.

Приклад другої групи експонатів — нижня частина жіночого торсу, «розгорнута» на глядача мало не до нутрощів. Між цими двома полюсами виставки розташувалися нечисленні абстракціоністські спроби, як, наприклад, чималий аморфний шмат прозорого скла на високому постаменті: ходи собі навколо, милуйся сонячними зайчиками в гранях і ні про що не думай.

Треба сказати, що здоровий глузд французької публіки, той «гострий галльський смисл», про який писав Олександр Блок, виказав себе на цій виставці досить чітко. Хоча її влаштовано просто неба в самісінькому центрі Парижа, відвідувачів було надзвичайно мало. Втративши свого часу людину як об'єкт пізнання, модерністське мистецтво в наші дні втратило її вдруге — вже як суб'єкт сприймання.

Зате як контрастують з цим безлюддям зібрання реалістичного мистецтва! Понад два місяці в центрі уваги паризьких глядачів була виставка «СРСР у фотографії», влаштована в одному з найкращих і найбільших залів Гран-Пале та в залі Клемансо. Безперечно, основою успіху була не тільки висока майстерність радянських фотомитців, про

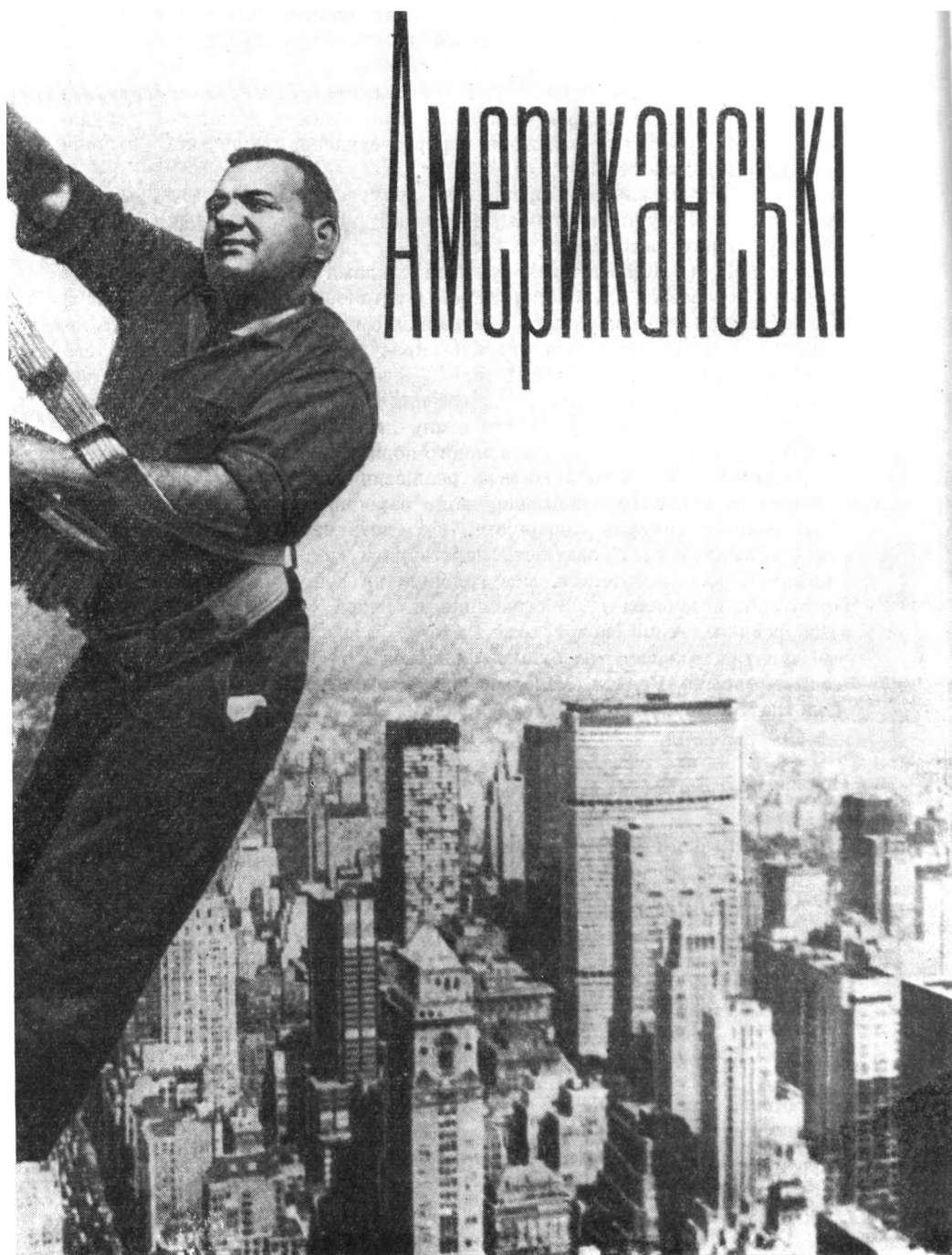
яку писала вся столична преса, а насамперед те, що кожен їхній твір — про людину й для людини. Жваво і зацікавлено оглядали парижани великий фотостенд, присвячений життю й діяльності найлюдянішої людини — Володимира Ілліча Леніна. Завжди гамірно було і біля «бджолиних стільників» — мозаїчної фотокомпозиції, з кожної клітинки якої на зарубіжного глядача дивились обличчя людей Країни Рад: російського робітника і грузинського чабана, української колгоспниці і казахського вченого, естонського письменника та якутського оленяра. Знайомлячи Францію з багатогранним життям СРСР, його народним господарством і культурою, працею, навчанням і дозвіллям трудящих, ця фотовиставка малювала портрет сучасної радянської людини — будівника майбутнього.

Великий інтерес виявляє французька громадськість і до минулого нашої країни. Тому й стала подією в культурному житті велика виставка дерев'яного російського мистецтва — від середніх віків до минулого сторіччя. Підіймаючись крутими сходами на дзвіницю рубленої церкви, перевезеної з північної Росії і встановленої на час виставки на Єлісейських Полях, парижани дивувалися з цього витвору народного генія, з цієї шестисотлітньої стрункої красуні, тонкий силует якої темнів на яскравому тлі весняної зелені. Але ще більше захоплення викликала різьблена скульптура пермських майстрів: їхня гостро реалістична характеристика душевного стану людини, втілена в точно схопленому русі та міміці, гідна найвищого подиву.

Справді-бо: вічно живе й житиме реалістичне мистецтво, яке найглибшим своїм корінням п'є цілющу воду народних джерел і протистоїть претензійним химерам модернізму, що сіють навколо себе розпач, невіру в людину та її здатність перетворити світ. Хоча модерністські «ізми» й розплodжуються, мов гриби після дощу, вік кожного з них короткий: позавчора — абстракціонізм, учора — поп-арт, сьогодні — гіперреалізм. А що завтра? Але і вчора, і сьогодні, і завтра вічними супутниками людства були й лишаться і одухотворений еллінським генієм мармур Венери Мілоської, і загадкова усмішка Джоконди, і полотно Клода Моне з віддзеркаленою в них душею Природи.

Віктор КОПІЛОВ

Париж.

робітники

IX

Життєвий рівень американських трудящих визначити важко. Він залежить не тільки від взаємозв'язку «заробітки-ціни», але й від безлічі інших чинників. Наприклад, від значення, якого за родинною та національною традицією (та в залежності від кліматичних умов) надають харчуванню, одягу, житлу; від щоденних витрат на транспорт; від наявності чи відсутності розвинутого соціального забезпечення.

Чи існує в країні, яка нас цікавить, широке соціальне страхування? І як стоять справи з безплатним навчанням? Чи існують масові організації культурного відпочинку трудящих? Інакше кажучи: чи повинен робітник усі особисті та родинні потреби «покривати» тільки за рахунок своєї зарплати, чи частину їх беруть на себе громадські та державні органи? Отже, оцінюючи вартість життя, необхідно враховувати організованість — чи неорганізованість — життя в даній країні.

Нерідко трапляється так, що життєвий рівень ототожнюють з рівнем споживання, тобто сукупністю послуг та продуктів, необхідних для приведення в дію робочої сили, відновлення та зміцнення її.

Використання робочої сили в умовах сучасного капіталізму характеризується надзвичайним напруженням ритму праці, інтенсивністю фізичних і розумових зусиль. Пряма затрата робочої сили супроводжується виснаженням, викликаним такими побічними ефектами, як труднощі влучного руху, скупченість населення, бруд. Поновлення робочої енергії вимагає розмаїтішого харчування, калорійнішого за те, яким вдовольнялася трудяща людина доіндустріального суспільства. Нинішній робітник повинен час від часу купувати чисте повітря, тишу (інколи навіть чисту питну воду); він потребує тривалішого відпочинку.

Отже, сучасний трудівник споживає значно більше від свого попередника. Але зменшити споживання означало б знизити продуктивність його праці. Йдеться про діалектичний зв'язок виробництва і споживання. Працюють багато, щоб задовольнити потреби; багато споживають, щоб

¹ Початок див. «Всесвіт» № 2.

бути в змозі багато працювати. Зарплата є до деякої міри ознакою рівноваги між виробництвом і споживанням у даний час і в даному суспільстві.

Можна, звичайно, вивести співвідношення між життєвим рівнем та рівнем споживання, але рівень споживання — не мірило життєвого рівня. Ступінь нервового виснаження на роботі й поза нею, санітарний стан, привабливість чи непривабливість роботи, відпочинок, метою якого є не тільки «звільнення» від втоми, а й можливість додаткової діяльності за уподобанням, — ось реальні показники життєвого рівня.

«Яким, на вашу думку, повинен бути тижневий прожитковий мінімум для родини з чотирьох чоловік?» — запитали американців, англійців та громадян ФРН, людей приблизно однакового достатку. Американці визначили цей мінімум сумою у 126 доларів: німці — у 82 долари, англійці — у 66 доларів. Ці три країни індустріально розвинуті, умови виробництва й продуктивності в них майже однакові. Анкета свідчить про відносний характер «вартості життя» (у грошовому обчисленні). Сума, достатня для задоволення мінімальних потреб родини в умовах Англії, зовсім недостатня для Сполучених Штатів Америки.

Що ж думають американські робітники про співвідношення «заробіток — ціни», як вони розуміють власні потреби?

Насамперед слід констатувати, що американські робітники активніше, ніж їхні колеги в інших країнах, вдаються до страйків, щоб відстояти свої вимоги.

У 1969 році кількість неробочих (через страйки) днів була: 37,4 дні на тисячу жителів у Бельгії, 44,1 — у Франції, 123,3 — у Великобританії, 211,1 — у США (тобто в 6 раз більше, ніж у Бельгії, в 5 раз більше, ніж у Франції, майже вдвічі більше, ніж у Великобританії).

Протягом останніх років кількість страйків у США неухильно зростала: 3963 — в 1965 році, 5717 — в 1970. Понад половину з них були викликані вимогою збільшення зарплати; інші — ворожою позицією підприємців щодо профспілок. В деяких випадках йшлося про конфлікти між окремими профспілками.

Другий привід для роздумів: зростання кількості американських жінок серед найманих працівників — з 26 мільйонів у 1965 році до 31 мільйона у 1970-му. Причому переважна більшість з них — жінки заміжні, а дехто має дітей дошкільного віку. До другої світової війни американська жінка не працювала «поза домом», аж доки не виростить дітей.

Тим часом становище жінок-матерів майже безвихідне. Державних дошкільних дитячих закладів нема, а родинне коло за останній час звузилось, майже повсюдно виключивши бабусь і дідусів із сфери догляду за дітьми.

Не варто забувати і про значну різницю в оплаті чоловічої й жіночої праці: у травні 1971 року середня зарплата жінок була на 40 процентів менша від середньої «чоловічої». Однією з причин цієї нерівності, безперечно, є той факт, що більшість жінок працюють у галузях, де профспілок немає. 1968 року жінки становили лише 19,5 процента чисельного складу профспілок і 40 процентів найманої робочої сили.

Нарешті, образ американської жінки, звільненої від «хатнього рабства» завдяки досконалій побутовій техніці, при стараннішому дослідженні виявляється дещо іншим. Різноманітні анкетування свідчать: заміжні жінки, зайняті на підприємстві чи в установі, витрачають у середньому 34 години на тиждень на хатню роботу (жінка-домогосподарка витрачає 57 годин).

Третій привід для роздумів: порівняно високий процент американських трудящих, які обіймають «подвійну» посаду. За статистикою міністерства праці, таких у 1970 році було 4 048 000. Протягом останніх десяти років в індустріальному секторі цей показник неухильно зростає. Дедалі більше кваліфікованих робітників знаходять застосування своїм знанням ще й поза безпосереднім місцем роботи — за високу платню, звичайно.

Четвертий привід для роздумів: понаднормова робота. У травні 1970 року середня тривалість робочого тижня для американців, які працювали повний день, становила 45 годин.

Коли ж розглядати весь загальний американський трудящих (у момент анкетування), то 9 процентів з них працювали 35—39 годин на тиждень; 53 процентів — 40 годин; 15 процентів — 41—48 годин; 12 процентів — 49—59 годин; 11 процентів — понад 60 годин. Щодо «синіх комірців», зокрема, то тут 34 проценти робітників працювали понад 40 годин на тиждень. У 1968—69 роках кількість понаднормової роботи виявилася дуже великою. 60 процентів цих «необов'язкових» годин не оплачувалися за належними розцінками. 1970 рік був роком економічного спаду — 5 мільйонів чоловік не мали роботи зовсім.

П'ятий привід для роздумів: як американський робітник відпочиває? Вище вже зазначалося, що тривалість оплачуваної відпустки залежить від стажу роботи на підприємстві. Насправді ж у 1968 році 34 проценти всіх робітників не мали жодного дня оплачуваної відпустки; 2 проценти мали менше тижня; 16 процентів відпочивали від 7 до 14 днів; 28 процентів — від 15 до 21 дня; 20 процентів — більше 21 дня.

Загалом робітник, який має 2—3 тижні відпустки, тобто чималий стаж роботи на підприємстві, у свої 30 чи 40 років відпочиває поза домом не більше тижня. Не тому, що не хотів би довше пожити «на привіллі». Просто поїздки по країні чи відпочинок на морі коштують надзвичайно дорого, особливо високі ціни на готель-ресторан, а масовий туризм у США розвинутий мало. Крім того, залишатися вдома змушує поточний ремонт житла, вартість якого надзвичайно висока. Отже, американець повинен сам теслювати, фарбувати, витрачаючи на це частину відпустки. На перший погляд, будиночки в приміській зоні — переважно дерев'яні, свіжопофарбовані, з охайним газоном мало чим відрізняються один від одного, хіба тим, що господар, який належить до «середнього» прошарку, може оплатити поточний ремонт свого житла чи авто. Робітник же повинен усе робити сам: праця вдома більше не відпочинок, а пекуча потреба.

Соціальна диференціація між робітничим класом та середнім прошарком зберігається: її тільки «загнано всередину»...

Шостий привід: рівень техніки безпеки на підприємстві. У 1971 році внаслідок нещасних випадків на робочому місці загинули 14 500 чоловік. «...Американський робітник — не такий вимогливий до техніки безпеки, ніж можна було б сподіватися. Він враховує, що безпека коштує дорого. Вкладати гроші в техніку безпеки — означає зменшувати фонди заробітної плати. Американський робітник не так боїться загинути, як втратити місце». (Розмова з Гаррі Когені).

Середній індекс нещасних випадків у промисловості зріс протягом десяти останніх років з 12 у 1960-му до 14,8 у 1969-му. А у вугільній промисловості — втричі більше.

Останній привід: рівень заборгованості американських родин, що обчис-

люється нині в 13 000 мільярдів доларів. Пільги кредиту дають змогу молодим подружжям негайно придбати меблі, авто, телевізор, квартиру, одяг. «Тут, на «Бетлем стил» (25 000 робітників) не набереться і 5 процентів робітників, що мають заощадження». (Розмова у Балтіморі з головою профспілки підприємства).

Якщо скласти до купи всі ці «приводи для роздумів», врахувавши також, що страйк завжди несе робітничій родині додаткові втрати, а жінка не може піти працювати через дітей, — можна зробити висновок про певне невдоволення умовами життя серед американських робітників.

Як це можливо, — запитає дехто, — при таких високих заробітках і таких низьких цінах?

Задоволення-незадоволення не завжди можна виміряти математично. Все залежить від життєвої моделі.

Життєва модель, ідеал, пропонований американською рекламою, зокрема телевізійною (кожні 4—5 хвилин рекламні кадри переривають фільми, спектаклі, дискусії, новини), вміщується у двох словах, невтомно повторюваних удень і вночі: долари і гроші. Людина, як авто, оцінюється в доларах. Оголошення в газеті про призначення на посаду менеджера чи «високого» чиновника обов'язково містить суму окладу. Рівень прибутків лишається в Америці мірилом людської гідності.

Щоб «зробити долар», 90 процентів промислових робітників працюють відрядно. «Ні, робітники не просять місячної зарплати. Вони віддають перевагу відрядній роботі: так більше заробиш». (Розмова з головою профспілки сталеливарних заводів «Бетлем стил». «Відрядність для робітників кращий варіант. Але і для підприємства непогано...» (Розмова з членом менеджменту «Гарвестер інтернешнл», Мемфіс).

...А тепер про авто, яке вже тривалий час вважається показником високого життєвого рівня американського робітника. Межі теперішніх населених пунктів розсунулися: підприємства почали будувати там, де земля коштувала дешевше, ближче до сільської робочої сили, теж дешевшої. «Персонал цього підприємства — 3 000 робітників — живе в 75 населених пунктах, розташованих у радіусі 80 кілометрів. Частина приїздить ще з більш віддалених місць. Деякі витрачають 3 години на дорогу. Всі мають автомобілі». (Розмова з начальником відділу кадрів «Дженерал моторс», Віллоу Спрінгсом, Іллінойс).

З поширенням авто народилася також ідея торговельних центрів-велетнів. Відтоді, як середні класи заволоділи автомобілем, почав занепадати комунальний транспорт. Розвиток різних ланок суперринку прискорив смерть дрібної торгівлі.

Сьогодні дуже значна частина американців без авто не могла б ні прохарчуватися, ні працювати, ні вчити своїх дітей. (За даними інституту Геллапа, 81 процент американських робітників їде на роботу в авто; 6 процентів — автобусом; 3 проценти — поїздом; 2 проценти — велосипедом чи мотоциклом; 6 процентів ідуть пішки...).

Дуже часто, коли працюють чоловік і жінка, родині необхідні два авто. Ці авто — не подвійна розкіш, а — подвійний тягар. Авто, оплачуване й ремонтване робітником, для підприємців означає наявність необхідної робочої сили в необхідний момент біля брами свого підприємства.

X

«Мені двадцять шість років. Я — робітник, токар. У 1969-му працював на «Контінентал кен». Це була гарна робота. Я заробляв 4 долари

на годину, інколи працював понаднормово, але мав роботу цілий рік; тоді я не був одружений і грошей вистачало. Я придбав «фольксвагена», радіолу зі стереофонічним звучанням за 400 доларів. І навіть заощадив 1800 доларів.

З «Контінентл кен» довелося розпрощатися. Начальство зажадало, щоб я працював 55 годин на тиждень. Я відмовився. Сказав, що моя «стеля» 48 годин. За контрактом, підписаним профспілкою підприємства, дирекція може вимагати від робітників навіть 63 години на тиждень; хіба що хтось доведе, що не в змозі стільки працювати. Тільки не я. Є навіть робітники, які «вибивають» 71 годину (п'ять днів по одинадцять годин, у суботу-неділю — вісім). Робітники не люблять понаднормових годин, але й без них не можуть. Незадовго до моєї появи на підприємстві робітники заявили протест, коли «Контінентл Кен» передав частину своїх замовлень іншому підприємству. Це означало, що понаднормової роботи не буде і робітники не зможуть достатньо заробляти.

Відмовився тільки я і пішов з заводу. Але не уявляв, що знайти роботу буде так важко. В 1968 році для робітників моєї кваліфікації це не становило проблеми. Але 1970-ий — то не 1968-ий...

Отож я почав шукати роботу. Звернувся до «Гарвестер інтернешнл», але відповіді не одержав. Найнявся на «Ріпаблік стил», але наприкінці першого ж дня роботи від моїх послуг відмовилися. «Ріпаблік стил» одержав певну інформацію від «Контінентл кен».

Влаштувався на підприємстві Гудмена, яке виготовляло устаткування для шахт. Заробітки не найвищі. Але профспілка досить активна: понаднормові години не обов'язкові, ритм роботи не такий напружений, дисципліна менш сувора, зокрема, коли потрібно десь відлучитися.

Я найнявся за 2,5 долара на годину. Одна з найнижчих зарплат, бо треба було опановувати нову кваліфікацію. Через три тижні закінчувався строк дії контракту «профспілка — дирекція».

Під час поновлення контракту ми страйкували одинадцять діб і домоглися підвищення зарплати на 0,9 долара на годину. Я почав заробляти 3,4 долара на годину. 1972 року заробляв би 4,1 долара, якби залишився там. Але почався спад. І деякі цехи заводу працювали тільки 32 години на тиждень. Попит низився, а склади були забиті готовою продукцією. 15 процентів персоналу звільнили. За стажем роботи на підприємстві я був одним з наймолодших. Це означало, що не сьогодні-завтра прийде моя черга...»

Тим часом Том одружився з Бес, матір'ю двох дітей (трьох і шести років). Бес заробляє 2 долари на годину. Її робота залежить від запитів клієнтури. Якщо замовлень немає, вона повертається додому. Тижневий заробіток Бес від 53 до 65 доларів. Вона має право на тиждень відпустки.

«Перехід на становище голови родини різко змінив ситуацію... За цю квартиру ми платимо 150 доларів на місяць, включаючи опалення. 120—140 доларів на місяць коштує харчування (ми не їмо м'ясо щодня), 23 долари — газ, електрика, телефон.

Я не можу обійтися без машини (Бес, на щастя, працює близько від дому). Отож додайте кредит, страховку, ремонт, догляд за машиною — 60—70 доларів на місяць. І це «фольксваген»! Машина американської марки обходиться дорожче, близько 100 доларів на місяць, не рахуючи пального.

Значну частину родинного бюджету поглинають витрати на «охорону

здоров'я». Бес мала клопіт з оком: консультація фахівця коштувала 15 доларів, лікування — 110 доларів. Виклик лікаря додому — ще 25 доларів. Хоча практично лікар додому не приходить. Ви йому телефонуєте і розповідаєте про своє захворювання, а він направляє вас до тієї чи іншої клініки або лікарні. Малий порізався: ще 40 доларів. Цього року ми витратили на лікування 200 доларів...

Щодо відпочинку та розваг, то ми зрідка кудись виходимо. Нянька на один вечір коштує 5 доларів. Оплачуваної відпустки маємо лише тиждень. Цей тиждень звичайно використовуємо для впорядкування квартири. Купуємо багато книжок: хоча американські робітники в своїй більшості цим мало цікавляться. На одяг витрачаємо небагато. З двох зарплат платимо 18 процентів федерального податку, 2,5 процента становить податок на користь штату Іллінойс, 5 процентів вносимо до пенсійного фонду соціального забезпечення. Загалом 25 процентів щомісяця. (В середньому податки і квартирна плата в США складають від 35 до 45 процентів платні).

Ми сподіваємося дещо заощадити і придбати будиночок за 18 000 доларів (10 процентів вартості — відразу, решту — протягом 20 чи 30 років). Внесок кредиту дорівнюватиме сумі квартплати, яку вносимо нині...

— В який спосіб ви збираєтеся робити заощадження?

— Коли все йтиме добре, наступного року я матиму добрий заробіток. Через два роки нашій дівчинці мине п'ять, і ми зможемо віддати її до державної початкової школи. Тепер вона відвідує приватний дитячий садок. Отже, матимемо 80 доларів економії щомісяця». (Розмова у Чікаго).

У США таких Томів та Бес безліч. Робітничі родини Нью-Йорка, Пітсбурга, Балтімора, Детройта, Сан-Франциско, Лос-Анджелеса, Мемфіса дуже нагадують цю, чікагську.

...Що вражає найбільше, так це беззахисність. У Сполучених Штатах великого поширення набула практика тимчасових або остаточних скорочень більш чи менш значної частини персоналу — залежно від потреб підприємства. Контракти, підписувані профспілкою та об'єднанням хазяїв, щоразу підтверджують право роботодавця керувати підприємством на свій розсуд: «право звільняти робітників через брак роботи чи на будь-яких інших законних підставах», причому визначає цей «брак роботи» лише дирекція підприємства.

Ця практика дістала назву «лей-оф». Під загрозою масових скорочень, до того ж здійснюваних найчастіше без попередження, живуть від 10 до 20 процентів персоналу підприємства.

Скорочення залежать від стажу роботи на підприємстві. Стаж стає вирішальним критерієм, коли йдеться про тривалість відпустки, про просування по службі... Кожного триместра дирекція публікує список працівників підприємства — відповідно до стажу. Це може бути стаж роботи на підприємстві чи в його філіалі. Щодо «лей-оф», то тут закон простий: останні прийняті на роботу — перші кандидати на звільнення. «Лей-оф» здійснюється під контролем профспілки, якщо вона існує на підприємстві. Мета контролю — домогтися найвищої компенсації для робітників. Розміри цієї компенсації визначаються під час переговорів між профспілками й дирекцією про підписання контракту.

Коли закінчується строк компенсації, передбачений контрактом підприємства, і робітника не поновлено, його викреслюють із списків персоналу. Він не одержує більше жодної допомоги — ні від держави (допо-

мога безробітним надається протягом 25 тижнів), ні від підприємства. Уже відомо, як стоять справи з лікуванням. Кожен робітник віддає 5,2 процента своєї платні до фонду соціального забезпечення, але «діяти» цей внесок починає тільки після 65 років (пенсія та догляд). Доки ж ведеш активне життя, маєш оплачувати готівкою медичне обслуговування, хіба що втрутається страхові компанії. Хочеш хворіти в лікарні, плати від 70 до 110 доларів щодня — це лише за місце, без лікування. Складна операція чи пологи можуть призвести родину до катастрофи. Тим часом Том і Бес за рівнем прибутків (9600 доларів на рік) належать до цілком заможної категорії: це ті 40 процентів сімей, чий річний прибуток не менше 5000 і не більше 10 000 доларів. На куди нижчому рівні, ніж Том і Бес, перебувають 25,5 мільйона американців (12 процентів населення за статистикою 1970 року), поставлені на поріг злиднів (визначення міністерства праці США). Це означає, що вони ледве можуть задовольнити свої першочергові потреби.

«Поріг злиднів» у 1971 році обчислювався сумою в 4508 доларів на рік для сім'ї з чотирьох чоловік, що мешкає в міській зоні.

17,5 мільйона «білих» американців (9,9 процента білого населення) та 7,65 мільйона «чорних» (33,6 процента чорного населення) 1970 року жили нижче «порога злиднів». Серед них значну частину становили родини, де голова — жінка (9,1 процента — білі сім'ї, 27 процентів — чорні). Крім того, п'ять мільйонів літніх людей: одні — зовсім без засобів до існування, інші живуть тільки на державну пенсію, її середній розмір (120 доларів на місяць) нижчий «порога злиднів» (124 долари для однієї особи).

Підсумовуючи свої спостереження відносно рівня життя, я сказав би так: «білий» кваліфікований американський робітник 30—35 років, зі стажем, достатнім, щоб захистити його від коливань економічної кон'юнктури, тобто забезпечити цілорічну роботу, одержує добру платню, і рівень споживання його відчутно вищий проти, скажімо, французького робітника тієї самої категорії.

«Білий» кваліфікований робітник, молодий голова родини, напівкваліфікований «білий» робітник, кваліфікований «чорний» робітник мають життєвий рівень достатній, але не більше.

Некваліфікований «білий» робітник, напівкваліфікований чи некваліфікований «чорний» робітник ледве зводять кінці з кінцями: необхідний мінімум, щоб відновити сили для дальшої роботи.

Почуттям непевності, без жодного сумніву, позначене життя величезної кількості американських трудящих. Економічні спади регулярно нагадують робітникам про хисткість його становища в умовах «вільної ініціативи».

Цим почуттям непевності можна пояснити, зокрема, наполегливість і завзятість американських робітників у боротьбі за свої вимоги: «Захистимо завойоване. Забезпечмо якнайкраще своє сьогодні. Хай хазяїн платить тепер! Ніхто не знає, що буде завтра!»

XI

Американські робітники, як ви вже помітили, перебувають у дуже неоднакових умовах. Це залежить насамперед від підприємства: є тут профспілка чи нема, а якщо є, то яка саме. Серед 134 500 шахтарів США 34 500 працюють на шахтах без профспілок: вони одержують від 8 до 10 доларів на день; 20 000 працюють на підприємствах, де

діють «профспілки-фірми»: тут заробляють 18—20 доларів на день; 80 000 шахтарів входять до складу профспілкової федерації шахтарів: їх денний заробіток становить 28—32 долари, тобто втричі більше, ніж дістають несиндикалізовані робітники. (Це дані 1969 року. Відтоді федерація шахтарів — після 36 днів страйку — домоглася підвищення платні щось на 30 процентів. Нові розцінки розраховані на три роки — строк дії контракту).

Робітник, зайнятий на одному з великих автобудівних заводів (синдикалізованих), одержує платню, вищу за середню промислового робітника. До того ж ця платня змінюється залежно від вартості життя. (Обумовити в контракті взаємозалежність «платня — ціни» стало неодмінною вимогою американських трудящих. 1972 року 4,9 мільйона серед них, тобто 6 процентів загальної кількості робітників, домоглися цього). Соціальне страхування на випадок хвороби чи якогось іншого лиха, компенсація в разі «лей-оф», право на поновлення на роботі, коли закінчиться період «лей-оф», додаткові пенсії (16 процентів заробітку останнього року після 20 років безперервної праці або 24 проценти платні після 30 років праці, додані до звичайної пенсії в розмірі 32 процентів середньої платні, коли йдеться про завод чи фабрику) — все це здобутки автомобілебудівників. Не забудьте й про дванадцять святкових днів на рік — оплачуваних святкових днів.

Але 25 процентів американських робітників одержують менше 2 доларів на годину. Тільки один з десяти «низькооплачуваних» може розраховувати на додаткову пенсію, 27 процентів не мають оплачуваних відпусток ані святкових днів, більше половини беззахисні в разі хвороби... Врахуйте, що 86 процентів робітників цієї категорії працюють на підприємствах, де нема профспілок...

Через відсутність єдиного законодавства, яке б уніфікувало умови праці, американські робітники постійно суперничають між собою. Будь-що захопити місце на «доброму підприємстві»? Звідси — популярність рекомендацій: політичних чи релігійних, чи профспілкових, якщо відносини між «менеджментом» та профспілками нормальні... «Тут, у Пітсбурзі, не дістанеш місця без рекомендації». (Розмова з професором Монтгомері).

Втратити місце — не просто втратити добру платню. Це — втратити переваги, зазначені в контракті підприємства, це — позбутися стажу, який надає право на додаткову пенсію й визначає тривалість відпустки. Кожний новий робітник на ринку праці — потенціальний конкурент для свого «сусіда».

Робітничий колектив на підприємстві ділиться на групи й групки. Група новачків — без права на відпустку або на тривалу відпустку і ветерани — двадцять, двадцять п'ять років стажу, — які відпочивають інколи чотири тижні і практично «недосяжні» в разі скорочення. Ці другі зацікавлені в процвітанні підприємства, адже на цьому ґрунтується їхній власний добробут...

Група ветеранів, а вона є на кожному американському підприємстві, — користується авторитетом і суттєво впливає на профспілковий рух. Вони бояться змін і ризику. Отож, коли страйк, то тільки на законних підставах, і взагалі жодного кроку «поза законом». Вони засудять і рішуче виступлять проти будь-яких намірів чи дій своїх молодших колег, якщо їхні наміри виходять за межі усталеної процедури.

А молодші тільки-но влаштовуються в житті, тільки-но придбали в кредит усі ті речі, що без них, як їм здається, годі жити в наш час. Вони

незадоволені старими і звинувачують їх у байдужості та егоїзмі. «Молодь не розуміє наших заслуг. Не так просто було створити профспілки, домогтися гарантій! Молодь не уявляє, як профспілка змінила життя підприємства». (Розмова в Детройті).

Профспілкова «законність» старшого покоління не задовольняє молодих — про це ясно свідчить робітничий рух останніх років.

Розвиток профспілкового руху в США призвів до граничного дроблення статусу американських робітників. Історія та політика повстали проти уніфікації робітничих вимог. Вимагати для всіх мінімальної зарплати в розмірі 1,6 долара? Значна частина робітників уже має її: це ті, хто працює на великих підприємствах або в штатах з «передовим» законодавством. І навіть федеральні закони, коли можна досягти тієї самої мети, — а можливо, й більшого — шляхом переговорів з дирекцією підприємства? І хто заважає не членам профспілки вступити до неї? І навіть ми маємо платити за тих, хто не доклав достатньо зусиль і не синдикалізувався своєчасно?

Тим часом запровадження такого вседержавного законодавства не така проста річ, як може видатися. Щоб федеральний закон поширився на всіх робітників, необхідно його прийняти одночасно в усіх п'ятдесяти штатах. Але депутати й сенатори кожного з штатів не поспішають робити це: навіть, коли можна жити й так?

Нарешті, політика контрактів на підприємствах, строк дії яких точно визначений, надзвичайно утруднює будь-який загальний рух. Кожен цікавиться тільки контрактом свого підприємства, за винятком хіба що профспілкових діячів, які дивляться трохи ширше — в межах «своєї» галузі промисловості. Але переважна більшість не уявляє, як можна продовжувати страйк, коли контракт підписано, щоб захистити «чужі» вимоги.

Американська «система» протистоїть будь-яким гаслам загального характеру та широкому рухові, тобто всьому тому, що дає робітничому загалу відчуття спільності своїх інтересів та своєї сили.

«Велика криза» 1929 року значною мірою розвинула серед американських робітників класову свідомість. Договірна політика, економічне піднесення повоєнних років та відносний добробут, наче іржа залізо, роз'їдали цю свідомість...

XII

Містер Мартін Ліпсет — відомий у Сполучених Штатах соціолог. Він опублікував чимало праць про американське суспільство. Серед них і книжка під заголовком «Перша нова нація». За Ліпсетом, США становлять першу нову націю в тому розумінні, що вони були «першою великою колонією, яка успішно повстала проти колоніального гніту». Виходячи з цього, дослідник запитує, чи не міг би досвід США допомогти розв'язати проблеми «нових націй» Азії й Африки... Містер Ліпсет називає головні цінності «нової нації»: рівність і успіх. Тобто кожен американець будує власне життя своїми руками, маючи цілковиту рівність шансів у суперництві. Кожен одержує те, на що заслуговує. Успіх стверджує заслуги, виправдує засоби його досягнення. Переможця не судять. Стопроцентний індивідуалізм: кожен за себе (суперництво й успіх) і бог за всіх (рівність шансів)... Ліпсет твердить, що «цінності», названі в нього американськими, живуть в американському су-

спільстві ось уже протягом двох сторіч і практично залишаються незмінними й сьогодні.

При читанні праць Ліпсета одразу виникають запитання. Перше: невже насправді американські оті головні цінності — рівність шансів, особистий успіх? Хіба вони чимось відрізняються від цінностей, взятих на озброєння капіталістичним суспільством у період його виникнення? Коли тут і є щось американське, то не цінності, а територія, де їх пустили в обіг.

Друге: чому «американські цінності» ніколи не зазнавали критики? Чи достатнє пояснення, ніби «цінності» зачіпають лише індивідумів — кожен має сам піклуватися про горезвісну рівність шансів: розраховувати нема на кого, нема такої організації, що стежила б, чи не порушує хто правил, домагаючись свого шансу. «Модель» суспільства, відому як європейська, — поділ суспільства на стани, касты й замкнуті класи, де людина перебуває від свого народження і звідки вийти надзвичайно складно, — в США з обуренням відкидають. Говорять про «відкрите» суспільство, а не про викінчену систему.

Містер Ліпсет називає також визначальну рису «американського характеру»: схильність до «однаковості та відповідності» думок, міркувань; небажання, навіть страх, вирізнятися у своїх оцінках. Він наводить слова А. Токвіля про те, що той не зустрічав «жодної країни, де незалежність духу проявлялася б так слабо... як у Америці» (1853 рік).

Але звідки ця «однаковість та відповідність»? Звідки цей брак «незалежності духу»?

Все йде до того, щоб визнати: є лише одна заборонена тема в країні, чие населення складається з іммігрантів. Ця тема — вплив і наслідки імміграції на розвиток соціального життя даної країни. За Ліпсетом, «нова нація» сформувалася «з відносно однорідного населення, яке мало спільну мову, відносно споріднену релігійну спадщину, спільні політичні й культурні традиції». Американський соціолог зовсім нехтує масове переселення до США — після 1850 року — неанглосаксів, непротестантів, прихильників найрізноманітніших політичних і культурних традицій. Йдеться про три мільйони ірландців-католиків і 4,5 мільйона німців — протестантів та католиків, прибулих до США між 1850 і 1900 роками; 4 мільйони католиків-італійців і 2,5 мільйона іммігрантів з російської імперії — переважно євреїв (1890—1920 рр.). Між 1850 та 1920 роками іммігрантська частка в річному зростанні американського населення варіювалася від 23 до 60 процентів. На 30 мільйонів європейців, що в цей період емігрували до США, налічується тільки 3 мільйони (10 процентів) іммігрантів англосакського походження.

За демографічною анкетною (березень 1971 року), 120 мільйонів американців засвідчили свою належність до певної національності. 31 мільйон опитуваних назвалися за походженням англійцями, шотландцями чи валійцями; 25 мільйонів — німцями; 16 мільйонів — ірландцями; 8 мільйонів — італійцями; 5 мільйонів — французами; 2 мільйони — росіянами; 5 мільйонів — поляками; 5 мільйонів заявили про своє мексиканське походження, 1,5 мільйона — пуерториканське; 600 000 — кубинське. 40 процентів опитуваних не дали ніяких відомостей з цього приводу або тому, що їх не запитували (це стосується, зокрема, американців азіатського походження та американських індіанців — загалом

2,5 мільйона чоловік), або через складність відтворення генеалогічної лінії

Чи ж можна повірити, щоб постійний приплив найрізноріднішої маси не вплинув на формування «американських цінностей», розрахованих на задоволення потреб американців англосаксонського походження, протестантів, білих?

Коли ж «цінності» залишилися незмінними, то причину цього слід шукати аж ніяк не в спорідненості душ...

XIII

...Отож треба мати на увазі особливий характер населення США.

Хто такий емігрант? Це людина, яка одного дня з політичних, релігійних, а найчастіше економічних причин вирішує шукати свого щастя-долі в іншій країні.

Емігранти — це особи досить заповзятливі, вони готові знехтувати родинними та іншими зв'язками, добровільно піти на вигнання й сміливо вступити у двобій із знегодами, неминучими в їхньому новому житті. Емігрант найчастіше не гребує чорною роботою, пожадливий до заробітку: якщо він залишив вітчизну, то тільки заради свого шансу... Емігранта характеризує те, що він зробив вибір.

У зв'язку з цим емігранта можна розглядати як ідеальний людський матеріал для капіталістичної системи: він шукає розв'язання власних проблем поза своїм суспільством; його мораль найчастіше індивідуалістична; в нього немає майна, крім валізи чи клуночка, і засобів до існування, крім своїх рук, своєї робочої сили, яку він повинен продати за будь-яку ціну. Але оскільки він сам обрав країну, де має жити, то при зіткненні з непередбаченими труднощами лає насамперед свій вибір, а не систему, яка ці труднощі породжує...

Коли він не збирається назавжди залишатися в країні свого вибору, то його головна турбота — якнайшвидше набути невеличкий капітал і повернутися додому. Він стереттиметься критикувати місцеву соціальну систему. Він працюватиме. Мовчки. Коли б він таки надумав втрутитися, представники панівної верхівки негайно нагадають про хитке становище чужоземця в країні.

Коли ж він хоче обживатися ґрунтовно, то зробить усе, щоб якнайшвидше інтегруватися в новому для себе суспільстві.

При відсутності робітничих організацій, позначених чіткою класовою позицією, здатних прийняти новачка як товариша по класу, емігрант виявляється беззбройним перед роботодавцями. Він змушений покладатися тільки на власну спритність та кмітливість. І звичайно ж не заперечуватиме панівної ідеології, навпаки, всіляко намагатиметься переконати власті в своїй лояльності.

«Однаковість і відповідність» поглядів, названі в Ліпсета рисою «американського характеру», склалися не стихійно. Хіба не стало для новоприбулих безумовне і беззастережне визнання панівних «цінностей» чимось на зразок перепустки до нової нації? І яка доля спіткала тих, хто насмівився протестувати?

Вважаючи за чисто американські «цінності» капіталістичного суспільства, Ліпсет добровільно чи несамохіть бере на себе роль з популярно-

го у США політичного лицедійства: кожного, хто ототожнює «американські цінності» з цінностями капіталізму взагалі, оголошують антиамериканцем. А що може бути страшнішим за це в країні, населеній чужоземцями, які над усе прагнуть не бути ними!.. Саме за цією логікою оголошені антиамериканськими соціалістичні ідеї....

Символи американізму. В Сполучених Штатах ними жонглюють надзвичайно спритно...

Насамперед — культ прапора. Пишний, яскравий, він завжди на чільному місці в першій-ліпшій конторі, будь-якому адміністративному приміщенні — університетському, профспілковому. Оточений почесною вартою, він — обов'язковий атрибут спортивних змагань. Без нього годі уявити собі американську школу.

Темрява огортає зал. Затихають голоси. Промінь прожектора вихоплює трибуну, потім пересувається ліворуч і зупиняється на прапорі. Делегати встають. Хтось починає читати вголос і присутні підхоплюють: «Я даю клятву на вірність прапору Сполучених Штатів Америки та Республіці, яку він представляє, нації єдиній і неподільній, під охороною бога, що гарантує свободу і справедливість для всіх». Промінь тепер освітлює жінку (чорну), вона заспіває «Зоряний стяг». Потім настає черга пастора. Так відкривалися річні збори Конфедерації робітничих профспілок штату Іллінойс. (Спрінгфілд, жовтень 1971 року).

Після того, як американський прапор був «заплямований» участю в «Поході миру» мілітаристські кола вирішили взяти реванш, організувавши на Уолл-стріті свою демонстрацію, в ній примусово взяли участь кілька сот робітників-будівельників з навколишніх будов. Який же, мовляв, ти американець, коли відмовишся?!

1971 року американський прапор — символ і ознака американізму — частіше майорів біля скромних жител останніх переселенців, ніж біля розкішних помешкань «корінних» американців. А наклейки зі словами: «Америка! Люби її або залиш!» — куди частіше можна було побачити на задньому склі старих машин, ніж на автомобілях найдорожчих марок. Ідеологічний шлях — відповідність ідей — хіба це не найкоротший шлях «нагору»?

Треба сказати, що для маси бідних іммігрантів минулого сторіччя, вихідців із ще подекуди феодальної Європи, Сполучені Штати і справді становили Землю Свободи. Більшість з них тут уперше почули про загальне виборче право, державну школу, відчули певну релігійну терпимість, демократичніші суспільні принципи.

Аристократія була тут не дворянською, родовою, а — грошовою. І нікому не заборонялося мріяти, що й він одного дня опиниться серед обранців...

Життя тут часто буває жорстоким, але ніколи — безнадійним. «Коли п'ятнадцять років тому я приїхав сюди, до Мідлтауна, моєю першою квартирною хазяйкою виявилася літня жінка, котра зовсім молодою перебралася сюди з Італії. Бачили б ви, що означає для неї самий факт належності до клану власників — вона вибралася нагору». (Розмова з Норманом Рудичем, професором університету в Мідлтауні).

Доки імміграція триває, завжди є хтось нещасніший від тебе. Останні переселенці, не кажучи вже про негрів. І завжди підтримує рятівне: «Коли не я, то — мій син». «Мої батьки приїхали з Румунії у 1920-му. Батько працював де прийдеться. Вони пережили період великої депресії. Їм і справді випало чимало лиха. Але троє їхніх дітей вийшли

в люди. І я можу сказати, що сьогодні мій батько палкий американський патріот». (Розмова з Норманом Рудичем).

Специфічний характер іммігранта, умови розвитку американської економіки пояснюють дуже обмежену ідеологічну критику системи «американських цінностей»: США, біля колиски яких стояли іммігранти англосакського походження, розвивалися завдяки масовому ввезенню робочої сили, розцінюваної панівним американським класом як чужоземна робоча сила. З такою оцінкою погоджується і переважна більшість переселенців. І коває, не опираючись, ідеологію, пропоновану їм панівним класом як умову вростання новачків у нову націю...

XIV

Саме в цьому економічному та ідеологічному контексті формувався — і не сформувався як незалежна сила — американський робітничий рух. Іммігрант, перетинаючи Атлантику, пориває із здобутками свого класу. За винятком незначної кількості британських та німецьких робітників, носіїв своїх робітничих традицій, нові іммігранти прибували переважно з непромислових районів Європи. Це селяни та поденники. Їхній політичний багаж дуже незначний.

Певна стабільність і традиція необхідні, коли йдеться про вироблення політичної свідомості та організованість. А американську робочу силу характеризує якраз постійне оновлення. Через більш чи менш тривалий строк некваліфіковані робітники або їхні нащадки набувають кваліфікації; частина дітей кваліфікованих робітників пориває з робітничим середовищем. Нова хвиля іммігрантів — новий приплив некваліфікованої робочої сили.

Більшість іммігрантів, не маючи спільної мови, не можуть спілкуватися ні між собою, ні з своїми попередниками — тими, хто прибув раніше і встиг американізуватися. Цією обставиною користуються роботодавці: «Ми повинні звертати увагу на індивідуальні особливості тих, кого наймаємо. Слід уникати англіїців, вони великі любителі високих окладів, поміркованої роботи та страйків. Досвід навчив мене, що розумно дозована суміш німців, ірландців, шведів та молодих американців «тільки-но з села» складає найпродуктивнішу і найзручнішу для керування робочу силу». (Записка, складена 1875 року начальником цеху сталеливарного заводу).

Саме серед новачків вербують роботодавці штрейкбрехерів: як, якою мовою порозуміються страйкарі та штрейкбрехери?

Труднощі спілкування призводять до того, що іммігранти-новачки групуються за національною ознакою чи приєднуються до груп тієї самої національності, сформованих раніше. Разом певніше почуваєшся на ринку праці і взагалі не так самотньо. У такий спосіб зміцнюється національна солідарність і зберігається мова.

Спеціалізація утверджується в фаховому плані. Ця спеціалізація впливатиме на характер профспілок. У 80-ті роки XIX століття робітниками найвищої кваліфікації — механіками на залізниці та друкарями, наприклад, — були американці від народження. Найстаріші іммігранти — такі, як німці, ірландці, — панували в будівництві. Німці також захо

пили важливі позиції в тютюновій промисловості, пивоварінні. Найчорнішу і найнизькооплачуванішу роботу виконували пізніші іммігранти: багато хто з них на той час приїздив із Східної та Південної Європи, половина були неписьменні, незнайомі з працею на виробництві.

Професійна спеціалізація за етнічною ознакою поширюється на міста, навіть інколи на райони. Так, ірландці й досі утримують професійну «монополію» на виконання поліцейських обов'язків у Нью-Йорку...

Так звана національна солідарність як спосіб самозахисту — річ дуже живуча. Ось картинка 1971 року. Річниця народження Колумба, свято. Цього дня частина Сан-Франциско — квартали, де мешкають італійці, — прикрашена італійськими прапорами. Гігантські афіші італійською мовою закликають до вірності національним традиціям: «Італійцю! Пам'ятай, хто ти. Голосуй за Аліото!» Аліото — мер Сан-Франциско, за походженням італієць — прагне забезпечити собі більшість на наступних виборах...

У кожному виборчому окрузі Балтимори на передвиборних афішах різних політичних угруповань знаходимо по три імені різного звучання: італійське, польське, німецьке або англосакське.

Напередодні президентських виборів сенатор Маскі згадує про своє польське походження, Тед Кеннеді — про ірландське, віце-президент Агню відвідує у Греції рідне село свого батька...

Мідлтаун (35 000 мешканців) було засновано 1651 року. Це був чималий порт на річці Коннектікут. Згодом залізниця звела нанівець значення водного шляху. На кінець XIX сторіччя тут з'явилися промислові підприємства. Робоча сила — переважно поляки та ірландці. Потім до Мідлтауна прибув якийсь італієць з Сіцилії. Він перетнув Атлантику на запрошення родичів, уже осілих у Мідлтауні. Але в США безліч Мідлтаунів. Наш італієць дістався до Мідлтауна на річці Коннектікут і, не маючи грошей для дальшої подорожі, залишився. Незабаром з Сіцилії приїхали його батьки та знайомі, потім знайомі батьків і батьки знайомих. Сьогодні 35 процентів населення Мідлтауна — італійського походження... Мер міста — італієць. Він республіканець, оскільки апарат демократичної партії тримали в своїх руках ірландці та поляки — поки італійці не вбили в силу...

У місті три католицькі церкви, збудовані трьома головними католицькими общинами: ірландцями, поляками та італійцями. Розташування церков відповідає національності населення тих чи інших кварталів. Розбагатілі поляки, ірландці, італійці, мешканці розкішніших кварталів, щонеділі, демонструючи «національну солідарність», приїздить саме до своєї церкви...

Національна солідарність стоїть на перешкоді класовій солідарності. Тривалий час для робітника, приміром, італійця адвокат чи службовець італійського походження ближчий, рідніший, ніж робітник іншої національності. Точніше: ці два різновиди солідарності співіснують, переважаючи одна над одною залежно від обставин та умов.

Не існує статистичних даних про нинішній склад американського робітничого класу — навіть обмеженого 28 мільйонами «синіх комірців». Відомо тільки, що 12,5 процента трудящих цієї категорії — «чорні» й 87,5 процента — «білі» американці. Хто такі ці «білі»? 1 200 000 — американці мексиканського, пуерториканського, кубинського походження. Що ж до решти 23,3 мільйона, то, як свідчить аналіз, серед них ми

знайдемо чималу кількість народжених за кордоном, та таких, що мають батьків-чужоземців, тобто найновіших переселенців до США.

Вірогідно також, що категорія «синіх комірців» включає значний контингент вчорашніх сільськогосподарських робітників. За даними міністерства сільського господарства, опублікованими 1964 року, кількість робітників фізичної праці сільського походження 1958 року становила 5 750 000. Відтоді вона зменшилася — до 3 500 000 у 1970 році.

«Сині комірці» включають також значну кількість так званих «декласованих» (1955 року — 20 процентів робітничого класу міського походження). Це дуже часто молодь, що після здобуття освіти не може знайти роботу за фахом, а тому влаштовується на перше-ліпше місце. Різні ідеології схрещуються в надрах робітничого класу. Світогляд вчорашніх селян, для яких робота на заводі, грошова оплата, життя в місті — поступ порівняно з їхнім минулим; світогляд «декласованого», який прагне будь-що жити за нормами і правилами того класу, звідки він вийшов і куди сподівається повернутися; світогляд потомственного промислового робітника, чия класова солідарність завжди пов'язується з солідарністю етнічною або національною: «На мою думку, одним з найважливіших аспектів чинника під назвою «імміграція» є те, що кожен робітник має зв'язки з середнім класом своєї національної групи; він до деякої міри вбирає дрібнобуржуазну ідеологію». (Розмова у Пітсбурзі з професором Монтгомері).

Врахуйте також світосприйняття іммігранта, за яким фізичну працю слід розглядати як етап — безперечно необхідний, але якомога коротший — на шляху до здобуття соціального статусу куди прибутковішого. За свідченням американських соціологів, більшість американських трудящих сподіваються увійти до «діла», а 20 процентів серед них — у момент опитування — були дрібні власники. Серед цих останніх 20 процентів були донедавна робітниками фізичної праці.

Деякі риси американського робітничого руху — обмежений характер критики «цінностей» капіталізму, нестійкість класової свідомості, висока активність та бойовитість, коли йдеться про економічні вимоги, і «несміливість» у політичних питаннях — слід пояснювати не «вічними американськими цінностями», а виходячи з історії Сполучених Штатів, країни, створеної переселенцями. Тоді чинник «імміграція» стане вирішальним для розуміння процесів, що відбуваються тут...

XV

У всі часи американські підприємці користалися із строкатості «своєї» робочої сили. Вони чудово володіють цим інструментом, розігруючи віртуозні пасажі! Клавіші чорні, клавіші білі... Вони підтримують шовінізм: спочатку стосовно ірландців. («Не для ірландців» — постійна примітка в оголошеннях про роботу, починаючи з 1840 року). Потім дискримінація торкнулася поляків, євреїв, італійців...

Вони підбурюють іммігрантів-ветеранів проти новачків і завдяки цим останнім «збивають» вартість робочої сили, запобігають страйкам.

На початку сторіччя в Нью-Йорку часто траплялися відкриті сутички між європейськими іммігрантами. В той же час у Сан-Франціско «європейці» виступили єдиним фронтом, коли підприємці зробили спробу залучити до роботи вихідців з Китаю.

Принцип «поділяй і владарюй» здійснювався так підступно, що в усі часи саме трудящі виступали в ролі расистів... Підприємці ж — ніколи, оскільки капіталіст, тобто роботодавець, підприємець, не може бути расистом. Мовляв, при однаковій продуктивності праці чорна робоча сила варта білої робочої сили, робітник польського походження вартий робітника-італійця... Відмінність полягає хіба що в оплаті праці — залежно від тривалості контракту... Расизм для підприємця — це тільки «інструмент» впливу на ринок праці, він користується ним залежно від своїх безпосередніх потреб.

Ця тактика — протиставити одних трудящих іншим, виходячи з етнічних відмінностей, і зробити відповідальними за розбрат самих трудящих — нині широко практикується стосовно «чорних» американців. Індустриалізація сільського господарства, зниження європейської імміграції, потреба в промисловій робочій силі спонукали «чорне» населення, досі замкнене в межах сільського господарства Півдня, шукати роботи на промисловій Півночі. Між 1945 та 1965 роками 30 процентів негрів — 6,5 мільйона чоловік — залишили сільську місцевість заради міста.

Власті не зробили нічого, щоб якось полегшити цю справжню внутрішню імміграцію: йдеться про працевлаштування, забезпечення житлом, охорону здоров'я, освіту.

Новачки на промисловому ринку Півночі, «чорні» робітники мали виконувати найбруднішу роботу, бо вона не вимагала кваліфікації, її раніше виконували новачки-поляки, італійці чи югослави. В них не було вибору, і вони займали міські гетто — колишні пристановища ірландців, італійців, поляків, євреїв...

До труднощів, спізнаних некваліфікованими іммігрантами-європейцями, слід додати дискримінацію негрів: упередженість, расові заборони, протягом двох сторіч насаджувані рабовласниками — спочатку з метою увічнення свого панування, потім — для підтримання найнижчих розцінок, коли йдеться про чорну робочу силу і, відповідно, знову ж таки найнижчі розцінки, коли йдеться про білих.

Расизм у Сполучених Штатах як ніде тісно пов'язаний із суперництвом на ринку праці. Соціологи Мелвін Ларі та Елтон Рейяк вивчали, зокрема, у Мідлтауні (Коннектикут), як здійснюється «інтеграція» на місцевому ринку праці. Населення Мідлтауна складається з італійців (35 процентів), поляків (19 процентів), французьких канадців (11 процентів), ірландців, а також негрів, нещодавно прибулих сюди з Півдня США (4 проценти). Вісім тисяч сто двадцять одну посаду обіймають «білі», триста — негри.

Соціологи цікавилися насамперед тим, як здійснюється розподіл праці між етнічними групами. «Мідлтаун — це не тільки білий ринок праці, — пишуть вони. — Це також ринок, де ті чи інші галузі промисловості, ті чи інші спеціальності закріплені за тими чи іншими національними групами... Таке закріплення не означає, що представник якоїсь національності не може дістати місце в галузі, контрольованій членами чужої національної групи. Однак молодь, вихована у відповідних традиціях і відповідно навчена, прагне зайняти посаду на підприємстві, «зарезервованому» одноплемінниками. Не можна сказати, що іншим хід заборонено, але домогтися успіху їм тут надзвичайно важко... Що ж до негра, то він стоїть поза цією структурою... Він чужак, самозванець на ринку праці маленького міста». Ларі та Рейяк констатують, що в Мідлтауні,

як і загалом у США, від 30 до 50 процентів посад одержані завдяки родинним чи якимось іншим зв'язкам. У Мідлтауні, як і скрізь у США, серед категорії низькооплачуваних працівників налічується більше чорних, ніж білих. Цікаво, що з новоприбулих італійців жоден не скористався послугами державного бюро по найму, чого не скажеш про негрів. «Роль друзів та знайомств,— приходять до висновку дослідники,— вирішальна для іммігранта, який шукає роботи. Це ставить чорного трудящего в невідгідні умови порівняно з його суперниками через краще економічне, політичне й соціальне становище білих мешканців індустріальної Півночі».

Негри — то остання хвиля імміграції в США, хоча це була й внутрішня імміграція: вони з'явилися на промисловому ринку праці, а отже, почали призначуватися до міського життя після 1920 року, тобто після того, як американська буржуазія поклала край масовій європейській еміграції. Отже, слід говорити про принципову відповідальність панівного американського класу за поневіряння чорного населення... Звинувачуючи в расизмі робітника-італійця чи поляка, впевненого, що він виконує свій обов'язок солідарності стосовно члена своєї національної співдружності — обов'язок, так само виконаний свого часу іншими стосовно нього,— його тим самим остаточно «відгороджують» від правильного розуміння своїх «класових» обов'язків.

Ставити за провину білим робітникам злиденне становище негрів стало для американського панівного класу одним із способів викрутитися з досить сутужної ситуації, викликаной негритянськими закологами 60 років.

Чого вимагають негри? Кращих умов роботи, кращих житлових умов, кращих санітарних умов, кращих шкіл для своїх дітей... Панівний клас не відмовляє, навпаки. Треба тільки, щоб білі робітники трохи посунулися, поступилися місцем — заради чорних — на різних рівнях кваліфікації, вони повинні погодитися на те, щоб певна кількість чорних школярів відвідувала державні школи у білих кварталах (і навпаки — білі діти навчалися у школах чорних), хай вони відкриють свої квартали для чорних родин...

Але ж здійснити цей «план» куди складніше, ніж здається на перший погляд. Адже існує також 3,3 мільйона безробітних білих (1971 р.), і конкуренція на ринку праці залишається дуже сильною, а «домішка» учнів з шкіл для найбільш багаті школи призведе до зниження і без того низького рівня викладання в державних учбових закладах. (У США немає загальнонаціональної служби освіти. Початкові школи залежать безпосередньо від муніципалітетів чи общин, тобто від місцевих фінансів. Нерідко громадська школа закривається на більш чи менш тривалий період за браком кредитів.)

Петер С.— журналіст. Анна С.— викладачка. Коли вони з'явилися тут, у старому дрібнобуржуазному кварталі східної частини Чикаго, це був практично «білий» квартал. Та ось сюди перебралися кілька негритянських родин. «Білі» поспішили виїхати, бо пішла чутка, ніби поява «чорних» викличе девальвацію цін на квартири. Вони, білі, продавали свої помешкання, позичали гроші, щоб перебратися за місто. Приїздили нові негри, і виїздили нові білі. Квартал змінився. Діти бавляться на вулицях, вікна й двері лишаються розчиненими, люди голосно сміються, перегукуються. У п'ятницю ввечері та в понеділок уранці співають під гітару. Змінилася культура вулиці: замість північної без-

шумної — середземноморська чи африканська. Петер та Анна — активні борці за права негрів. Перед ними постало питання: лишитися тут і показати, що вони не зневажають сусідів, чи виїхати, щоб жити за своїми звичками та уподобаннями? Вони виїдуть. І, безперечно, почуватимуть себе винними.

Я запитав негритянок, профспілкових активісток Еллу Р. та Анджелу С., якому кварталу вони особисто віддали б перевагу — змішаному чорно-білому чи чорному? Ось відповідь: «За умов свободи вибору — безперечно жили б у «чорному». Бо в нас свої звичаї, свій спосіб життя... Ми краще відчуваємося між своїми. Сегрегація не в тому, що негри живуть серед негрів. А в тому, що вони не мають змоги жити інакше».

Інша розмова: «Наша вулиця — робітнича. Нині тут залишилося тільки п'ять білих родин. Інші виїхали. Коли негри з'явилися у Детройті, буржуазія мала знайти для них місце. Вона сприяла расизмові. Вона домоглася, щоб білі купували квартири за містом. Центр міста ста чорним, це мало свої добрі й погані наслідки. Погано те, що тепер буржуазія не хоче витратити й цента для благоустрою бідаків, білих та чорних, осілих у центрі. А добре, що робітники починають разом боротися за поліпшення умов життя». (Розмова в Детройті).

Таким чином, акценти виявилися зміщеними: «білий» робітник став головною перешкодою для «чорного», а негр певною мірою загрожує «добробуту» білого робітника... В обох випадках виграють хазяї...

Зростає також прірва між білими робітниками (вони відчувають, що їх не розуміють) та інтелігенцією, яка прагне бути прогресивною... До речі, ця прірва існувала не завжди. Десять усередині 30-х років картина була зовсім іншою, але «холодна війна», економічний добробут, консерватизм профспілкових лідерів зробили своє. Інтелігенти переключилися на боротьбу за громадянські права, проти расизму, проти атомної зброї, за мир, проти війни у В'єтнамі. Профспілкове керівництво, за незначними винятками, тримало організований робітничий рух осторонь цих форм боротьби, всіляко розвиваючи уврієризм (протиставлення робітників усім іншим категоріям) та анти-інтелектуалізм. І хоч чимало досліджень, виданих науковцями, могли б бути корисні для безпосередньої діяльності профспілок, вони найчастіше лишаються просто невідомими. Це, безперечно, ще один глухий кут американського суспільства: дві сили, університети та професійні спілки, які вперто ігнорують одна одну...

XVI

Чи консерватори американські робітники? І що таке консерватизм? Бажання зберегти те, що досягнуто з такими муками, такими зусиллями?

Щодо ставлення до існуючої соціальної системи, то тут американські робітники в масі своїй консерватори... Близько двох сторіч минуло від розриву з Англією, й американська буржуазія може вдоволено констатувати: небагато знайдеться між американських громадян тих, хто б ґрунтовно критикував економічну та соціальну систему «вільної ініціативи».

Звичайно, в США існує інтелігенція, студенти, сила куди прогресивніша, ніж робітники — йдеться про велику політику, соціальне забезпечення, освіту, родинну мораль. Але ми шукаємо відповіді на питання: яке місце в загальній ідеологічній схемі США посідають робітники як соціальна група?

Для обґрунтованої відповіді маємо такі об'єктивні дані, як соціологічні дослідження, анкети, аналіз матеріалів виборів. Користуючись ними, слід пам'ятати про американську класифікацію за рівнем прибутку та вельми неточний поділ на «сині комірці», «білі комірці», «робітників фізичної праці», вони щораз заважають досить чіткому визначенню соціальної групи «робітничий клас»...

Ми вже говорили про історичні причини, які призвели до ідеологічної строкатості американського робітничого класу: різноманітність етнічного та соціального походження, прагнення виказати свою лояльність і т. п., а також про релігійний чинник.

У більшості своїй ірландці, поляки, італійці та мексиканці за походженням, американські робітники, чи дуже значна частина їх, належать до католиків. Тривалий час панівні американські кола — протестанти — розглядали римську католицьку церкву як незаконного зайду, небажаного чужинця. Дискримінація іммігрантів за їхнім національним походженням супроводжувалася дискримінацією релігійного характеру. Ще й сьогодні належність до протестантської церкви залишається ознакою соціального походження: пуерторіканець чи мексиканець — протестанти просуваються «нагору» куди швидше, ніж їхні земляки-католики.

Американська католицька ієрархія, сформована в цих умовах, вирізняється своїм консерватизмом — не тільки в релігійному плані, але й у плані політичному. В період маккартизму вона виявила найзапекліший антикомунізм — ніби ще один, додатковий доказ свого вірогідності американській вітчизні. Кардинал Спелман, глава американської церкви, до самої смерті залишався мілітаристом.

XVII

В політичному житті країни американські робітники беруть незначну участь. Жодного чи майже жодного з них немає серед членів дорадчих органів — на федеральному рівні чи в штатах, хіба що, та й то дуже рідко — в місцевих органах.

На найвищому рівні політична діяльність залишається привілеєм великого капіталу. Кандидат до палати представників, до сенату не може бути обраний без підтримки банкірів та промисловців, тим більше — президент Сполучених Штатів.

На місцевому рівні політична діяльність — парафія середніх класів. Роберт Дал вивчав структуру влади в одному з міст північного сходу США, Нью-Хейвені (Коннектикут, 100 000 жителів), сприйнятому ним «як добрий прототип інших міст Сполучених Штатів». Дослідник констатував явище, назване ним «усуненням робітників»: «Хоч робітники — кваліфіковані, спеціалізовані, чорнороби — складають 47 процентів виборців, тільки 19 процентів «лідерів» (середній кадровий склад політичних партій) походять з цих категорій трудящих».

Це недостатнє представництво робітників, на думку Роберта Дала, є

наслідком «їхнього соціального статусу та загальної картини способу життя, пов'язаної з ним».

Брак вільного часу, низький рівень освіти усувають робітників від політичної діяльності. «Спосіб життя» не дає їм змоги бути там, де «робиться політика»... Вони змушені самі відмовитися грати будь-яку роль у цій галузі. Панівна американська ідеологія виключає робітника як такого із сфери політичного життя.

Безперечним є найщільніший зв'язок між рівнем прибутку і участю в політичній діяльності, коли говорити про вибори. Серед американських виборців куди більше людей заможних. Приміром, під час виборів 1970 року проголосували 69,1 процента американців, що належать до «вищого середнього класу», 65,4 процента «білих комірців» та 47 процентів «синіх комірців». Відмінності існують навіть у межах тієї самої категорії: якщо серед кваліфікованих робітників проголосували 54,2 процента, то серед чорноробів — тільки 40 процентів. Те саме, коли йдеться про «білих» і негрів. Тут різниця виборчої активності відбиває середню різницю прибутків між двома категоріями. (Загалом негри, які складають 9,4 процента можливих виборців, дали 1970 року лише 7,6 процента голосів).

Порівняно невисокий рівень участі у виборах значної частини повноправних американських громадян і ясно окреслений характер неучасті серед робітників можна пояснити двома причинами.

Перша — матеріального характеру: зміна місця роботи, зміна місця проживання, невідомо, що від чого залежить. Несталість місця проживання значна. Протягом останнього часу у США щороку реєструється 36 мільйонів переселень. Як відомо, щоб узяти участь у виборах, необхідно певний час жити на тому самому місці. Ця несталість — головним чином, доля некваліфікованих робітників та молоді.

Друга причина — політичного характеру. За кого голосувати? Навіщо? Як висловився один з моїх співбесідників: «Політика — це корупція. Я не займаюся нею». (Розмова у Пітсбургу).

У більшості своїй американські робітники-виборці голосують за кандидата на пост президента від демократичної партії, так само — коли йдеться про сенаторів чи конгресменів. Їх вибір різноманітніший на рівні місцевому, де значно більшу роль відіграють етнічні, релігійні, особисті симпатії та антипатії.

Американська історія, зокрема у 30-і роки — період президентства Франкліна Рузвельта, зробила з демократичної партії партію «маленьких людей», етнічних та релігійних меншостей, негрів та американців мексиканського походження. Великі профспілкові конфедерації — за винятком конфедерації водіїв вантажних машин — проводять кампанію в основному за кандидатів-демократів. Ця кампанія активна. Передвиборна агітація охоплює всі профспілкові осередки. Плакати, гасла, портрети кандидатів, їхні виступи, зустрічі з виборцями... 1970 року така кампанія коштувала робітничим профспілком 4 мільйони доларів. У США демократична партія виступає як партія робітників.

Якщо голосувати за демократів в умовах США найпрогресивніше з можливих рішень, то слід визнати, що група «робітники фізичної праці» за сталістю свого вибору становить головну силу серед «лівих». Коли співставити наслідки голосування, виявиться, що робітники — члени профспілки «передовіші», ніж їхні колеги — не члени профспілки, і дуже випереджають увесь загал американських виборців.

Щоб заперечити прогресивність позиції американських робітників, необхідно було б довести, що весь загал студентів та інтелігенції займає передовішу позицію. Причому не з якогось окремого питання чи проблеми, але щодо всієї американської політики. Можна припустити, наприклад, що студенти гостріше відчували війну у В'єтнамі, і ця війна загрожувала безпосередньо кожному з них, ніж робітники (а це ще треба довести!). Але і в такому разі позицію студентів слід порівнювати з позицією виключно молодих робітників, бо ті живуть під тією самою загрозою мобілізації... І немає жодних доказів, що таке порівняння буде не на користь молодих робітників.

Залишається ще значна частина американських робітників-виборців з тих, хто не голосує за кандидата, висунутого демократичною партією. Ця частина досягає за певних обставин 50 процентів. Аналіз показує, що це переважно робітники сільського походження та «декласовані». «Традиційне голосування» (родина здавна голосує за демократів чи республіканців) ще дуже поширене в США (65—70 процентів виборців). Серед прихильників республіканців зустрічаємо також високооплачуваних робітників з найпрогресивніших з технічного погляду галузей промисловості... Вже говорилося про те, як соціальні переваги, пов'язані зі стажем роботи на підприємстві, породжують чи можуть породити певну косність, консерватизм.

Те, що вірні прихильники демократів 1956 року віддали свої голоси генералові Ейзенхауеру, можна пояснити особистим авторитетом генерала, головнокомандувача військ союзників під час другої світової війни. Він поклав край конфлікту, за який не ніс безпосередньої політичної відповідальності (війна в Кореї), і пішов на переговори з СРСР з метою послаблення міжнародної напруженості.

Природа успіху Джорджа Уоллеса (1968 рік) інша. Йдеться про відвертий вияв расизму, тенденцію до фашизації певної частини американської громадської думки: 20 процентів виборців на селі, 15 процентів «робітників фізичної праці», 12 процентів «білих комірців» і 10 процентів «ділових людей та інтелігенції» підтримали цю орієнтацію. «За» Уоллеса були, головним чином, прихильники сегрегації.

Ця тенденція до фашизації існує. І не тільки під машкарою расизму, але також — популізму (народництво), увіріризму. Тактика Уоллеса полягала саме в тому, щоб протиставити інтереси політичної «аристократії» — демократів чи республіканців, байдуже — і турботи людини вулиці, занедбаной всіма. Ставкою Уоллеса було невдоволення, роздратування «маленьких людей», «маленьких білих», зляканих «наступом» негрів... Джордж Уоллес не ставив під сумнів соціальної системи США, аж ніяк...

XVIII

Політична система США дає незначні можливості вибору. Чітку демаркаційну лінію між ідеологією та практикою демократів і республіканців провести важко. Республіканська партія вважається швидше партією порядку, демократична — партією руху. Перша наголошує на такій «американській цінності», як «успіх», друга віддає перевагу «рівності». Саме демократи втягли США у вир «холодної війни», розв'язали війну в Кореї, а обранець республіканців Ейзенхауер взявся

покласти цій війні край... На совісті демократичної партії — 500 000 молодих американців, відправлених воювати до В'єтнаму, а президенту-республіканцю (Ніксону) випало повертати їх додому... Врешті-решт усі вчинки обранців тієї чи іншої партії обумовлені інтересами «великого капіталу» залежно від внутрішньої й зовнішньої кон'юнктури.

Характерна риса США — персоналізація політики. «Що ви вважаєте ліпшим: голосувати за людину чи за партію?» — питав Інститут Геллапа в одній з анкет (1968 рік). 84 проценти опитуваних висловилися за людину. Виборець частіше голосує за слова, стиль, так би мовити, ніж за програму. Боб виявляється красномовнішим, ніж Едвард, Дік перемагає Джорджа. Проте і Боб, і Едвард, і Дік, і Джордж — тільки тимчасові виконавці справжньої влади, влади «великого капіталу»...

Політична організація й традиція перетворили американську виборчу систему на вершну з двома виходами: «Ви незадоволені президентом-республіканцем? Обирайте демократа! Вас не задовольняє демократ? Голосуйте за республіканця!»

Той, хто сподівається залишитися поза вершею, щоб спостерігати й критикувати, дуже швидко потрапляє до пастки. «Критиків» негайно прибирає до рук одна з двох партій. Коли біля керма стоять демократи, це — республіканці, коли республіканці у вигравшій, функції законної опозиції виконують демократи. Причому успіх суперника анітрохи не засмучує керівників тієї чи іншої партії. Чи не існує між ними принципової домовленості щодо недоторканості названої політичної та соціальної системи?

Система чергування двох традиційних партій біля керма влади сприяє пом'якшенню невдоволення і заважає виникненню справжньої опозиції. Будь-яка «третя» партія у США не може розраховувати на успіх: чинне виборче законодавство практично виключає виникнення політичної сили, що загрожувала б інтересам панівної ідеології.

Отож політична й виборча діяльність переплітаються. Виборець майже напевне віддасть перевагу кандидату традиційної партії, не бажаючи влучити «у молоко» в разі голосування за кандидата партії, чії перспективи невизначені.

Що ж до горезвісної «свободи слова» — публікація матеріалів про звірства американців у В'єтнамі чи про «таємниці Пентагону» — навіть ці краплі правди серед океану брехні можливі лише тому, лише доти, доки в Сполучених Штатах не існує організованої політичної сили, здатної перетворити критику політики на критику системи. «У США можна говорити все. Прикро тільки, що на це ніхто не зважає» — ця думка дуже точно відбиває стан справ. Кожна з панівних партій, перебуваючи по черзі в опозиції, заявляє про свій намір позбавити країну болячок: йдеться, звісно, лише про вигойні болячки; будь-які інші, глибше заховані, лікування яких потребувало б, можливо, хірургічного втручання, просто відкидаються. Про ці «інші болячки» говорити вголос суворо заборонено, вони — об'єкт найпильнішої американської цензури...

Коли вірно, що економічний розвиток США, умови, в яких вони формувалися, призвели до «одноманітності» думок, їх «відповідності» панівній ідеології, справедливо також і те, що американський панівний клас ніколи не покладався цілком на історію, не пускав справу на

самоплив. У всі часи непокірні, які опиралися «відповідності», ставали жертвами переслідувань, репресій. Можновладці пильнували, щоб соціалістична свідомість із сфери теорії не перекинулася у практику, вдихнувши нове життя в економічну боротьбу американських робітників проти об'єднання хазяїв.

Перші кроки соціалістичних ідей на американській землі обіцяли багато. «Америка спершу була обітованою землею для утопістів усіх гатунків. Пізніше сюди іммігрували ветерани Комуністичної ліги 1848 року, Першого інтернаціоналу, бійці Паризької комуни, що залишилися живими.

Вплив був двоїстий: з одного боку діяли марксисты, друзі й соратники Маркса та Енгельса, з другого — їхні ідейні супротивники, які прагнули взяти реванш за поразку в Європі (йдеться про поразку на ідеологічному фронті), анархісти, соціал-реформісти, послідовники Лассалля та інші... Всі вони шукали зв'язків з профспілками, які дедали міцніли.

Пізніше, на початку ХХ сторіччя, коли соціалісти досягли деякого впливу, переважила така думка: щоб діяти незалежно в політичній галузі, прогресивні члени профспілок мають вийти з профспілкових організацій, керованих «консерваторами», і створити свої власні організації. Це відштовхнуло від «прогресистів» величезну масу трудящих, завдавши відчутної шкоди поширенню соціалістичних ідей.

У сфері політичній ця тенденція виявилася або у відмові від будь-якої політичної діяльності, або в безнадійних спробах створити «треті партії», не маючи реальної опори в масах. Усе це до деякої міри пояснює, чому так повільно утверджувалася тут класова свідомість». (Розмова з Джорджем Моррісом).

Російська революція 1917 року, революційне піднесення в Європі після першої світової війни знайшли широкий відгук серед іммігрантів і посилаючому налякали американську буржуазію. До того часу антикапіталістичні виступи не вважалися незаконними. Арешти були пов'язані, як правило, із застосуванням сили і рідко зачіпали учасників руху соціалістичного характеру. Починаючи з 1917 року, становище змінилось: належність до організації соціалістичного характеру стала підставою для арешту. За два роки (1917—1919) сотні чоловіків та жінок були заарештовані на підставі закону про шпигунство, хоча жоден з них не був причетний до подібних дій.

Далі було прийнято закон про висилку всіх чужоземців, запідозрених у розповсюдженні революційних ідей. ФБР створило спеціальну комісію для боротьби з «радикалами». 7 листопада 1919 року проведено перший «рейд проти червоних», тобто проти робітників російського походження, які вітали Жовтневу революцію. 21 грудня на військовому кораблі до Росії було відправлено 241 іммігранта. 27 грудня заарештували десять тисяч американських «радикалів» — комуністів і не комуністів. «Хребет американського радикального руху зламано», доповідав тоді глава ФБР.

Поєднуючи репресії та корупцію з тактикою проникнення, панівний клас усіляко перешкоджає діяльності компартії. 1944 року партію було перейменовано на Комуністичну політичну асоціацію. Серед членів партії — робітників — всіляко поширюється й підтримується ідея про припинення класової боротьби всередині країни та за її межами. Реальна підстава: співробітництво США та СРСР у роки другої світової війни...

Відроджена 13 лютого 1946 року, комуністична партія негайно підпала під дію закону Тафта-Хартлі, який усував комуністів від профспілкової діяльності. Потім власті проголосили партію «чужоземною» організацією. Комісія по розслідуванню антиамериканської діяльності, очолювана сенатором Маккарті, зареєструвала як «підривні» 608 громадських організацій. Тисячі працівників, активістів профспілок, звільнено як «не-лояльних».

1953 рік ознаменувався стратою Етель та Юлуса Розенбергів, безпідставно обвинувачених у шпигунстві на користь СРСР. Ця страта продовжила чорний список урядових репресій, спрямованих на те, щоб утвердити «американський спосіб життя» і залякати надто непокірних. Зауважимо, що, за незначним винятком, жертвами «системи» протягом усієї історії її існування були представники національних меншостей: десятеро шахтарів-ірландців, страчених 1877 року, Джо Хілл — швед (1917 рік), Сакко й Ванцетті — італійці (1925 рік)...

Від 1948 до 1956 року було заарештовано 150 керівників національних та місцевих організацій комуністичної партії. Деякі залишалися у в'язниці від двох до восьми років. Ув'язнений президент Комуністичної партії США Генрі Уїнстон утратив зір.

Відокремивши комуністів од робітничого класу на підприємствах і поза ними, панівний американський клас тим самим усунув людей, котрі могли б, як говорив Ленін, пробудити в робітників свідомість непримиренності своїх інтересів з усім існуючим політичним та соціальним порядком.

В арсеналі Федерального бюро розслідувань є й така зброя: поширення чуток, ніби значна кількість комуністів (15 процентів) — агенти ФБР. Мета зрозуміла: залякати. Партія всіма можливими засобами спростовує ці чутки.

З міркувань безпеки справжню кількість членів партії доводиться зберігати в таємниці, найчастіше називають цифри 20—25 тисяч чоловік... Цікаво, що, крім центральних партійних видань, комуністи — представники національних меншостей — видають газети й журнали рідною мовою. Італійською, угорською, російською, українською, ідіш — у Нью-Йорку; литовською, словацькою — в Чикаго, польською — в Детройті.

XIX

Однак усе сказане не означає, ніби життя стоїть на місці. Що ж змінюється в США? Які історичні чинники та рушійні сили цих змін?

Перше. Змінюється населення Сполучених Штатів. Якщо США і надалі «ввозитимуть» щороку від 400 до 450 тисяч іммігрантів (з одного боку, це — працівники розумової праці, зокрема з неєвропейських англomовних країн — Індії, Пакистану, Таїланду, — які допомагають об'єднанню хазяїв регулювати ціни на ринку праці американських інженерів і техніків; з другого боку — робоча сила, професійно й політично «необроблена», вихідці з найвідсталіших районів Європи — Сіцилії, Греції, Португалії — та Латинської Америки), то процент громадян США, які народилися за кордоном чи від батьків-іноземців, і надалі зменшуватиметься. 1940 року цей процент досягав цифри 25, 1970 року — впав до 15. Коли вважати, що з появою третього покоління

іммігрант остаточно інтегрувався в обраній країні, то «націоналізація» американського населення — на шляху до завершення. Друге. Негритянське населення США, влившись у сферу промисловості, міське життя, стало їх невід'ємною складовою. Ще дискримінованою, гнобленою, погано забезпеченою, але вже — невід'ємною. Кількість негрів серед «білих комірців» зросла з 12,8 процента у 1957 році до 27,9 процента у 1970-му. Кількість «синіх комірців» лишилася та сама: 42 проценти. Поменшало негрів серед сільськогосподарських робітників та хатньої обслуги — 10 процентів у 1970 році замість 23,2 процента в 1957-му.

Наслідки двоякі. З одного боку, негри успішно конкурують з «білими» на ринку праці, особливо на нижчому рівні. Прагнення негрів стати кваліфікованими робітниками і навіть майстрами «маленькі білі» подекуди сприймають як загрозу своєму добробуту. Звідси — нове напруження в стосунках.

Другий наслідок прямо протилежний першому. Працюючи поряд — у конторі чи на монтажі, — білий і чорний робітники проймаються взаємною симпатією, народжується солідарність: «Я докер, мені 27 років. У пакгаузі, де я працюю, третина робітників «білі», третина «чорні», третина «чіканос» (американці мексиканського походження). Безпосередньо зі мною працюють 17 білих. Чимало з них недавно перебралися з Півдня і просто нашпиговані расистськими забобонами. Минулого тижня ми обирали голову профспілки. Було два кандидати: білий і молодий негр. Промова білого була холодна, офіційна. А негр говорив гаряче, по-бойовому.

Після зборів ми повернулися до себе. Багато сперечалися. І все ж вирішили голосувати за негра, сподіваючись, що він краще захищатиме наші інтереси». (Розмова у Сан-Франціско).

Американський панівний клас ще не відмовився від наміру втихомирити негрів з найменшими втратами для себе.

Сьогодні гостя Сполучених Штатів вражає не стільки сегрегація (вона очевидна — робота, житло, навчання), скільки побоювання значної частини білих американців мати славу расистів. У ресторанах Мемфіса білі офіціантки обслуговують відвідувачів-негрів. На вулиці юнаки-негри обнімають білявих дівчат... Кожен оглядається довкола, атмосфера напружена... Але кожен мовчить. Щирість чи штучність?

«Проникнення» негрів у кіно та на телебачення веде до зміни традиційного уявлення про негра, нездатного до інтелектуальної діяльності. Негр на екрані змінив амплуа: тепер це вже не обслуга спальних вагонів, офіціант, годівниця, майстер гри на банджо, а детектив, високопоставлений чиновник, інтелігентна секретарка...

Все це не може не мати наслідків — ані для молодих негрів, ані для молодих білих. Активна присутність негрів — нова складова американського життя.

Третій історичний чинник змін: ліквідація внутрішніх кордонів, що призводить до усвідомлення все більшим числом американців загальнонаціонального масштабу проблем, висунутих для розв'язання. Все більше й більше трудящих, зокрема молодих робітників, молодих науковців, мандрують Сполученими Штатами в пошуках роботи. Вже згадуваний факт: 36 мільйонів американців щороку змінюють адресу. 1970 року 7 мільйонів з них змінили штат. Одні штати заселяються щільніше, інші — безлюдніють... Наслідок цієї міграції — розширення економічних

і соціальних вимог трудящих, заклик до втручання федерального уряду в законодавчі справи штатів.

Остаточне завершення процесу формування Сполучених Штатів як нації, врешті-решт, поставить на порядок денний активну класову боротьбу, що її досі американському панівному класу вдалося приховувати, вміло маневрувати.

Вже говорилося про те, що однією з причин успішного «замазування» соціальних суперечностей у США було майже безперервне піднесення американської економіки після другої світової війни — аж до 1965 року. Американські монополії могли водночас нести військові витрати, відстоюючи своє панування в світовій економіці, і мінімально задовольняти вимоги робітничих профспілок.

Посилення економічної могутності соціалістичних країн — насамперед, СРСР — і політичний вплив, забезпечуваний цим посиленням, стрибок японської економіки, зростання потенціалу країн Західної Європи — все це змінило ситуацію.

Щоб утриматися, вистояти в міжнародній економічній боротьбі, монополії мали привести в дію резервні механізми державного апарату. Йдеться, зокрема, про «контроль над заробітками й цінами»... Практично цей «контроль» спрямований, у першу чергу, на обмеження прав наймогутніших профспілок, що мають вплив не тільки на своїх підприємствах. Перекреслюється найважливіше завоювання трудящих тридцятих років: система переговорів з підприємцями про умови праці. Урядовий контроль над зростанням платні робить будь-які переговори безпредметними...

Нарешті «нова економічна політика» США геть руйнує ілюзію, так глибоко прищеплювану і таку любу американцям, ніби американський уряд — природний захисник інтересів кожного. Робітники занепокоїлися. Наймолодші негайно відчули загрозу своїй вимозі, своєму гаслу: «А тепер — про гроші!» Тривога охопила і не робітничі прошарки: виявляється, сьогодні можна бути інженером і безробітним водночас. «Десять років тому ми були певні, що тут, у США, є місце для кожного. І що кожен був на своєму місці. Пробудження було тяжким». (Розмова в Нью-Йорку).

Протягом тридцяти років Інститут Геллапа запитує американця: «Ким ви вважаєте себе — демократом, республіканцем чи незалежним?» Процент тих, хто не зараховує себе до жодної з двох панівних партій, неухильно зростає: 20 процентів проголосили себе «незалежними» 1940 року, 22 проценти — 1950-го, 23 проценти — 1960-го, 26 процентів — 1970-го, 28 процентів — 1971-го. Цього ж таки року 33 проценти «робітників фізичної праці» назвалися «незалежними».

Чи можна на підставі цих даних передбачити створення третьої партії народного характеру? Важко сказати...

Робітничий клас, виключений до сьогодні з політичного життя, повинен насамперед навчитися політики, повинен ще й ще експериментувати, перш ніж переважна частина американського народу відмовиться увійти до верші, наставляваної по черзі демократами й республіканцями...

У кожному разі ідеологи «вільної ініціативи» напевне помиляються, говорючи, що для США — класова боротьба пройдений етап...

*З французької переклала
Ярослава СОБКО.*

Соціально-політичні перетворення останніх десятиріч змінюють суспільну структуру арабських країн. Сьогодні єгипетські дівчата поряд з юнаками беруть активну участь у суспільному житті АРЕ.

СИЛЬНІШЕ ЗА СМЕРТЬ

Лист цей був з Росток, з Німецької Демократичної Республіки. Валентина Петрівна Самойлова, учасниця Великої Вітчизняної війни, нині працівниця однієї з дитячих поліклінік Києва, прочитала на конверті ім'я відправника — Альфред Вебер. Вебер?.. Вона ще раз перебрала в пам'яті події свого нелегкого і неспокійного життя. Ні, це ім'я Валентина Петрівна чує вперше.

Але коли почала читати листа, її охопило глибоке хвилювання. Невідомий чоловік з дивною обізнаністю писав про такі події її власного життя, про таке важливе, назавжди закарбоване в пам'яті, чого вона ніколи не зможе, не має права забувати...

1941 рік. Передвоєнний Київ. Щойно закінчено навчання в медичному училищі, попереду — давно омріяна робота, думки про дальше навчання. І раптом — війна, що так нагло увірвалася в життя радянських людей.

Валентина Петрівна опинилася там, куди покликав її патріотичний обов'язок, обов'язок медичного працівника. Шляхи війни привели її в окопи Сталінграда, де вона, тяжко поранена, потрапила в полон. Потім табір в Дарниці, участь у підпільній організації в'язнів, а далі — фашистська катівня, сумно відомий жіночий концтабір Равенсбрюк.

132 тисячі жінок з багатьох країн Європи знемагали тут за колючим дротом, 92 тисячі з них не вийшли звідти. Радянські полонянки, німецькі комуністки, югославські партизанки, французьки з

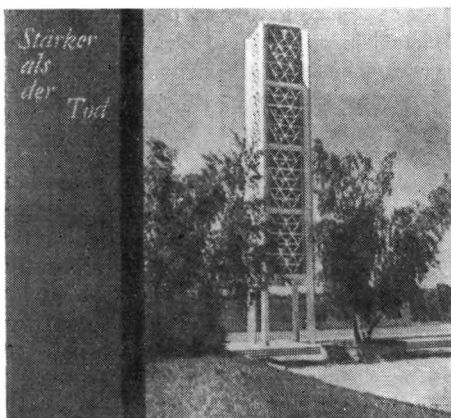
руху Опору, жінки з Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Бельгії, Голландії...

Тут, у Равенсбрюку, разом із Валентиною Петрівною Самойловою були також полонені лікарки з України Людмила Аркадіївна Гаєвська, Тамара Іванівна Чаяло та Лідія Миколаївна Панфілова, дівчина з Тбілісі Кето Хомерікі. Була і партизанська зв'язкова Галина Степанівна Бушуєва-Забродська з Херсона, схоплена гітлерівцями під час облави. Була ще одна партизанська зв'язкова і дочка партизанів Валентина Степанівна Гунченко з Києва. Були інші мужні радянські жінки. І саме навколо них і згуртувалися ті німки й угорки, бельгійки й чешки, які не скорилися гітлерівцям, які й тут, за колючим дротом, відчували себе бійцями і продовжували боротьбу проти фашизму.

Надійшов серпень 1943 року. Велику групу ув'язнених жінок терміново відправили з Равенсбрюка до містечка Барт, поблизу Росток, на півночі Німеччини. Тут було створено новий концтабір, один з тих, що дістали назву «знищення працею». Перш ніж знищити в'язнів фізично, гітлерівці вирішили висмоктати з них усі сили, примусивши «повністю випрацюватися на рейх».

Серед архівних матеріалів тих років збереглася спеціальна директива рейхсфюрера СС, одного з головних гітлерівських злочинців—Гіммлера. В ній зазначається, що на пропозицію великих воєнних концернів — «Хейнкель», «Мессершмітт», «Юнкерс» та інших—створю-

Обкладинка книги «Сильніше за смерть».

ються спеціальні табори або відділення існуючих, де будуть обладнані цехи, в яких працюватимуть в'язні.

Керівництво СС уклало відповідну угоду з концернами. За кожного в'язня останні мали сплатити до каси Гімлера від 4 до 6 марок за робочий день. Хейнкелі, Мессершмітти та інші військові промисловці гадали, що непогано зароблятимуть на каторжній праці в'язнів. Крім того, в такий спосіб вдалося б розв'язати пекучу для Німеччини тих років проблему робочої сили. Клопоти ж з в'язнями, які «повністю випрацюються», есесівці брали на себе. В цьому їм мали «допомогти» газові камери й крематорії...

Концерн «Хейнкель» створив у районі Ростока близько 40 своїх виробничих баз. На них працювало до 20 тисяч людей, переважно в'язні з концтаборів. Найбільшою базою був табір Барт, розташований на території колишнього військового аеродрому. Ангари правили за цехи, а в казармах та підсобних приміщеннях розмістили в'язнів. Їх було тут близько п'яти тисяч. Разом з іншими гітлерівці пригнали сюди й Самойлову з подругами. Але тут сталося щось незбагненне для фашистів: радянські жінки, голодні й виснажені, але не зламані, рішуче відмовилися працювати. Їхній приклад наслідували й жінки інших національностей. Тоді есесівці вирішили

заякати їх. Вони вишикували ув'язнених, вибрали кількох югославок і нацькували на них спеціально видресированих собак-вівчарок. Решті наказали роздягтися, облили крижаною водою й відшмагали нагаями. Не всім пощастило пережити ці катування...

В'язні іноді змінювали свою тактику. Вони погоджувалися працювати в цехах, але лише для того, щоб шкодити гітлерівцям, чинити акти саботажу. Дехто з німців-майстрів свідомо — в'язні були певні того — робив вигляд, ніби нічого не помічає. Невидимі нитки простягнулися від цих німецьких антифашистів до радянських людей.

Та що ближче наближалася війна до Німеччини, то безнадійнішим робилося становище фашистського рейху і тим більше лютували гітлерівці. В'язнів знищували при найменшій підозрі. Все частіше з табору Барт вирушали «транспорти смерті». А в квітні 1945 року німці почали повну евакуацію табору до міста Рибніца.

Десь недалеко гриміла війна, наближалися війська Радянської Армії. Есесівки-наглядачки поспішно перевдягалися в цивільний одяг й одна по одній зникали, а коли вся табірна охорона розбіглася, в'язні опинилися під владою роти фанатичних молодиків з «Гітлерюгенду». Командир роти обер-лейтенант Бремер наказав вивести всіх, у тому числі й жінок, на міський плац і розстріляти. Але в справу втрутилися рибницькі робітники, очолювані підпільниками-антифашистами. Вони перешкодили кривавій розправі.

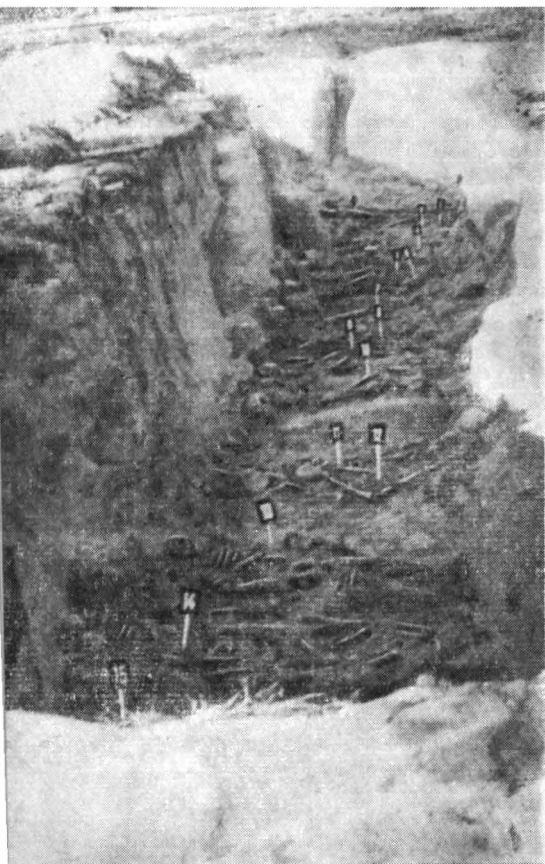
Історія зберегла для нас ім'я того німця-антифашиста, який першим кинувся на Бремера і видер з його рук автомат. Це послужило сигналом, за яким й інші німці пішли на гітлерівських молодиків. Цей чоловік, рибницький робітник Франц Баумгаммер, за кілька годин після цього радісно зустрів перший радянський танк. То був кінець кривавого страхіття, то було визволення.

І тут знову постає питання, з якого ми почали нашу розповідь. Яке ж від-

ношення до всього цього має Альфред Вебер? Що привело його до Валентини Петрівни Самойлової, до її бойових подруг?

Старий комуніст, член КПН з 1923 року, Альфред Вебер став однією з перших жертв гітлерівського терору. 1933 року, коли фашисти захопили владу, Вебер змушений був перейти на нелегальне становище. Він вів активну підпільну боротьбу, але скоро гестапівці вистежили його й засудили до 10-річного ув'язнення. У концтаборі Бухенвальд Вебер увійшов до підпільного інтернаціонального комітету, брав участь у підготовці збройного повстання. Наприкінці 1943 року його випустили на волю. Це був підступний прийом, до якого тоді вдавалися фашисти. Вони стежили за кожним звільненим з концтабору, гадаючи в такий спосіб потрапити на слід підпільників і викрити явки. Через деякий час звільнених в'язнів знову звинувачували в «державній зраді» й кидали за ґрати.

Місце поблизу табору Барт, де були поховані вбиті гітлерівцями в'язні.

Але Альфред Вебер був досвідченим підпільником і зміг уникнути гестапівських шпиків. Півтора року, до самого розгрому Гітлера, він вів активну підпільну роботу.

У травні 1945 року, Альфред Вебер, один з тих, кого тоді в Німеччині називали «активістами першої години», почав працювати в органах німецького демократичного самоврядування. Незабаром його призначають до однієї із створених тоді комісій по розслідуванню гітлерівських злочинів, яка й привела Вебера до колишнього концтабору Барт. Він уважно вивчав гестапівські й есесівські архіви, розшукував колишніх в'язнів та людей, обізнаних з діяльністю таборів. До того ж скоро з'ясувалося, що, крім архівів, існує ще один літопис подій тих страшних років.

Серед табірної обслуги були й люди з числа самих в'язнів. Звісно, серед них траплялися й зрадники, й шкурники, які, рятуючи власне життя, прислужували гітлерівцям. Але були й такі, що намагалися допомогти своїм ув'язненим товаришам, зробити свій внесок у справу розгрому фашизму. Двоє таких людей з табірної обслуги Барта вирішили вести таємний літопис подій. Один з них був голландський антифашист Віллем Ла Рой, він працював писарем у канцелярії; другий — лікар з Чехословаччини Рудольф Стейскал, що працював у табірному лазареті.

Віллем Ла Рой вів докладний щоденник, занотовуючи все — події й факти, імена в'язнів та імена есесівських наглядачів, відомості про надходження й відправку транспортів з людьми. Рудольф Стейскал складав точні списки тих, хто вмирав чи був убитий охороною, тих, кого відправляли до газових камер. Можна собі уявити, якому ризику піддавали себе обидва — і Віллем Ла Рой, і Рудольф Стейскал. А робили вони це для того, щоб зберегти для наступних поколінь імена жертв фашизму і героїв антифашистської боротьби, щоб покликати до відповідальності гітлерівських злочинців.

Крок за кроком Альфред Вебер відтворював страшну картину табірної

життя. Ознайомився, він і з матеріалами Віллема Ла Роя і Рудольфа Стейскала. До речі, на батьківщині Стейскала, в місті Чеське-Будеювіце створено музей антифашистської боротьби. Окремим розділом у ньому представлено матеріали про концтабір Барт. Розшукуючи колишніх в'язнів, Вебер дістав адреси Самойлової, Бушуєвої-Забродської, і полетіли листи в Київ, в Ленінград, в Дніпропетровськ, у Тбілісі, в Яготин. А згодом і сам Альфред Вебер приїхав до СРСР.

1970 року в Ростокському видавництві вийшла друком брошура «Сильніше за смерть», в ній Вебер розповів про концтабір Барт та мужність його в'язнів.

А Самойлова, Бушуєва-Забродська та їхні подруги стали в мирний час людьми найгуманніших професій. Лікар В. П. Самойлова виховала хороших дітей. Її нагороджено знаком «Відмінник охорони здоров'я», вона веде активну громадську роботу. Слухаєш її розповідь і розумієш, як часто звичайне й буденне в житті радянської людини переплітається із справді героїчним. Це можна сказати і про Г. С. Бушуєву-Забродську, яка вчителює в Ленінграді, і про лікарку з Яготи Т. І. Чаяло, й про її дніпропетровських колег Л. А. Гавєську та Л. М. Панфілову.

Влітку минулого року в Брюсселі зібралися представники антифашистських організацій з різних країн Європи, колишні бійці руху Опору, колишні в'язні концтаборів. Вони застерігали від небезпеки відродження фашизму. Адже ідейні спадкоємці Гітлера виринають то в образі західнонімецьких неонацистів, то італійських неофашистів із «Соціального руху», то англійських прихильників Мослі, то американських мінітменів. Треба пам'ятати про цю небезпеку і часно давати їй відсіч.

Заради цього колишні полонянки табору Барт підтримують одна з одною тісні дружні зв'язки, не втрачають контактів і з колишніми учасницями інтернаціональної групи з табору Равенсбрюк. Керівниця цієї групи Еріка Бухман (вона після війни жила в Берліні й померла в 1972 році) листувалася з Са-

Автор книги «Сильніше за смерть» Альфред Вебер (третій зліва) і колишній в'язень табору Барт Г. С. Бушуєва-Забродська (друга справа) біля пам'ятника в'язням Бухенвальду.

мойловою та її подругами. До Києва приїздили колишні в'язні Равенсбрюка Шарлотта Мюллер і Гелена Гейм, яка очолює тепер меморіальний музей на місці цього табору. Приїздила і дочка вождя німецького робітничого класу Ірма Тельман, що разом із матір'ю Розою Тельман була кинута до цієї гітлерівської катівні.

Коли ми тепер говоримо про Альфреда Вебера, про антифашистів, яких здружили роки перебування в Барті чи Равенсбрюку, роки спільної боротьби, то хочемо підкреслити силу пролетарського інтернаціоналізму людей, які не навидять фашизм і знають ціну миру. Ця дружба є пересторогою тим, хто волів би повторити минуле, хто виношує плани про нову війну і нові газові камери.

Яків ВАЛАХ.

Шлях з ізоляції

Проблеми жіночої емансипації в арабських країнах

Зміни в суспільному становищі жінок стали переконливим наслідком революційних перетворень у житті арабських народів. Емансипація жінок проникає в усі сфери суспільства, зачіпає всі класи й верстви, всі вікові й фахові групи та суспільні формації від сім'ї й сільської общини до державних інституцій.

Деякі вчені й публіцисти намагаються створити враження, ніби проблема емансипації в країнах арабського Сходу пов'язана лише з релігійними догмами. Вони твердять, ніби релігія несе єдину • відповідальність за безправне становище мусульманок: мовляв, звільнити жінку можна лише ліквідувавши іслам та його вплив на суспільне життя.

Таке пояснення залишає осторонь саму суть пробле-

ми та її вирішення. Хоча іслам і його приписи й «санкціонували» безправне становище жінки, самі вони теж були продуктом суспільного ладу, що сприяв гнобленню жінки. І саме йому жіноче питання стоїть у першому ряду соціальних проблем. В усіх арабських країнах сьогодні воно є складовою загальної емансипації століттями визискуваних, кинутих у морок і безправ'я народних мас, насамперед — селян та міської бідноти. В країнах, що стали на некапіталістичний шлях розвитку — Єгипті, Сирії, Алжирі, Іраку чи Народно-Демократичній Республіці Йемен, — вимоги жіночої рівноправності є невід'ємною частиною загальної програми національно-революційних сил. Вони закріплені державними законами

та практикою. У деяких країнах з капіталістичною орієнтацією, як наприклад Лівані чи Тунісі, під тиском прогресивних сил та масових жіночих організацій також здійснюються успішні заходи по юридичному оформленню рівних прав жінок з чоловіками. І лише в країнах з відсталими феодальними режими Аравійського півострова жінки й до сьогодні живуть за законами середньовіччя.

У розвинутих арабських країнах існують нині численні об'єктивні й суб'єктивні фактори, що сприяють емансипації жінок та змінам у сімейному законодавстві. Найважливіші з них — швидка індустріалізація й утворення жіночого прошарку серед промислових робітників; зростаюча роль жінки в розвитку науки, культури, охорони здоров'я й громадському житті; зміни на селі. Серед населення арабських країн великого поширення набуває розуміння того, що життя в новому суспільстві соціальної справедливості й національного розквіту вимагає нових взаємин у сім'ї між чоловіком і жінкою. Все частіше жінки залишають домашнє господарство і йдуть працювати. Арабський жіночий рух зламав одвічні соціальні перепони. З жінок середнього прошарку вони все частіше перетворюються на робітницю, а подекуди і на селянок.

Завдяки наполегливій боротьбі жіночих організацій поступово зникають гареми та паранджі. У великих містах, таких як Каїр, Александрія, Туніс, Дамаск,

Багдад, паранджі майже не побачиш, а кількість полігамних шлюбів у прогресивних країнах не досягає й 5 процентів. Хоча ще й досі полігамія в усіх арабських країнах, крім Тунісу, сприймається як законна форма подружнього життя.

Утворення прошарку жінок-робітниць і службовців змінює не лише суспільну роль мусульманок та їхні соціальні й родинні відносини, але й підвищує культурний рівень, виховує в них почуття власної гідності. Ці жінки розірвали свою сімейну ізольованість, змоглися економічної незалежності й прискорюють свій інтелектуальний розвиток. Отже, соціальна незалежність, освіта й особиста свобода жінки є водночас передумовою, рушійною силою та наслідком її економічної активності.

Сучасний стан спеціалізації арабських жінок (менше 10 процентів жіночого населення мають певний фах), на перший погляд, лишається незадовільним. Однак він свідчить про значний прогрес: адже ще кілька років тому оплачувана робота жінки поза домом була заборонена в усіх арабських країнах. Ще й нині, коли чоловік дозволяє своїй дружині чи дочці працювати десь за гроші, це сприймається багатьма як ознака злиднів.

Жіночий пролетаріат в арабських країнах складається переважно з дівчат та молодих бездітних жінок віком од 15 до 24 років. Значна частина з них не має кваліфікації й мусить виконувати низькооплачувану ро-

Почуття гідності виразно підкреслене в портреті Шірін, створеному іракською художницею Назіха Салім.

боту; працюють жінки, головним чином, у текстильній, швейній, харчовій та деяких інших галузях легкої промисловості.

Останніми роками бурхливих темпів набуло якісне та кількісне піднесення освітньої справи. Особливо варте уваги те, що — при дуже різних умовах в окремих країнах — загальна кількість учнів на всіх щаблях освіти скрізь зростає, а серед жінок цей приріст значно вищий, ніж серед чоловіків. Так, у 1953/54 учбовому році в початкових школах Єгипту навчалася

526 110 дівчат, а у 1968/69 їх було вже 1 361 117. Якщо 1954 року середню школу закінчили 72 589 учениць, то в 1969 — 246 783. Аналогічна картина спостерігається і в інших арабських країнах.

Про те, як багато треба зробити в галузі народної освіти, свідчать дані ЮНЕСКО. В 1966 році процент неписьменних серед чоловіків у Сирії, наприклад, становив 41,3, а серед жінок — 80,7, в Єгипті — 56,5 серед чоловіків, 83,5 — серед жінок; у Лівії й Марокко цей процент ще вищий. Ці цифри свідчать про

те, що неписьменність в арабському світі зачіпає насамперед жінок.

До об'єктивних і суб'єктивних факторів, що уповільнюють процес емансипації мусульманок, слід віднести вікові приписи, звичаї, заобони та численні суспільні перешкоди. Східна сім'я, як жоден інший соціальний інститут, є особливо ретельним охоронцем застарілих традицій. Тісно пов'язана з вірою та релігійними законами, сім'я протягом століть до певної міри захищала особистість від руйнівного впливу феодального та капіталістичного ладу, а також від колоніального панування. Політиці гноблення своїх та чужоземних визискувачів протистояла солідарність общини чи роду, що часто об'єднував три, а то й більше поколінь.

Але в той же час сім'я підтримувала й застарілі форми відносин, зокрема, позбавляла дівчину права голосу при виборі партнера та при підписанні шлюбного контракту. Такі традиції, як ранні шлюби, викуп за наречену, домашня ізоляція жінки, велика кількість дітей і виняткове право чоловіка на розлучення також не сприяють розкріпаченню арабської жінки.

І, нарешті, суспільні перешкоди в деяких арабських країнах на шляху до здійснення фактичної рівноправ-

ності, як наприклад безробіття, перевага чоловічої робочої сили, різниця в оплаті чоловіків і жінок при виконанні однакової роботи, відсутність дитсадків і т. п.

Вищеперелічені причини гальмують процес емансипації, але вони не можуть відвернути його, оскільки цей процес витікає з об'єктивних законів суспільного розвитку й свідомо прискорюється національно-визвольними силами.

Те, що зроблено в цій справі, — тільки початок, головне попереду. В 1972/73 рр. діяльність жіночих організацій особливо активізувалася. Федерація арабських жінок скликала в Кувейті конференцію, де обговорювалися питання рівноправності та сімейного становища, активного й пасивного виборчого права, підвищення шлюбного віку дівчат до 18 років. Єгипетські жінки на своїх зборах дали рішучу відсіч лівійському прем'єр-міністру Каддафі, коли він під час виступу в Каїрі вказав своїм слухачкам на їхнє «традиційне» місце біля домашнього вогнища і назвав жінок «другим сортом» людей.

Шкода лише, що про зміни в житті арабської жінки, про зростання її самосвідомості та громадянської активності, про зміни в житті селянок, про залучення жінок до промислово-

го виробництва та освіти, науки, культури й економіки ще недостатньо пишуть і говорять. А перші досягнення на цьому шляху незаперечні: десятки тисяч вчительок (лише в Єгипті їх близько 60 тисяч), тисячі жінок-лікарів, науковців, службовців державних установ та політиків.

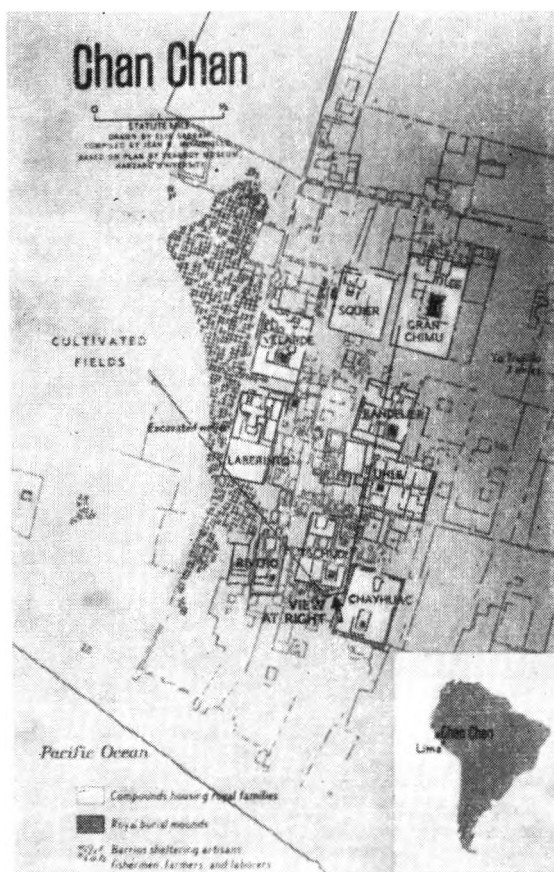
1962 року вперше в історії арабських країн жінку — професора Хікмат Абу Заїд — було обрано до єгипетського парламенту. Жінки-міністри є в Іраку та Арабській Республіці Єгипет. На всіх рівнях політичної боротьби жінки беруть все активнішу участь. Так, на окупованих арабських територіях вони неодноразово здійснювали проти ізраїльських загарбників акції, що знайшли відгук і підтримку прогресивної громадськості світу.

Діяльність емансипованих арабських жінок, суспільний розвиток країн арабського Сходу сприяють тому, що все більша частина мусульманок починають відстоювати свої права, розуміти громадянську відповідальність й усвідомлювати свою людську гідність. Дальша емансипація арабської жінки буде нерозривно пов'язана з антиімперіалістичною боротьбою арабських народів, боротьбою за суспільний прогрес.

«Горизонт», Берлін.

МАЙКЛ МОЗЛІ,
КЕРОЛ МАККІ

Чан-Чан — МІСТО перуанських королів

Кожне місто, живе чи мерве, має свій особливий характер, свої неповторні риси. Але коли в 1967 році я вперше побачив столицю давнього Чимору, то нічого певного не міг сказати про неї. Тут, на пустельному узбережжі північного Перу, містився багатий центр королівства, яке суперничало з могутньою імперією інків. Але як за цими темними, брудними руїнами можна розпізнати характер Чан-Чана?

Місто було дуже велике. Площа його становила майже дев'ять квадратних миль, воно вважалось найбільшим у Південній Америці доколумбівського часу. Я ходив вздовж земляних стін, що сягали 25 футів заввишки і 2 тисяч футів завдовжки. За ними виднілися лабіринти,

коридори, подвір'я, кімнати, що протягом п'яти віків лежали сховані під піском і пилом. Чи споруджували Чан-Чан за певним планом, сказати було важко.

Через рік у музеї археології й етнографії Гарвардського університету ми побачили фотографії міста, зроблені з літака в 1920 році.

— Тут можна помітити повторення, — сказала Керол, — Прямо в центрі міста розташовані дев'ять великих огорожених дворів. Вони прямокутні, і кожен поділений на три секції.

У дворах ми помітили симетрично розташовані будівлі, базарні площі та якісь майданчики. Архітектурні

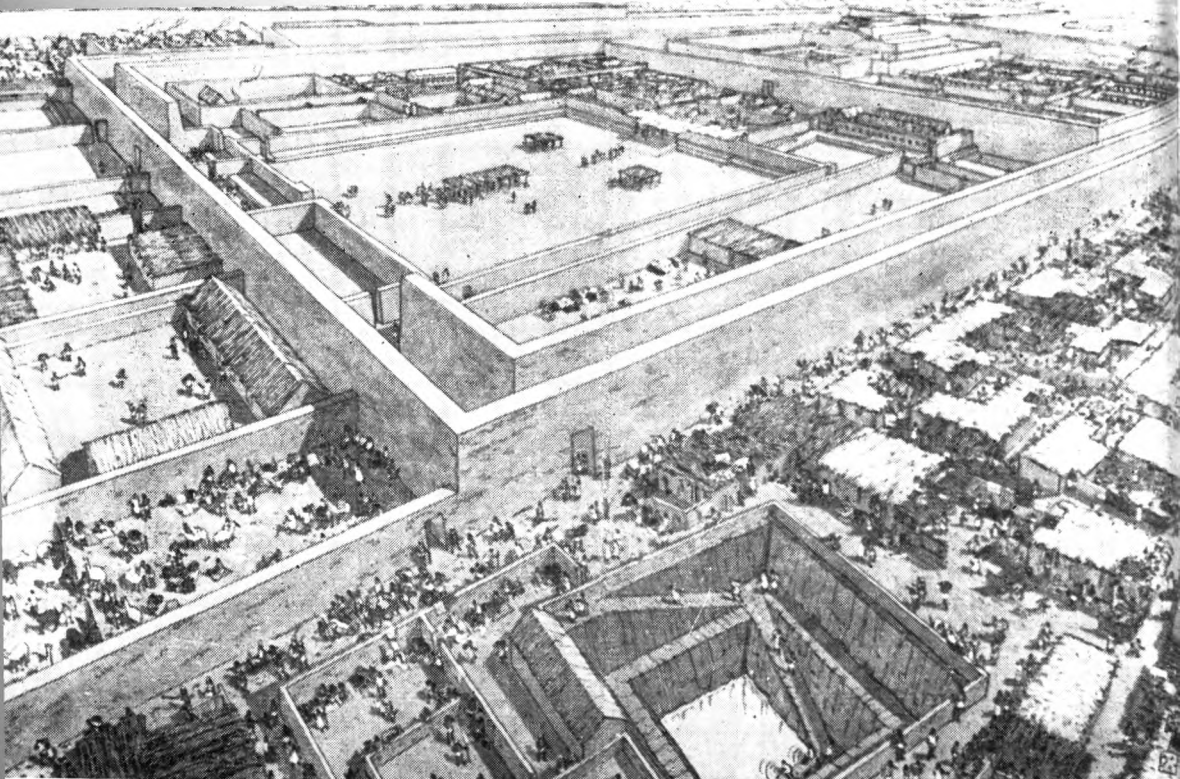
деталі повторювалися неодноразово.

— Так, це місто споруджувалося не хаотично. Його будівельники дотримувалися певних планів і правил, — погодився я.

— Отже, ми повинні розбити його на окремі секції. Вивчивши кілька з них, зможемо розібратися і в інших. Це допоможе нам зрозуміти характер Чан-Чана, — зауважила Керол.

Для нашої штаб-квартири ми зняли двоповерховий будинок на околиці Трухілью за дві милі від руїн. За чотири роки наш загін вивчив і склав карту не тільки Чан-Чана, а й 2000 інших археологічних місць, розкиданих у долині річки Моше. Шука-

Таким уявляється нашим сучасникам життя в стародавньому Чан-Чані. Скупчившись на подвір'ї королівського палацу, простий люд займається різною господарською роботою. На солом'яних стріхах примітивних хатин (праворуч), сушиться зерно, перець, боби. В королівській резиденції, що за розмірами перевищує 9 футбольних полів, мешкає еліта. Тут було знайдено оббиті сріблом двері, оцінені в 500 000 доларів.

ючи місто, ми натрапили на сліди предків, що населяли його, і які 10 000 років тому на святковому бенкеті з'їли мастодонта.

Та навряд чи ми були піонерами. Іронія полягає в тому, що Чан-Чан відомий уже п'ять сторіч. Зведене між XIII і XV століттями нашої ери, місто було центром Чимору, що витягнувся на 600 миль вздовж Тихого океану. Наприкінці XV століття інки захопили Чан-Чан і перенесли чимало його багатств до своєї столиці Куско.

Коли через 65 років у Чан-Чан прийшли іспанські завойовники, місто, хоча і занедбане, все ще було багатим. Іспанці відкопали золоті скарби і переплавили їх у зливки. І все-таки самотнє,

пограбоване місто вижило — гігантський пам'ятник з невивпаленої цегли в одному з найсухіших, підвладних вітрам районів світу. Як міг Чан-Чан рости і розвиватись у такому сухому кліматі? Виявляється, місто постачала водою досконала іригаційна система, що брала її з річки Моше.

Насамперед потрібно було скласти детальну карту міста, використовуючи ті старі фото. На це пішло близько двох років. Детальна карта допомогла нам не тільки робити знахідки в руїнах, вона допоможе також в майбутніх пошуках скарбів.

Складаючи карту, ми дедалі частіше натрапляли на одні й ті самі елементи. Так, наприклад, у місті налічу-

валося понад 125 великих прямокутних ям. Ті, хто побував тут до нас, також цікавилися ними, гадаючи, що то комори, сховища чи майстерні, де виробляли невивпалену цеглу.

Ми почали вивчати одну з цих ям. Після довгих тижнів праці знайшли слід похилої глиняної стіни — знак того, що люди могли спускатись і підніматись туди. Якби її затоплювали, стіни б розповзлились — ото ж ями не могли служити резервуарами. Пізніше ми виявили кругляки, які оперізували древні стіни. Перуанський колега Андре Кастілло помітив, що чим більше ми копаємо, тим вологішою стає земля; виходило, то не були комори.

Нарешті одного дня робітник, що працював на глибині 30 футів, схвилювано вигукнув: «Кераміка!»

Ми з Керол кинулись сходами на дно розкопок. Десятки, потім сотні черепків, незайманих віками, з'явилися перед нашими очима.

— Глечики для води, — сказала Керол, і все стало зрозумілим.

Глиняні стіни здіймалися над підлогою метрів на три, потім йшов кругляк, на якому виднілися білі плями карбонату кальцію, — сліди води, що випаровувалась. Отже, ми стояли на дні великого колодязя, до якого можна було спуститися по сходах, — першого колодязя такого типу, знайденого на узбережжі Перу.

Один із наших співробітників, Кент Дей, обстежив інші ями і побачив, що вони подібні до першої: ті ж самі сходи, сліди стін з кругляка і черепки глечиків. Ці колодязі постачали місто водою з іригаційних систем. А коли канали, і сам Чан-Чан були покинуті, вони висохли.

На жаль, населення Чимору не лишило ніяких пам'яток писемності. Лише мізерні відомості дійшли до нас через завойовників-інків, що запозичили їхню культуру, та з решток матеріальної культури чиморців і з легенд, записаних іспанськими літописцями. Одна з них перераховує правителів Чимору і розповідає про засновника королівства Тауканамо, який приплив на плоту і заявив: «Великий король... послав мене з-за моря, щоб правити цією землею...»

Королівство, де жили нащадки Тауканамо, простяглося вздовж узбережжя до затоки Гуаякіль на півночі і до Ліми на півдні. Їхнє правління відзначалося суво-

рістю. Найстрашнішим злочином була крадіжка; того, хто не поважав храму, заковували живцем; перелюбників скидали зі скель. Лікарі мали великі привілеї, але якщо пацієнт не одужував або вмирав, лікарів забивали камінням до смерті. Нестачі ж у знарядді вбивств не відчувалося. Мільйони кругляків лежали в долині на захід від міста, утворюючи заплутаний малюнок фундаментів, що стирчали із землі.

Це дивувало нас. Джон Топік, студент випускного курсу Гарвардського університету, що працював з нами чотири сезони, взявся їх вивчити — і знову натрапив на загадку. Де б він не копав, каміння і цегла утворювали фундамент кімнати. Більшість безладно розташованих фундаментів мали форму літер L або U. Спантеличувала відсутність стін, типова для всього міста.

Рішення було знайдене тільки через кілька тижнів. Під час фієсти Джон побував у кількох барріо — хатинах місцевих жителів на околиці Трухільо. Багато з них були споруджені з тростини й очерету, скріплених між собою глиною. А з того боку, звідки дув вітер, мешканці часто ставили низьку огорожу з каміння або цегли, щоб укріпити стіни. Отже, таку саму картину спостерігали ми і в самому Чан-Чані: міцні кам'яні стіни ста-

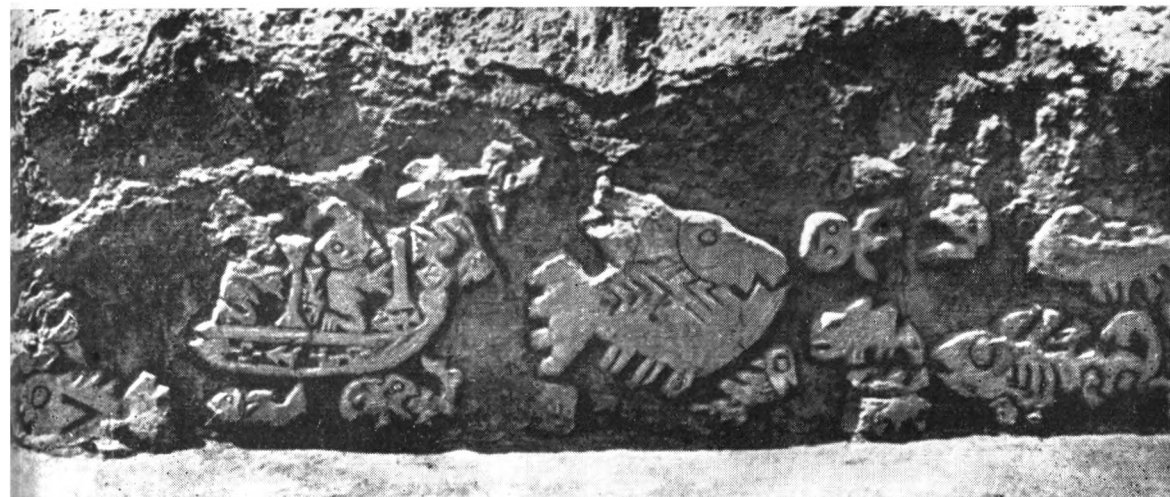
вилися з підвітряного боку, а очеретяні давно зникли: можливо, їх розібрали на паливо.

Тепер ми були впевнені, що більшість населення жила в цих невеличких, притиснутих один до одного будиночках у західній частині міста. Маючи близько 10 тисяч таких кімнаток, Чан-Чан міг налічувати щонайбільше 50 тисяч населення. Щоб скласти точніше уявлення про те, як жили і чим годувались мешканці стародавніх барріо, Джон дослідив один почорнілий смітник, що зберігся. Незабаром ми змогли відтворити меню людини з Чимору: зерно (хліб), фрукти, картопля, квасоля, солодкий перець. В одному з барріо знайшли мідні гачки, шматки рибальських сітей і гарбузові поплавці.

В другій кімнаті Джон знайшов стоси вологої бавовни, нитки і мідні спиці. Неподалік лежала велика купа веретен, деякі з них були ще недокінчені. В наступній кімнаті він побачив купу мідного шлаку, серед якого були металообробні інструменти з каменю, а поблизу стояла маленька піч.

Барріо, яке ми досліджували, було місцем виробництва дрібних речей. Тут працювали не тільки селяни, рибалки й наймити, але й досвідчені ремісники, що виконували різні види послуг, потрібні розвиненому місту.

Кам'яний фриз у палаці Веларде зображує човен: попереду величезна риба збирається проковтнути приманку.

Намагаючись дослідити економічну базу Чан-Чана, ми дізнались про сільські громади, члени яких утримували місто. В селищі, що лежало на північному кордоні долини Моше, археолог Річард Кітінж виявив плантації, де рибалки вирощували тростину. З неї вони виготовляли свої легенькі човни. Ми перевірили рештки їжі на кількох старих «фермах», розташованих вздовж дороги до Чан-Чана. Далеко в долині Моше виявили місцезнаходження сільського адміністративного центру, з якого чиновники Чимору спостерігали за спорудженням каналів і розподілом води.

Одного дня, вивчаючи дрезні поселення біля підніжжя гір, я приєднався до Поля Осса і Клода Шоша, які розглядали наконечник списа і кілька уламків кременя. Раптом дивно тривога охопила мене, і я запропонував колегам піти звідси якнайшвидше. Ніхто не сперечався, бо всі відчули те ж саме. Ми кинули наші інструменти й побігли.

Позаду нас з гори полетіли великі кругляки. Земля здригалася. Навіть на безпечному місці в долині важко було втриматися на ногах. Гуркіт стояв нестерпний. Це тривало близько трьох хвилин, але пил ще довго не осів, піднявшись на багато метрів угору.

Коли землетрус припинився, я знайшов свій мотоцикл, стрибнув на нього і помчав до Трухільо. Позаду на джипі їхали Поль і Клод. Ми бачили зруйновані будиночки в сусідніх селах.

Всі члени експедиції: штаб-лабораторія вціліли, але колоніальний центр Трухільо лежав у руїнах. Незабаром ми дізнались про все, що накоїв великий землетрус 31 травня 1970 року: понад 60 тисяч перуанців загинуло, багато сіл і міст було зруйновано.

Дещо краще стояли справи із старовинними будівлями в долині Моше. Найсиль-

ніше постраждали Хуакдель Соль — Піраміда Сонця — величезний дочиморський пам'ятник, збудований більше тисячі років тому з 50 мільйонів невипалених цеглин.

За межами території, реконструйованої урядом Перу, Чан-Чан майже не постраждав. І нині великі стіни стоять і думають про щось своє.

Саме в цих приміщеннях ми й повинні були розібратися, перш ніж зрозуміти Чан-Чан. Іспанський єпископ Мартіні де Компанон вважав, що це палаци. Інші дослідники приймали їх за торговельні палати або приміщення ремісничих цехів.

Ми вже давно помітили, що в цих спорудах є щось незвичайне. Кожна мала один або два вузьких виходи. Кілька коридорів мали виходи з обох кінців, і скидалося на те, що їхнє призначення вводили людей в оману. Хоч за цими стінами містяться сотні кімнат, будівлі спроектовані так, щоб тут не ходило багато людей.

В який же спосіб використовувались сотні цих кімнат? Багато з них були подібні між собою — схожі типи ми з Керол помітили ще на старих фотографіях у музеї. З приходом літа ми почали вивчати найменші з цих великих приміщень.

Невеличкі дворики з трьох чи чотирьох боків були оточені вузькими будиночками-секціями, що разом займали велику територію. Кожна секція мала 3—5 чи більше кімнат в одному ряду з виходом у двір. Цікаво, що поріг був на 2—3 фути піднятий над землею.

Всі погодились з тим, що це не житлові приміщення.

Ряди вузьких кімнат ховалися глибоко всередині споруди, до них важко було дістатися. Припустімо, в них не працювали, тоді, може, це сховища? Кент і його люди досліджували кімнату за кімнатою, але нічого не знаходили. Нарешті одного дня радісний

Кент завів мене до наполовину розчищеної кімнати, і лопаткою відгортав трохи землі на підлозі. Коли я перевернув грудку, ранкове сонце освітіло заштриховану поверхню — відбиток добре зітканої тканини.

Схоже, що тут на вологій підлозі лежала купа одягу. Пізніше майстерню перевели в інше місце, але відбиток залишився.

Це був дар долі. Доісторичні народи Андів мали неабиякий ткацький хист; стародавні фабрики Перу можуть змагатися в майстерності з кращими мануфактурами середньовічної Європи. Їх чудові вироби грали важливу роль у грошовій системі доколумбової Америки. Знахідка Кента свідчить, що в сховищах Чан-Чана тримали тканини та інші цінності. Тому й не дивно, що коли населення покинуло місто, сховища були спустошені.

Невеликі кімнати, що мали форму літери U, відкриті з одного кінця, виявились найбільш інтригуючими архітектурними зразками Чан-Чана. У стінах, завдовжки по 9 футів, виднілося по дві ніші, розписані орнаментом.

Ми назвали ці кімнати приймальнями, бо вони нагадували малюнки на старовинних чиморських горщиках. На малюнках зображався багато вдягнений чоловік, який сидів у невеликому відкритому попереді приміщенні і, здається, керував справами чи давав аудієнцію відвідувачам, що залишалися на подвір'ї.

Всі приймальні виходили у двір і були хитро розташовані. Неможливо потрапити до сховища тканин чи внутрішні покої, не проминувши одну чи кілька кімнат U-форми.

У настінних розписах цих приміщень домінує тема моря, яке жителі Чан-Чана називали Ні. Зліпки, зроблені з білого кукурудзяного борошна і червоної вохри, зображують жертви, принесені морю, щоб воно давало багато риби. Під підло-

Серце Чан-Чана: 9 споруд, що служили монархам Чимору палацами та скарбницями за життя, а після смерті перетворювалися на гробницю.

гою найбільших кімнат ми знайшли в землі кістки двох юних дівчат, похованих у сидячому положенні. В стародавній Америці важливі установи завжди споруджували на людських останках, щоб забезпечити прихильність богів.

Може, ми ніколи й не дізнаємось про справжнє призначення «приймалень», але нам здається, що вони відігравали роль контрольного пункту в цих наповнених багатством палацах чи виконували роль офісів, з яких керували королівством і торгівлею.

Одного вечора після спекотливого дня в полі ми з Керол сиділи в лабораторії, підсумовуючи те, що вже дізнались.

У таких хижках з очерету мешкає сьогодні бідний люд міста Трухілью.

— Гадаю, ці палаци належали купці людей, що жили в розкішних умовах, краще за всіх у місті. Тільки ця еліта мала доступ до цінностей.

Ці дві основні риси — священність і багатство — нагадали мені: про щось подібне я вже читав у ранніх іспанських літописах. Легенда переказувала, що правителі Чимору походили від двох зірок. Народившись від небесних тіл і беручи початок від міфічного героя Тауканамо, королі імперії вважались божественними. Їх багатство було надійно захищене — крадіжка вважалась державним злочином і релігійним блюзнірством. Мабуть, правителі Чимору вважали, що право на власність дане їм богом.

Поступово почали вирізнятися риси Чан-Чана. Важкі кам'яні стіни ділили місто, відокремлюючи, свя-

щенних од мирських, правителів од підданих.

Одна архітектурна деталь все ще лишалася нез'ясованою. Дірки, за розміром схожі на воронки від бомб, вкривали місце розкопок. Очевидно, перші іспанці найняли цілу армію, щоб «розкопати» Чан-Чан.

Грабіж триває ще й досі, хоча вже не в таких масштабах. У сутінках шукачі скарбів — хуакерос — прослизують до руїн і копають до ранку, розгрібаючи могили й шукаючи сховані багатства.

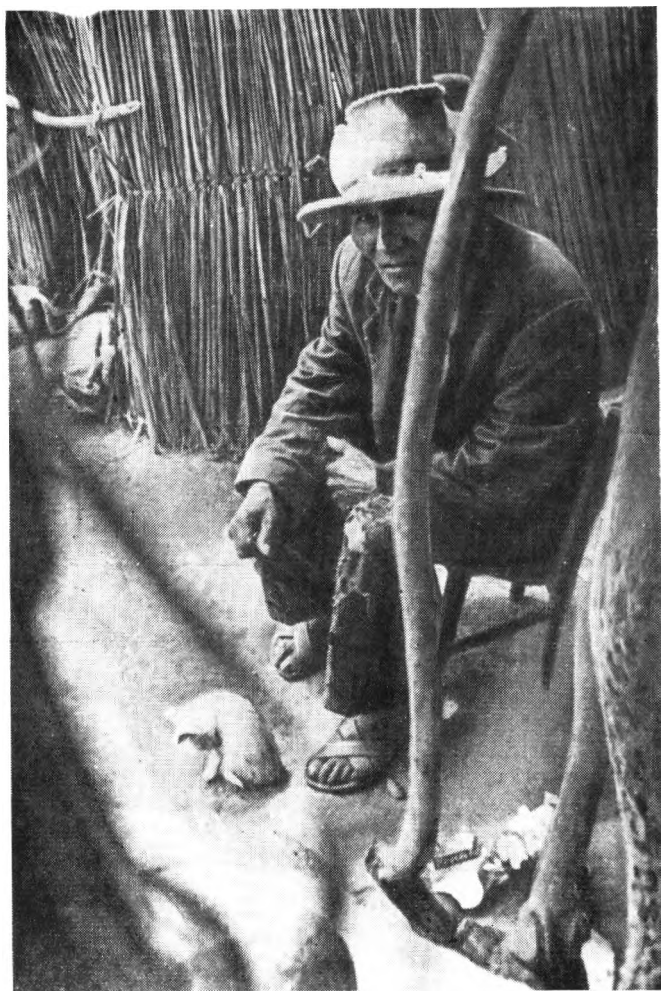
Інтуїція підказує, що великі пограбовані площадки були колись гробницями королів. Але на це потрібні докази.

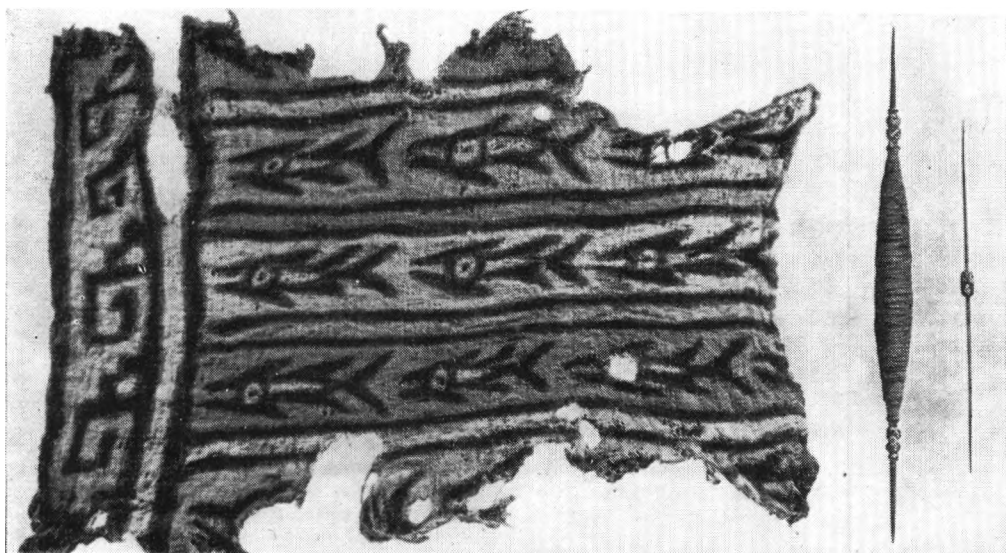
Двоє студентів-дипломників з нашої експедиції почали нові дослідження. В центральній кімнаті біля підніжжя кожної площадки вони виявили кам'яні ночви, деякі з яких були наповнені білою і червоною пудрою. Ми встановили, що це розтерті на порошок черепашки морських молюсків.

Черепашки морських молюсків! Іспанський літописець розповідає нам, що початок короля Чимору вклав в Того, що дме в трубку з пилом, Господаря носилок і трону, і Того, хто готує шлях, тобто розкидає пил молюсків там, де мав ступати король.

Почали досліджувати найменші сектори Чан-Чана, що добре збереглися; кожна споруда налічувала тільки 25 кімнат. Кімнати з площадками були пограбовані, і хоча грабіжники винесли золото і срібло, вони дещо залишили й археологам.

Так, ми знайшли рештки гарної вовняної одежі з багатим малюнком, співзвучним з фризами в приймальних кімнатах; черепки розмальованого глиняного посуду; вирізані з гарбузів горщики; маленькі дерев'яні предмети; кам'яне намисто, інкрустоване черепашками. Збираючи ці залишки колись багаті скарбниці, ми зробили більше відкрит-

тів, ніж за три попередні роки.

Спочатку в передньому подвір'ї, а згодом в приміських кімнатах ми знайшли скелети людей, яких приносили в жертву. Тут ми сподівалися знайти сліди інших жертв.

І ми не помилилися, але їхня кількість нас просто налякала. Дослідивши тільки деякі з 25 кімнат, ми знайшли залишки 90 тіл! За приблизними підрахунками, в цій споруді було замуровано 200 чи 300 чоловік.

Ретельний аналіз кісток підтвердив наші припущення, що то священні жертви. Серед них не було чоловіків, старших людей чи дітей, — ми знайшли скелети тільки жінок та молодих дівчат.

На рештках ми не виявили ніяких слідів насильства. Можливо, жертви були отруєні або задушені й поховані глибоко під площадкою. Але чому?

Відповідь дістали, коли виявили велику могилу у формі літери Т. Займаючи центральне місце на площадці, вона становила головну гробницю. Цей центральний склеп був давно пограбований. Але вся площадка збудована так, щоб охороняти

За допомогою дерев'яного веретена з глиняним кільцем (крайне фото праворуч), чиморці прядли бавовни чи вовни нитки, з яких ткали тканини.

того, хто лежав у гробниці, оточений багатством і жінками, які мали забезпечити йому королівське життя на тому світі. Порошок з молюсків, скарби, численні людські жертви — все свідчило про те, що площадки в кожній споруді були гробницями королів Чимору.

Керол нагадала про стародавній рукопис, який розповідає, що перш, ніж інки завоювали Чан-Чан, тут правило 10 незалежних монархів. Але можливо, Тауканамо був тільки міфом, подібно до Ромула в Римі. Отже, лишаються 9 правителів, існування яких підтверджене історією. Гробниць теж було 9.

Отже, таємниця розкрита. Кожен з божественних правителів Чан-Чана зводив свою власну споруду, яка служила палацом, королівською скарбницею і гробницею. Коли він помирав, його палац ставав священним храмом, за яким доглядали родичі короля і його слуги. А наступний володар Чимору закладав свій влас-

ний, обгороджений стінами дім, повторюючи попередника. Це і становило основу загадки, яку ми так довго не могли розгадати.

Це було місто святості, багатства і військової сили, сконцентроване навколо короля і його палацу, а він міг (з благословення божого) будувати, розширювати і правити імперією в пустелі.

Поступово на руїнах цього міста історія написала свій епілог.

Коли збудували останню гробницю і нащадки Тауканамо залишили місто, жителі бар'єру прийшли до колись забороненого священного центру, спорудили тут свої прості хижі і засіяли землю, під якою лежали руїни колишніх палаців. Вони перетворили королівський Чан-Чан на бідарський. І, поки королі-боги шукали безсмертя в пишних гробницях, проста людина пережила їх.

*З англійської переклала
Лєся МАРЧУК*

ОПЕРАЦІЯ «АЛФІН»

В Перу розпочалася «Операція за загальну письменність — Алфін». До 1980 року кожен громадянин Перу повинен навчитися читати й писати. Поки що з десяти мільйонів перуанців чотири мільйони неписьменні. Тисячі добровільних помічників запропонували свої послуги в ліквідації неписьменності.

ТЕАТР НА ВУЛИЦІ

Вуличні комедіанти нібито відійшли в минуле. Та в Берліні, столиці НДР, існують дві такі самодіяльні трупі. Одна з них з успіхом показує комедію Мольєра. Як і заведено у комедіантів, публіку закликають на виставу самі артисти, що ходять вулицями в театральних костюмах і повному гримі в супроводі оркестру (фото ліворуч). На фото внизу — сцена з вистави.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В НАШІ ДНІ

Леді Сібіл Мері Хатауей є повноправною володаркою мініатюрного острівця Сарк у Ла-Манші. Спеціальна хартія про незалежність, видана 1565 року англійською королевою Єлизаветою предкові Сібіл Хатауей, досі незаперечно стверджує права на управління островом і його жителями.

Леді хазяйнує на Сарку з 1927 року як середньовічний можновладний сюзерен. Її піддані не платять податків, але ж не мають і вуличного освітлення; їм заборонено користуватися автомобілями, а також тримати собак. Становище жінок майже не змінилося за чотири сторіччя. Заміжня жінка і досі вважається тут власністю чоловіка, який може цілком законно бити її, привласнити її майно і покинути, коли захоче.

Минулого року «парламент» Сарку 19-ма голосами проти 12-ти відклав розгляд законопроекту про рівноправність жінок.

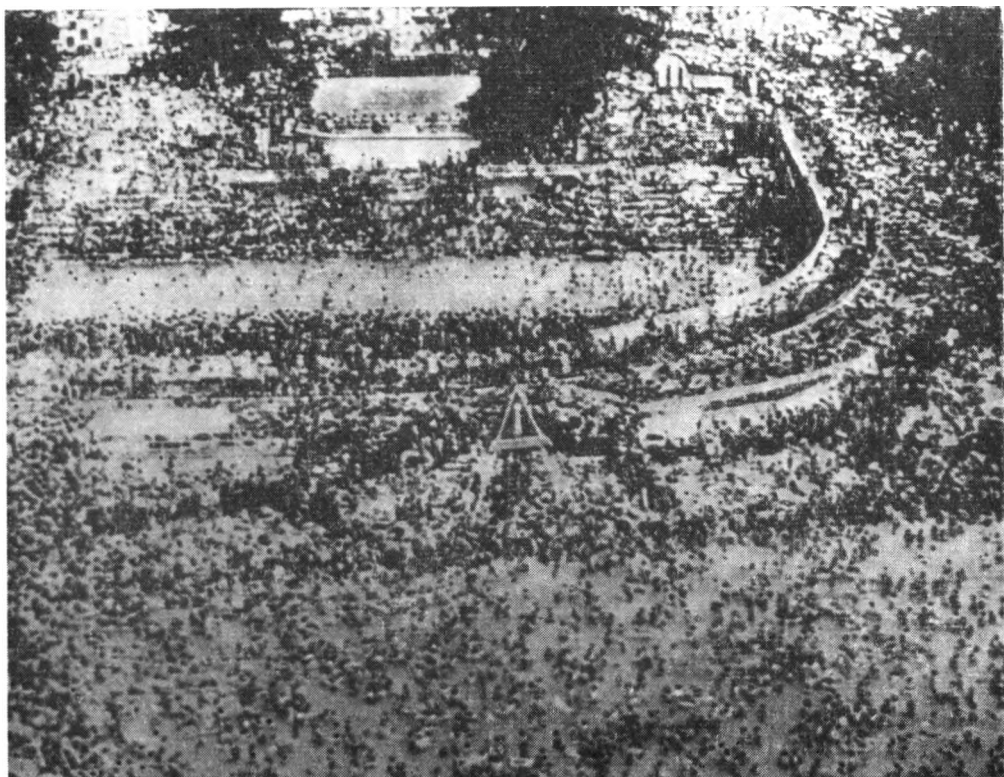
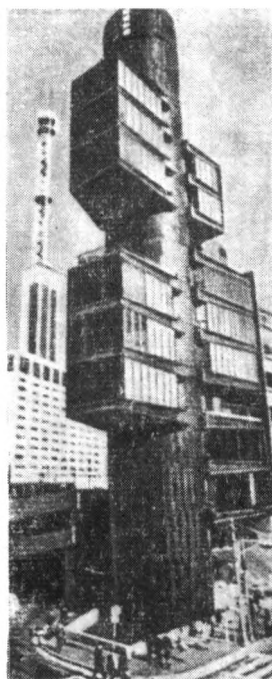

ОЗВУЧЕНІ МАРКИ

Князівство Бутан, розташоване у відрогі Гімалаїв, кожні три місяці випускає нові оригінальні поштові марки. Так, уже випущено серію марок із зображенням троянд, що пахнуть. А нещодавно в обігу з'явилися озвучені марки. Це мініатюрні грамофонні платівки на 33 оберти, які можна слухати на звичайному програвачі. На марках цієї серії записані народні пісні Бутану.

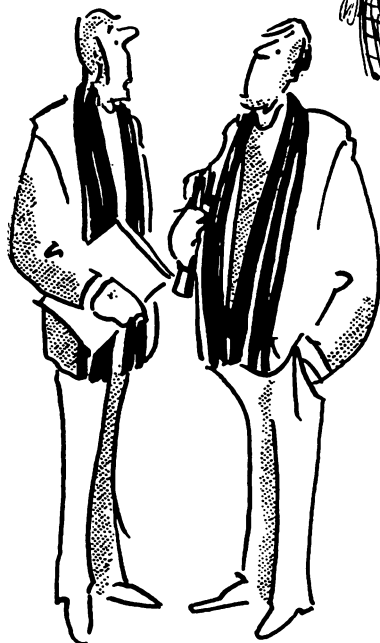
ПЕРЕНАСЕЛЕНІСТЬ — ЯК ВОНА ВИГЛЯДАЄ

Індустріальний район Японії між Токіо й Осаки настільки перенаселений, що уряд країни серйозно замислюється над переведенням багатьох підприємств у інші райони країни — хоч для цього доведеться збудувати 60—80 нових індустріальних міст. Свою столицю японці теж мають намір перенести. Але коли все це буде здійснено, невідомо: власники підприємств чинять великий опір цьому проєктові. А тим часом через нестачу земельних ділянок виникають такі гротескні споруди (фото праворуч). У неділю на березі Токійської бухти нема де яблуку впасти (фото внизу).

«Панч», Англія.

— Вивчаю філософію, можливо, вона допоможе мені примиритися з фактом, безробіття після закінчення університету.

«Панч», Англія.

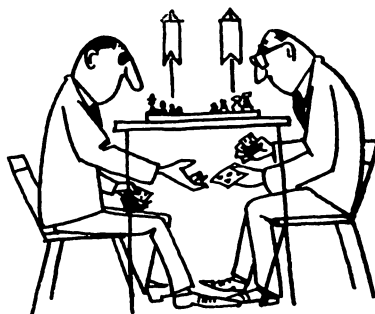
— Підвищення зарплати, підвищення зарплати — я вже стомився слухати це протягом п'яти років!

«СЕ», Швеція.

— Нехай наш синок подивиться на корову. Адже він її ще ніколи не бачив.

«Свет в образах», Чехословаччина.

«Панорама», Польща.

«Ді цайт», ФРН.

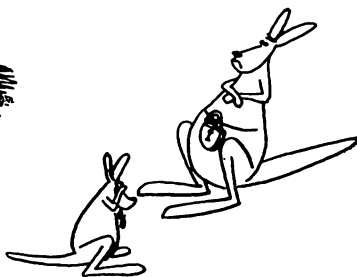

«Лудаш Маті», Угорщина.

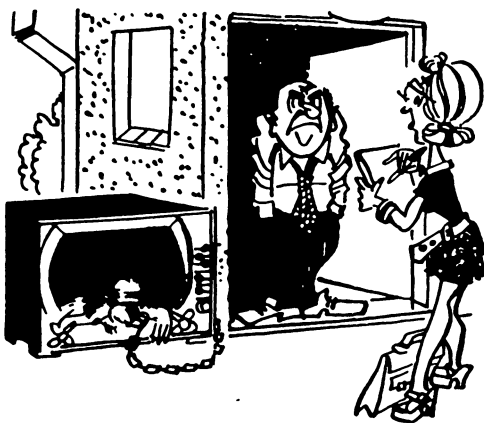

— Не роби з себе такого інтелектуала!

«Дікобраз», Чехословаччина.

«Штерн», ФРН.

— У мене лише одне питання: що ви думаєте про телебачення?

«Вечер», Югославія.

«Панч». Англія.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Павло Загребельний
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27029. Здано до набору 12. XII. 1973 р. Підписано до друку 29. I. 1974 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,1. Тираж 44090. Ціна 60 коп. Зам. 06183.

«ВЕСЬ МИР», № 3, 1974 г. (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133 Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печаті издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,1. Тираж 44090. Цена 60 коп. Зак. 06183.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ІНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.